

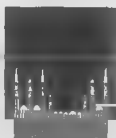
2
У-66

237

Тимоти Ж. Уинтер
(Абдулҳаким Мурод)

XXI АСРДА ИСЛОМ

Постмодерн
дунёда
қиблани
топиш

2032845

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2005

БИСМИЛЛОХИР РАХМОНИР РАХИМ

Гапнинг ибтидоси...

Муҳтарам китобхон!

Қўлингиздаги ушбу китоб *a la grande cuisine*¹ нинг тўлақонли мазали таомини эмас, балки танланма *hors d'oeuvres*² ни эътиборингизга хавола этади. Ундаги мақолаларнинг баъзилари ихтисослашган ва илмий, бошқалари эса оммабоп қилиб ёзилган, ҳар бир бўлимдаги аннотация ва китобнинг мунозара услуби ва даражаси айнан шу мақсадга қаратилган. Биз буни тушуниб олиш учун янги минг йиллик тасодифан дунё мусулмонлари тарихидаги бурилиш нуқтасига тўғри келганидан воқиф бўлишимиз керак. Янги замонга хос сиёсий даъватлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган экстремистик тангликларни ва қанақа оқибатларга олиб келиши мумкинлигини билиб бўлмайдиган бефарқликни урчитиб юбормоқда. Аммо биз ваҳимага тушмай, уларнинг барчасини мушоҳада қиладиган бўлсак, ўзимиз иштирокчиси бўлиш бахтига муяссар бўлгучи эътиқод ва ҳаётнинг буюк ташвиши учун келажакни белгилаб ола бошлашимиз мумкин. Иншооллоҳ!

Тимоти Ж. Уинтер

Илоҳиётшунослик факультети

Кембриж университети

Муаллифлик ҳукуқи тўғрисидаги қонун билан муҳофаза қилинади ©.Т.Ж.Уинтер. Бу қўлёзмани инглиз тилида кўпайтириб тарқатиш тақиқланади, фақат ўзбек тилига таржима қилиш учун.

© «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2005

¹ *A la grande cuisine* (фр.) – улкан ошхона. – Тарж.

² *Hors d'oeuvres* (фр.) – газак. – Тарж.

*Иноятга шукр қилмаган
Иноятдан маҳрум бўлгуси,
Шокир банда ҳар иноятни
Ўз ити-ла боғлаб олгуси.*

Ибн Отауллоҳ

МИНГЙИЛЛИК АЛОМАТ СИФАТИДА

*Дасти қутоҳимизни этмамиш Аллоҳ расо,
Лутфи манбасин йўқса қўлимиз-ла тутардик.
Бизга берсинму худо оби ҳаёти тавфиқ,
Зулматда Хизр топсак, қулоҳидан тутардик.*

Иззат Мулла

“Ислом ва янги мингйиллик”: *caveat lector*³. Биз мусулмон сифатида ишга киришишдан олдин камида иккита тараддудга эҳтиёж сезамиз.

Биринчидан, гарчи мустақил бўлмаган тамаддун аъзолари сифатида 2000 йилдан қочиб қутулолмасак-да, янги минг йиллик бизнинг мингйиллигимиз эмаслигини тан олишимиз керак. Бугунги кунда ҳар бир мусулмон давлати шошилишч бир тарзда милодни ва шунга асосан, авлиё Григорий тузган, христианлик асос қилиб олинган тақвимни тан олади. Ислом тарихининг Муҳаммад пайгамбар *ҳижратидан* ундан олдин утган пайгамбар таваллуди билан боғлиқ жорий тақвимга мослангани туфайли кўпгина исломий давлатлар янги аср бошланишини қайсидир даражада нишонлашни режалаштириб ҳам қўйди. Мусулмон мамлакатларидаги шошиб қолган ва дунёвийлашган аҳоли ушбу воқеа муносабати билан ғалати бир ҳаяжонга тушиб қолди: ҳатто Туркияда “*Iki bin'e dogru*” (“Икки мингинчи йил сари”) ҳафталик журнали ҳам чоп этила бошлади. Бундай асабий ҳаяжон бизга ғалати туюлиши табиий: биз мусулмон сифатида ўз тақвимимизга ва тарихий мезонларимизга эгамиз. Аслида 2000 йил ҳижрий 1420 йилда бошланди. Шундай экан, бу сана эътиборга молик дейишга арзийдими? Бу одамнинг ғазабини кўзғовчи ва номақбул Ғарб таъсирининг яна бир кўриниши эмасми?

³ *Caveat lector* – “Ўқувчи эҳтиёт бўлсин” дегани. – Тарж.

Айрим замондош олимлар (Е.П.Сандерз, Жеза Вермес ва х.к.) нинг тадқиқотларига асосан, Исо (а.с.) милoddан олдинги 6-йилда таваллуд топганини инobatга олсак, ушбу фикр янада қатъийлашади. Агар шу гаплар рост бўлса, қуёш тақвимига қўра, учинчи минг йиллик 2000 йилда эмас, 1994 йили бошланган бўлиб чиқади, 2000 йилни нишонлаш аслида беҳуда бир иш, яъни янги замон байрами экани маълум бўлади. Лондондаги Мингйиллик куббаси сингари кинояомуз ва гуманистик лойиҳалар билан танишган киши бир нарсага амин бўлади: одамлар Исо Масихнинг таваллудини эмас, балки бемаъни факт — учта нолнинг ёнма-ён келишини нишонлашмоқда. Хуллас, бу воқеа бугунги кун христианлари учун беҳуда нарсалар тизими, бемаъниликлар юбилеи бўлди, холос.

Иккинчи, ташвишли ҳол бизнинг келажак хусусида ишонч билан гапириш қобилиятимизга даҳлдордир. Мен ушбу боб ва бутун китоб давомида (ўқувчиларни) исломнинг Буюк мингйилликдан сўнг олиши мумкин бўлган йўналиши ҳақида бот-бот мулоҳаза юритишга даъват этмоқчиман. Бироқ Ашъарий ва Мотуридий нуктаи назаридан қараганда, илоҳиётшунослик нозик масаладир: биз унга ҳалол йўл билан ечим топишимиз мумкинми? Келажак кўздан олис нарса, уни кўриб бўлмайди, у фақат ал-Қодир ал-Олим, яъни ягона билгувчи зот — Аллоҳагина аён китобдир. Эҳтимол, бани башар ўз умрининг интиҳосига етиб бораётгани яхшидир. Қодир ва қаҳҳор Аллоҳ қиёмат кунидан олдин соатларни тўхтатиб қўйиши ҳам мумкин. Биз — инсон болалари, илоҳий адолатнинг бир кўриниши сифатида бу ишда шунчаки восита бўлишимиз мумкин, холос: бундай пайтда, бир замонлар Россияга биринчи бўлиб ядровий зарба бериш керак, деб туриб олган президент Кеннедининг стратегик бомбардимон кучларига эга бўла туриб ҳам иккиланганини эслаш кифоя. Бироқ бу — мушоҳада юритишни талаб этадиган мавзу. Жаброил фаришта ҳақидаги ҳадисда у (Муҳаммад) пайғамбар (с.а.в.) нинг олдига келгани, Расулulloҳ фариштадан, ўша соат қачон келади, деб сўрагани, у (Жаброил) эса “саволга тугилган ҳам савол берувчидан кўпроқ нарсани билмайди”, деб жавоб бергани ривоят қилинади. Бироқ Куръони каримда айтилга-

нидай, “фалак шу саволга хомиладордир”. Инсон қўли билан ёки ўзи келадиган офат сиз ушбу китобни ўқиб тугатмасингизданоқ рўй бериши ҳам мумкин.

Ислом тарихида қисман Қуръон каромати билан инсон ҳаётидаги асосий мавзуга айланган қиёмат қойимни кутиш ҳоллари янгилик эмас. Қизиғи шундаки, охират куни ҳақидаги гаплар ислом ташкил топганининг минг йиллиги олдидан ҳам пайдо бўлган эди. Мисрнинг ўрта асрлардаги буюк олими Имом ас-Суютий қўплаб мусулмонларнинг ҳижрий 1000 йилни қўрқув ва ҳаяжон билан кутиб олгани хусусида ташвиш билан ёзган эди. Хўш, бу ҳам қўплаб Кохира воизлари минбарлардан туриб таъкидлаганидай, охиратдан дарак берадими?

Ас-Суютий ўзининг эҳтиёткор ва нарсаларни атайлаб мураккаблаштиришдан йироқ машғулотига содиқ қолиб, ушбу умматнинг ҳаётига оид барча ҳадисларни синчиклаб ўрганиб чикқач, ҳеч қандай қўрқувга асос йўқ эканини аниқлаган. У бу ҳақда “Умматларнинг минг-йилликдан омон-эсон ўтиб олиши исботи” деган кичик бир китоб ҳам ёзган. Ушбу китобда муаллиф, исломнинг илк мингйиллиги инсоният тарихининг интиҳоси деб ваҳима кўтаришга ҳеч қандай асос йўқ, деган хулосага келган. У ўзига маълум ҳадисларни ўрганиб чиқиб, уларда Исо (а.с.) ва Антихрист (ал-Масих ад-Дажжол) нинг қайтиши исломий 15-асрда, яъни бизнинг кунларимизда рўй беради, деган тўхтамга келади. Бу фикр бизнинг замондошларимиз учун ҳам ўзига хос оғохлантириш эмасми?

Бирок, Имом ҳазратларининг мазмунан тўла аниқ бўлмаган ҳадисларни талқин қилиши, келажакни Аллоҳгина билиши мумкин, пайғамбарларга эса фақат ваҳий келади, деган теологик тушунчаларига асосланган.

Мен ушбу китобнинг кейинги саҳифаларида тахминларга эмас, мавжуд далилларга таяниб мулоҳаза юритмоқчиман. Аллоҳ таоло тарих йўналишини бирор табиий офат, ҳалокатли урушлар ёхуд ҳарбий лабораториядаги микроб тўла идишни кимдир тасодифан тушириб юбориши орқали бутунлай ўзгартириши мумкин. Ул зот молики замон сифатида тарихни, гўё дарахтдан бир япроқни узиб олгандай, оёқлатиб қўйиш қудратига эга. Бордию,

бу ҳол яқин ойлар ичида рўй берадиган бўлса, бу тахминларга ўрин ҳам қолмайди. Бу ўринда менинг вазифам — ҳозирги замон ҳақида сўзлаш. Модомики, мавжуд тамойиллар шу кунгача бирор фалокат туфайли барбод бўлмаган экан, улар келгуси йиллар ва ўнйилликларда исломнинг эҳтимол тугилаётган келажаги томон давом этиб бораверади.

Ҳўш, ушбу тамойилларга шубҳа билан қараш нима учун фойдадан холи эмас? Чунки, биринчи навбатда, барча исломий дискурс⁴ да аҳли муслим 20-аср, аслида эса сўнгги уч аср мобайнида ўртага қўйган муаммоларни ҳал этиш борасида сусткаш ва муваффақиятсиз жавоб ҳаракати қилгани рўй-рост айтилиши керак. Ғарбнинг устунлиги билан рўбарў келарак, биз шу вақтгача қайси эврилишлар муқаррар ва уларнинг қайси бирига қаршилиқ кўрсатишимиз мумкин эканини аниқлай олмадик.

19-аср бошларида Усмонлилар салтанати Россияга қарши бир қанча ҳалокатли урушларда ютқазиб қўйди. Бунинг асосий сабаби Россия армияси Улуғ Пётр амалга оширган ғарблаштириш ва технократик ислохотлар туфайли эришган қурол-яроғлар ва темир интизом эди. Бироқ уламолар ва яничар⁵ларнинг аксарияти ҳар қандай ўзгаришга қаршилиқ кўрсатар эди. Улар жангларда фақат эътиқод билан ғалабага эришиш мумкин, ўқотар қуроллар ва ўқув машғулотлари мусулмонларнинг самурайларникига ўхшаш **футувват**нинг — ҳар бир мусулмон жангчисининг индивидуал ясоғи аҳамиятини пасайтиради, деб ҳисобларди. Уларнинг назарида душмanning кўзига тик қараб, қилич савашиш ёки содда пилта милтиқ билан жанг қилиш ўрнига унга қарага олис масофадан ўқ отиш қўрқоқлик бўлиб туюлган. Шундан сўнг

⁴ **Дискурс** (франц. discours — нутқ) — кенг маънода тил практикаси ва экстралингвистик омиллар (хиссий идрок қилиш шаклларида зухур бўлувчи маълум бир аҳамиятга эга бўлган хулқ-атвор)нинг матни тушуниш учун керак бўладиган мураккаб бирлиги. Бу омиллар мулоқот иштирокчилари, уларнинг тутган йўли ва мақсади, хабарни бериш ва идрок қилиш шароитлари ҳусусида тасаввур беради. Дискурс — аввало, ижтимоий контекстга йўналтирилган маърузадир. — *Тарж.*

⁵ **Яничарлар** [туркча янги армия]. *Тарихий*. Турк султонлигида жазоловчи қисмлар сифатида фойдаланилган махсус пиёда қўшин. — *Тарж.*

Усмонлилар салтанати яхши қуролланган христианлар армиясидан кетма-кет мағлубиятга учрай бошлади.

Матбаа масаласи бундан ҳам баттар аҳволда эди. Уламоларнинг аксарияти 18-асрга қадар матбаа — китоб чоп қилишни ҳаром иш деб ҳисоблаган. Динга тегишли ҳар бир матн муқаддас саналган, шунинг учун у хаттот томонидан аста-секин, меҳр билан кўчирилиши ва муковаланиши керак бўлган. Уламолар айни китобларни осон йўл билан кўпайтириш ислом таълимотининг аҳамиятини пасайтиради, шунингдек, диний матнларни ёдлашда талабаларни дангаса қилиб қўяди, деб билган. Боз устига, саҳифаларни териш ва босиш жараёни бутун оламнинг яратувчиси номи битилиши эҳтимоли бўлган матнларга нисбатан ҳурматсизлик деб баҳоланган.

Асли можаристонлик бўлиб, исломни қабул қилган Иброҳим Мутафарриқа бундай қарашларнинг барчасини ўзгартиришга муваффақ бўлган эди. У дунёвий ва илмий китобларни чоп этиш учун султон Фолибнинг рухсатини олган ва 1720 йили Истанбулда ислом оламидаги илк матбаа дастгоҳини ишга туширган. Мутафарриқа ҳамма нарсани дунёвийлаштириш тарафдори бўлган бадният киши эмасди, аксинча, мусулмонликни қабул қилган самимий инсон бўлиб, ўз таржимаи ҳоли ва диний эътиқодини “Рисолайи Исломия” китобида баён қилиб берган. Мутафарриқа Усмонлилар салтанатининг техник ва маъмурий қолоқлигидан қаттиқ ташвишда эди. Шундан сўнг у “Умнатларни бошқаришда ақл-заковат билан иш юритиш усуллари” (**“Усул ул-ҳиком фи низом ул-умам”**) деган китоб ёзиб, 1731 йили чоп эттирган. Ушбу мўъжазгина дастурий асарида у Европада урф бўлган ҳукуматлар ва ҳарбий тизимларнинг тавсифини келтирган ва мустақил мусулмон давлатларини нафақат Европанинг ҳарбий технологиясини, қолаверса, маъмурияти ва илмий тадқиқотларидан ҳам зарурларини ўзлаштириш орқалигина омон қолиш мумкинлигини айтиб огоҳлантирган.

Аммо муаллифнинг Европа тамаддуни тараққиёти тўғрисидаги огоҳлантиришларига етарли эътибор берилмайди ҳамда Усмонлилар давлати ўз-ўзини ислоҳ қилиш ва шу билан биргаликда исломий ўзига хослигини сақлаб

қолишдай бир-бирини истисно қиладиган ишларга қўл уради; шундай қилиб, янги шароитга мослашиш жараёни бугунги кунда ҳам кўпгина мусулмон давлатлари олдида турган долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Можаристонлик бу олимнинг ибратли ҳаёти доимо биз мусулмонларга асримизнинг глобал тамойилларини англаб етмай туриб, унинг технология ва усқуналарига мослашмай туриб, мағлублигимизча қолиб кетаверишимиз мумкинлигини эслатиб туради. Ўзар консерватизм сабаб вужудга келган руҳий устунлик мағлубият ва ҳаёт оқимидан четда қолиб кетиш тажрибаси келтириб чиқарадиган маънавий инқироз туфайли тезда барбод бўлади. Бугунги кунда ислом давлатларида яшайдиган мусулмонлар аксарият ҳолларда ўткинчи сиёсий масалаларга маҳлиё бўлиб қолиб, ҳаёт-мамотга дахлдор улкан тамойилларни ўзарларча писанд қилишмаяпти. Ваҳоланки, уларнинг олдида турган ўша сиёсий масалалар эртаиндин ҳеч нарсага арзимаё қолади.

Бундай менсимаслик баъзан кишини ажаблантиради. Шу ўринда биз ўз-ўзимизга, бугунги замонга том маънода куч бериб турган ғоялардан ислом дунёсидаги уйғониш ҳаракатлари етакчиларидан қанчаси воқиф, деган савол беришимиз керак. Бундай етакчиларнинг қайси бири замонамизнинг ҳал қилувчи аҳамиятга молик интеллектуал тизимлари номини айтиб бера олади? Улар учун структурализм, постмодернизм, аналитик фалсафа, танқидий назария тушуниб бўлмайдиган мураккаб ва ёпик китоблардир. Улар бунинг ўрнига “Халқаро сионизмнинг масонларча фитнаси” ёки “Янги салб юриши” ва шунга ўхшаш уйдирмалар ҳақида сафсата сотишни афзал билишади. Агар биз дунёда нега бу қадар кўп исломий ҳаракатлар барбод бўлаётгани сабабини англаб етмоқчи бўлсак, ишни, эҳтимол, уларнинг раҳбарлари исломий бошқарувдаги тўсиқларни муваффақиятли енгиб ўтишнинг асосий шартини бўлган янги дунёни ақлий билиш қобилиятига эга эмаслигини тан олишдан бошлашимизга тўғри келади. Замонавий мафкуралар нима эканини билмайдиган бугунги ашаддий мусулмонлар аслида уларни енгиш тўғрисида хомхаёл қилишдан нарига ўтмайди.

Туғаб бораётган 20-асрнинг мафқурадан холи тамо-

йилларида ундан-да кам бўлмаган қайғули анория — муаммони ҳал этишдаги енгиб бўлмас зиддият устун келади. Бу тамойиллар янги мингйилликда ҳам устуворлик қилиши эҳтимолдан холи эмас. Шу боис европалик мусулмонлар, худди бундан уч аср илгари яшаб ўтган Иброҳим Мутафарриқа сингари, бошқа мусулмонларни дунёга ўзгача тартиб бераётган янги глобал воқеликлардан огоҳ қилишни ўз зиммасига олиши керак, акс ҳолда уларнинг анъанавий дискурслари ҳеч кимга керак бўлмай қолиши мумкин. Ушбу воқеликлар бизни четлаб ўтади, деб ҳисоблаш ўзингиз ўтирган шохга болта уриш билан баробар; биз ўртадаги масофалар тобора қисқариб бораётган ягона дунёда яшамоқдамиз, маданиятларнинг муштараклашуви кун сайин жадаллашмоқда. Бугунги кунда Жаҳон банкининг бош қароргоҳида масжид бўлганидек, Маккада Макдоналдс емакхонаси шохобчаси фаолият юритмоқда. Тарихий ватанидан Ғарб мамлакатларига келган мусулмонлар эътиқод ва тушунчалар борасида ўзини эмин ҳис қилиши мумкин, бироқ ёшлар-чи? Америка университетидеа ўқиётган мусулмон толиби илмининг тафаккурида қандай ўзгаришлар юз беради? У постмодернизм ва постструктурализмни, ушбу мафқураларнинг замонавий Ғарбга, шунинг баробарида янги глобал тизимга таъсири катта эканини ўргана бошлагач, ўзи ислом фаоллари раҳбарларига мурожаат этиб, унинг онгига ислом нуқтаи назаридан мутлақ ҳақиқат сифатида сингдирилган қарашларни рад этиш мумкинми, йўқми, деб сўрайди, улар бу қарашларни далиллар асосида рад этолмагач, толиби илм тараддулланиб қолади. Унинг Исломнинг вақт ҳукмига бўйсунмайдиган ҳақиқат экани хусусидаги ишончига путур етади. Бундай шароитда фақат ақл-заковати суст бўлган кишигина мусулмон бўлиб қолади: бу замонавий илмдан йироқ айрим фаоллар ишида кўзга ташланаётган дилни хира қилувчи саралаш жараёнидир.

Шунинг учун ҳам бизнинг атрофимизда ва бизсиз жадаллашиб бораётган глобаллашув жараёнларини тушуниш диний бурчимиз, яъни *фарз*дир.

Ушбу бобда асримизга хос барча илғор тамойилларни ислом нуқтаи назаридан таҳлил қилмоқчи эмасмиз.

Шунинг учун ҳам биз бу ўринда фақат бир нечта масалага асосий эътиборни қаратамиз. Бунинг сабаби — уларни ечиш осонлигида эмас, аксинча, ислом умматларининг келгуси икки-уч ўнйилликда дуч келиши муқаррар бўлган муаммолар хусусиятини очиб беришда. Булар демография, диний ўзгаришлар ва атроф-муҳит масалаларидир.

Демография масаласи биринчи навбатда эътиборни талаб этади, чунки у муқаррардир. Аҳоли сонининг ўсиш тамойилини англаб олиш қийин эмас ва бу борада камида кейинги юз йиллик статистик маълумотлар тўлиб-тошиб ётибди. Лекин бундай ҳисоб-китоблар фақат бирор фалокат, дейлик, даҳшатли эпидемия, ёки атом, ёхуд биологик урушлар рўй бермагунча ишончли бўлиши мумкин.

Келинг, яхшиси, оддий рақамларга бир назар солайлик: 1880 йилда дунё аҳолисининг 13,7 фоизи мусулмонлар эди. 20-асрнинг 80-йилларига келиб бу кўрсаткич 16,9 фоизга, мингйилликнинг охирига келиб эса, тахминан, 21 фоизга етди. Бошқа динларга мансуб аҳолининг ўсиш даражаси барқарорлигича турибди ва, ажабланарлиси шундаки, 1970 йилдан бошлаб дунёдаги даҳрийлар миқдори бир оз камая бошлади.

Бу рақамлар муҳим аҳамиятга эга. Бир аср давомида дунё мусулмонларининг сони кескин ошиб кетди. Кўпчиликнинг ислом динига ўтгани ҳам бунга сабаб бўлди, бироқ энг асосий сабаб — табиий ўсишдир. Боз устига, мусулмон дунёсидаги бундай демографик портлаш бу динга эътиқод қилувчилар сони келгусида ҳам ўсиб боришини кўрсатади. Семюэл Хантингтон “Тамаддунлар тўқнашуви” номли машҳур рисоласида дунёда христианларнинг сони камайиб бораётгани ва 2025 йилга бориб, улар дунё аҳолисининг, тахминан, 25 фоизини ташкил этиши ҳақидаги маълумотни келтирган эди. Ўша вақтга бориб мусулмонларнинг сони дунё аҳолисининг 30 фоизини ташкил этар экан⁶.

Нега айнан бундай ҳол юз бераётганини англаш қийин эмас. Америка ва Европа аҳолиси жадал суръатлар

⁶ Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations* (London 1997), pp. 65–66

билан кексайиб бормоқда. Янги мингйилликнинг энг муҳим маънавий муаммоларидан бири кексаларни боқиш учун етарли маблағ топиш билан боғлиқ бўлиб қолади. Бугун кун тиббиёти эришган муваффақиятлар ўртача ҳаёт кечириш даражаси 70 ёшдан анча юқори бўлишига замин ҳозирлаб бермоқда, бироқ фаол ҳаёт кечириш муддати хали бу қадар тез ўсгани йўқ. Тасаввур қилинг, 20-асрнинг бошларида Фарб кишиси ўртача 2 йиллик умрини оғир хасталик билан кечирар эди. Бугунги кунда бу кўрсаткич 7 йилга етди. Иван Ильич исботлаб берганидай, тиббиёт фақат умрни узайтириши мумкин, бироқ у одамнинг фаол ҳаёт кечириш муддатини узайтира олмайди. Оқибатда мункиллаб қолган бундай кишилар саломатлигини сақлаш жамият елкасидаги оғир ижтимоий-иқтисодий юкка айланади. Бундай аҳоли сони вақт ўтган сайин ошиб бораверади. Яқинда Буюк Британия Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Миллий соғлиқни сақлаш хизматидан Альцхеймер хасталиги⁷ни даволай оладиган дорининг рецептини олиш мумкин, деган хабарни тарқатар экан, унинг нархини фақат айрим беморларнинг чўнтаги кўтариши мумкинлигини тан олди.

Фарб аҳолиси кексайиб бораётган бир пайтда ислом дунёсида бунинг бутунлай тескарисини кўриш мумкин. Масалан, Ливия аҳолисининг ярмидан кўпи бугунги кунда 20 ёшга ҳам тўлмаган. Бундай манзарани бошқа ислом мамлакатларида ҳам кузатиш мумкин. Маълумки, вақти келиб, ушбу ёш аҳоли ўз-ўзидан кўпаяди ва шу тариқа келгуси минг йилликда ҳам мусулмонларнинг сони янада ортиб кетади.

Шу ўринда Ҳантингтон тилга олган яна бир мисолга эътибор қилайлик. Мағрибда 1965 йилдан 1990 йилгача аҳоли сони 29,8 миллиондан 59 миллионга ўсган. Ўша вақт мобайнида Миср аҳолиси 29,4 миллиондан 52,4 миллионга кўпайган. Ўрта Осиёда 1970—1993 йиллар оралигида аҳолининг йиллик ўсиши Тожикистонда 2,9 фоиз, Ўзбекистонда 2,6 фоиз, Туркманистонда 2,5 фоиз ва Қирғизистонда 1,9 фоиз бўлган. 20-асрнинг 70-йилларида

⁷ Альцхеймер хасталиги — марказий асаб ситемасининг емиридиш хасталиги бўлиб, у билан оғирган кишида хотира сусайиши баробарида миyaning билиш қобилияти йўқола боради. — *Тарж.*

Совет Иттифоқида демографик мувозанат кескин ўзгариб кетди, яъни русларнинг ўсиши 6,5 фоиз, мусулмонларники эса 24 фоиз бўлди. Бу ҳолни Россия империясининг инқирозига олиб келган сабаблардан бири дейиш мумкин: Москва мусулмонлар кўп яшайдиган минтақаларни улар сони христианларникидан кўпайиб кетмасидан бурун ажратиб ташлашга мажбур бўлди. Ҳатто Россиянинг ўзида ҳам мусулмонлар (татарлар, бошқирлар, чувашлар, шунингдек, Ўрта Осиё ва Кавказдан бориб у ерда яшовчилар) анча кўзга ташланиб қолган, улар Москва ва Санкт-Петербургда аҳолисининг 10 фоизини ташкил этади.

Бу ҳол бизга мусулмонлар кўпчиликни ташкил қиладиган жойларда аҳоли сонининг ўсиши мусулмонлар кам яшайдиган худудларга ҳам таъсир этишини эслатиб туради. Танзания ва Македония сингари мамлакатларда мусулмонлар 20 йил ичида кўпчиликни ташкил этадиган бўлади. АҚШнинг мусулмон аҳолиси 1972–1990 йилларда асосан, кўчиб келиш эвазига олти марта кўпайди. Ҳатто кўчиб келишга йўл берилмаётган мамлакатларда ҳам ўсиш давом этмоқда. 1999 йили Европа Иттифоқига аъзо мамлакатларда дунёга келган чақалоқларнинг 7 фоизи мусулмонлар эди. Брюсселда бу рақам 57 фоизни ташкил этади. 1992 йилда Римдаги энг машҳур исм Жованни ёки Луизи эмас, аксинча, Муҳаммад бўлди. Ислом деярли барча Европа мамлакатларида (христианликдан сўнг) иккинчи ўринда турадиган динга айланди. Бундан аҳолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этадиган Озарбайжон ва Албания мустасно. Мабодо мавжуд тамойиллар давом этадиган бўлса, 2020 йилга бориб барча Европа мамлакатлари аҳолисининг 10 фоизини мусулмонлар ташкил этадиган бўлади.

Бундай глобал ўзгаришнинг қандай аҳамияти бор? У диний нуқтаи назардан муҳим аҳамиятга эга бўладими? Абу Довуднинг Тоубан (Thawban)га асосланиб, шундай кун келадики, мусулмонлар “кўпчиликни ташкил этади, бироқ улар фавқулодда юз берган тошқин юзидаги кўпик ва хас-хашакка ўхшаб қолади”, деган ҳадиси бор.

Шуни ҳам тан олиш керакки, бугунги кунда миқдор устунлиги бундан икки аср олдинги ҳарбий ғалабалар

технологиядан кўра миқдорга боғлиқ бўлгани сингари муҳим аҳамиятга эга эмас. Наполеонгина: “Худо кўпсонли батальонлар тарафида” деб айтиши мумкин эди, бироқ аynи замонда сон-саноксиз аскарларни курулларнинг тугмачасини босиш йўли билан йўқ қилиб ташлаш мумкин, энди миқдор ғалабага сабаб бўлолмайди, бунга Садам Хусайннинг 90-йилларнинг бошида Форс кўрфазидаги нефт захиралари назорати юзасидан келиб чиққан урушда аҳмоқона тарзда ўз кучини кўрсатиб қуймоқчи бўлганини мисол қилиб келтириш мумкин.

Мусулмонларнинг сони кескин ўсишининг муҳим жиҳати ҳам бор. Бироқ БМТ 1994 йилги Аҳоли конференциясини ўтказиш учун дунёдаги энг катта мусулмон шаҳар Қоҳирани фақат шунинг учунгина танламаган эди. Миқдорнинг ҳозир ҳам ишончлилик жиҳати бор. Бироқ аҳолининг руҳий-динамик хусусияти миқдордан кўра муҳимроқ аҳамиятга эга. Кекса аҳоли пассив ва интроспекция — ўз-ўзини кузатишга, ёшлар эса серғайрат ва миллий-сиёсий қатъиятликни кўллаб-қувватлашга мойил бўлади.

Мусулмон дунёси устида янги минг йиллик тонги отганда унинг аҳолиси номутаносиб равишда ёш ва шаҳарлар салмоғи ўсиб бораётган бўлади. Тарихий нуқтаи назардан бундай вазият ҳамиша беқарорлик, тўс-тўполон ва ислохотни келтириб чиқаради. 16-асрда Германияда ёш аҳоли миқдорининг ҳаддан зиёд ўсиб кетиши Европада протестант ислохотларига ҳамда қишлоқ хўжалиги ва сиёсатда ўзгаришлар қилишга сабаб бўлган эди. 20-асрнинг 30-йилларида Марказий Европада фашизмнинг пайдо бўлиши ҳам қисман ёш аҳоли миқдорининг ўсиб кетиши билан боғлиқ. Ислом тарихига назар ташланадиган бўлса, Усмонлиларнинг янги ҳудудларни забт этишни тўхтатиши 16–17-асрларда жалоллийларнинг кўзғолонларига сабаб бўлганини кўриш мумкин, бу ҳол кўплаб ёшларни ишсиз қолдирди, натижада улар Анатолиянинг аксарият ҳудудларини вайрон этган кичик ёки ижтимоий норозилик ҳаракатларини бошлаб юборди.

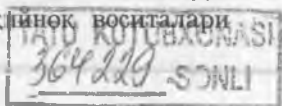
Кейинги бир-икки йил ичидаги исломий қайта тикла-ниш шу тамойилнинг тўғри эканини кўрсатди. Ҳантингтоннинг таъкидлашича, мусулмон мамлакатлари ичида

биринчи бўлиб 20-асрнинг 70-йиллари охирида Эрон ёш аҳоли миқдорининг кескин ошиб кетишини ўз бошидан кечирди ва 1979 йили инқилоб рўй берди. Бошқа мамлакатларда бу ҳол кейинроқ содир бўлди, Жазоирда 1989 йили Исломни қутқариш жабҳасини қўллаб-қувватловчилар сони кескин кўпайиб кетди.

Келгуси мингйилликда кўпгина мусулмон мамлакатларида ёш аҳоли сонининг кескин ортиши кузатилади. Йигирма ёшнинг нари-берисидagi ёш аҳоли миқдори ўсиши Миср, Марокаш, Сурия, Тунис ва бошқа мамлакатларда кузатилади. 1990 йилга таққослаганда 2010 йилда кўпчилик араб мамлакатлари меҳнат бозорига келиб ишловчилар миқдори 50 фоиз ўсади. Долзарб ишсизлик муаммоси ҳадди аълосига етади.

Аҳолининг тез ўсиши баъзи мамлакатлардаги бошқарув тизимига хавф туғдиради. Қоҳира ва Жазоирдаги режимлар шу пайтданок соф демографик, шунингдек, маънавий ва диний ўлчамларга эга бўлган исёнларга дуч келмоқда. Шундай қилиб, дунё келгуси мингйилликда куйидаги кўринишга эга бўлади: Фарбда кекса ва султ аҳолининг барқарор, ўз-ўзи билан овора сиёсий маданияти; ислом дунёсида демографик портлаш ва ҳар жойда ўрнатилган режимларнинг радикал кучлар исканжасида қолиши.

Навбатдаги кўзда тутилган савол режимларнинг омон қолиш-қолмаслиги хусусидадир. Гарчи ислом дунёсидаги кўпчилик олимлар кизиқиш билан бу саволга жавоб топишга уринган бўлса-да, уни шарҳлаш қийин. Янги даврдан олдин исёнчи деҳқонларнинг муваффақиятга эришиш учун яхши имкониятлари бор эди, чунки иш кучи ҳукмдорлар армиясига қарши иш ташлаши мумкин эди. Бироқ айни пайтга келиб, технологиянинг илдамлаб кетиши ҳарбий режимларнинг, аҳолининг ялпи норозилигига қарамай, анча вақтгача яшовчанлигини таъминлаб бермоқда. Етарли маблағи бўлган диктатор пухта ўйланган фитнани ёки минг-минглаб аҳоли иштирок этадиган исённи ҳам бостириши мумкин. Бу технология тобора арзонлашиб бормоқда ва кўпинча Фарб ўзининг учинчи дунёдаги суюкли мижозларини ёрдам сифатида у билан таъминлаб келмоқда. Худди шунга ўхшаш сўроқ қилиш, к

хам такомиллашиб бормокда, бугунги кунда уларнинг дунёнинг турли бурчакларида яширин ҳаракатларга қарши самарали қурол экани аён ҳақиқат.

“Эмнести Интернешнл”нинг 1996 йилги йиллик маълумотномасида бир неча мисоллар келтирилади. Унда ёзилишича, АҚШ ҳукумати 1995 йилнинг январ ойида Саудия Арабистонига “тейзер” деб аталувчи қуролни ҳам ўз ичига олган бир катор хавфсизлик асбобларини экспорт қилишга розилик берган. Ушбу қуроллар нишонга олинган одамнинг танасига 5 метргача бўлган масофадан найзага ўхшаш нарсани отиб киритади ва у орқали танага 40--50 минг вольтлик фалажловчи ток юборилади. Бундай қуроллардан фойдаланиш кўпгина мамлакатлар, шу жумладан, Буюк Британияда ҳам тақиқланган.

“Эмнести” маълумотномасида келтирилган яна бир мисол: 1990 йили Буюк Британиянинг бир компанияси Дубайдаги полициянинг махсус бўлинмаси қароргоҳига қийноқ камерасини экспорт қилади ва ўрнатиб беради. У Бирлашган Араб Амирликларида “Ажойиботлар хонаси” сифатида ном қозонган ва “Эмнести” маълумотномасида “ўта юқори даражадаги товуш системаси, шовқинли генератор ва одамни ҳолдан тойдирувчи частотада пульс берувчи синхрон ёруғлик лампаси билан жиҳозланган махсус хона” деб тавсифланади.

Бу режимларга етказиб берилаётган қийноқ воситаларининг тобора такомиллашиб бораётганига оид иккитагина мисолдир. Бошқа биров бу рўйхатга кескин равишда тараққий этиб бораётган телекоммуникацион назорат воситаларини ҳам қўшиши мумкин.

Сиёсий таҳлилчиларнинг технология билан биргаликда оммавий назорат системалари ҳам ривожланиб боришига, бу ҳол режимларнинг ҳар қандай ихтилофни фақат у қуролли кучлар сафларида тарқалмаслиги шарти билан бартараф этишига ишончи комил. Шохқўчалардаги норозиликлар туфайли эмас, армия ўзидан юз ўгиргани учун ҳокимиятдан четлатилди. Жазоирда эса аксинча, радикал кучларнинг замонавий ҳокимиятни ҳарбийлар қўмагисиз ҳам ағдариб ташлашга кўр-кўрона ишонгани инқилоб бостирилишига сабаб бўлди.

Бугунги кунда бундай йўл билан бошқарилган мамла-

катларга шу қадар оғир жароҳат ва маданий зарар етганки, биз уларни “зулмпаз маданиятлар” деб аташимиз мумкин. Инсонларга бу қадар зулм ўтказиш оқибатлари хатарлидир, айти пайтда ўзимиз мусулмон дунёсидаги одамлар табиатида бундан ўн йил олдин ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган тарздаги кескин ўзгаришларнинг шохиди бўлиб турибмиз.

Ушбу китобнинг кейинги бобларида диний “экстремизм”, анъанавий исломда “*гулув*” деб аталадиган муаммо хусусида фикр юритилади. Бироқ бу китобнинг асосий мавзуси экан, биз янги мингйилликда исломнинг гуллаб-яшнаши ва ҳатто устун мавқега эга бўлиши учун мутлақо ярамайдиган экстремизмнинг акс таъсир этишини ҳисобга олиб, ушбу муаммо миқёсини илк марта баҳолашга уриниб кўришимиз керак.

Исломнинг дастлабки даврларида хорижийлик⁸ деб аталган ҳаракат хомхаёлларча мусулмон жамиятини соф кўриш учун курашган эди. Афсуски, бугунги кунда ҳам бундай ҳаракатлар ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг таркибий қисми бўлиб қолмоқда. Гарчи кўпгина мусулмонлар бундай ҳаракатларни номақбул куч сифатида рад этсада, ўша кучларни юзага келтирган шарт-шароит тағ-томири билан кўпориб ташланмагунча, улар қайта-қайта кўкариб чиқаверади. Асосий исломий ҳаракатлар ҳокимиятни қўлга ололмаганидан ҳафсаласи пир бўлган ёшлар радикал хатти-ҳаракатларни содир этмоқда. Мусулмон дунёсининг ва мусулмон ақл-идрокининг кутблашуви ўсиб бораётгани келгуси асрнинг асосий белгиларидан бири бўлиб қолади.

Хорижийлик ҳам барча тоталитар диний ҳаракатлар сингари амалда тарқоқ ва бўлиниш йўли билан кўпайиб бораётгани қизиқ, бироқ унинг бошқалардан ажралиб турадиган белгилари йўқ. *Такфир*га кўра эса, бошқа мусулмонлар чин мусулмон эмас, шунинг учун ўлимга лойиқ, деб ҳисобланади. Бу тамойил кўпгина классик ислом уламолари томонидан кескин танқид қилинган.

⁸ *Хорижийлик* (араб. хориж, асл маъноси чиққанлар, ғазабланганлар) — мусулмонликнинг радикал секталаридан бири тарафдорлари (7-асрда пайдо бўлган)нинг умумий номи. Улар барча мусулмонларнинг тенглиги, имом-халифанинг сайланиши сингари талаблар билан чиққан. — *Тарж.*

Имом Фаззолий “**Файсал ат-тафриқа байн ал-ислом вал-зандақа**” (“**Исломни худосизликдан фарқлашнинг аниқ мезонлари**”) асарида дунёда “**Ло илоҳа иллаллоҳ Муҳаммадун расулulloҳ**” деган кишини мусулмон эмас, деб эълон қилишдан ҳам қийин ва муркаброк ишнинг ўзи йўқ, деб тушунтиради. Бугунги кунда эса кўпгина мамлакатлардаги сунний мактаб ўқувчилари имом ал-Лаққанийнинг “**Жавҳарат ут-тавҳид**” асаридаги қоидага айланиб кетган куйидаги сатрларни хануз эслаб юришади:

إذ جائزون غفران غير الكفر
فلا نكفر مؤمنا بالوزر

(*idh caizun gufranu gayri'l-kufri
fa-la nukaffir mu'minan bi'l-wizri*)

Модомики, куфрдан бошқа барча гуноҳлар кечирилар экан,

Биз гуноҳ қилган кишини кофир дея олмаймиз.

ومن يموت و لم يتوب من ذنبه
فأمره مفوض لربه

(*wa-man yamut wa-lam yatub min dhanbihi
fa-amruhu mufawwadun li-rabbihi*)

Гуноҳига тавба қилмай ўлган кишининг ишини Аллоҳнинг ўзи ҳисоб-китоб қилади.

Фикҳдаги тафовутларни қонунийлаштириш ижтиҳодни тушунишга асосланади. Сўфийлар маънавиятлардаги тафовутларни **al-turuq ila'Llah bi'adadi anfas al-khala'iq** (Аллоҳга боришнинг йўли одамнинг нафас олишидай кўп) деган фикр билан оқлашади. Сарагоса (Испания)нинг таниқли сўфий шоири ибн ал-Баннаъ уни куйидагича тушунтиради:

عبار اتنا شت وحسناك واحد
وكل إلي الحق الجمال يسير

Бизнинг фикримиз ҳар хил, лекин сенинг ҳуснинг бир,

Барча ўша гўзаллик сари интилуру.

Ислом маданиятларига, ўрта асрлардаги кўплаб христиан маданиятлари ранг-барангликни қисувга олганидан фаркли ўларок, бу хусусият ҳамиша хос бўлиб келган. Бироқ бугунги кунда мусулмонлар ўртасида исломнинг тоталитар шакллари кўллаб-қувватлаш тамойили юзга чиқмоқда. Исломнинг ёш фаолларидан бири: “Кимки менга қарши бўлса, гуноҳга ботади ва жаҳаннамга тушади”, деб ҳайқиради.

Бундай кўзқараш хорижийлик намояндаларининг **такфир**ини эсга солади, бироқ бу нега айнан бугунги умматлар орасида кўпайиб бораётганини тушуниш учун нафақат тарихнинг ўзини, қолаверса, ушбу вазиятимизнинг руҳий тарихини ҳам англаб етишимиз керак. Диний ҳаракатлар нафақат доктриналар ва муқаддас китобларнинг, шунинг баробарида жамоаларнинг умидлари ва қўрқувлари ифодаси ҳамдир. Ўзаро ишонч ҳукм сурган вазиятда илоҳиётшунослик фанлари бағрикенглик ва тинчликсеварликка мойил бўлади. Бироқ диндошлар жамоасига бирор хавф туғилгудай бўлса, кескин ҳаракатлар вужудга келади. Умматлар ўзини ҳеч қачон бу қадар хавф-хатарли ҳолда ҳис қилмаган эди.

Ҳатто Европанинг мусулмонлар яшайдиган геттоларида ҳам **такфир** феномени аста-секин илдиш отиб бормоқда. Сизу биз яшайдиган шаҳарларда ҳам, фақатгина биз жаннатга тушамиз, дегувчи гуруҳлар пайдо бўлди. Уларнинг наздида, ўзини мусулмон деб ҳисобловчи кишиларнинг 99 фоизи гўё илоҳий ахлоқий тушунчани беъмаъниларча ҳақорат қилаётгани туфайли мусулмонликка мутлақо нолойиқдир.

Биз ушбу руҳий ҳолат универсал тарзда мавжуд эканини инобатга олсак, уни осонгина тушунишимиз мумкин. Фақатгина ислом динида эмас, қолаверса, христианлик, иудаизм, ҳиндуизм ва буддизмда ҳам айрим гуруҳларнинг ўзини бошқалардан устун қўйиш тамойили кўзга ташланади. Бундан 3 йил олдин христиан динига мансуб Дэвид Корешнинг Давидийлар шуъбасининг Техасдаги

ранчосини АҚШ қўшинлари забт этмоқчи бўлишган эди. Уша пайтда шуъба аъзоларидан 89 киши ҳалок бўлганини эсга олиш кифоя. Давидийлар ўзларини ҳақиқий христи-анлар, бошқалар эса жаҳаннамда куйиб кул бўлади, деб билишган. Оклахома шаҳридаги Алфред Мерра биносини портлатиб юборган христиан фундаменталисти Тимоти Маквей ҳам сўзсиз шу фикрда бўлган.

Биз янги мингйилликка теранроқ кириб борганимиз сари режимларнинг репрессияси оқибатида йўқ бўлиш ўрнига ривожланиб кетган исломий кўринишдаги ушбу тамойилнинг аҳамияти ортиб боришини тахмин қилишимиз мумкин. Гарчи у сўзда бўлмаса-да, амалда мингйил-лик довондан ошаётгандай иш тутмоқда. Режимларни хол-дан тойдириш ўрнига баттар қутуртирадиган сайёҳларга ўқ отиш ёки кичик нишонларга игнали бомбалар билан хужум қилиш сингари бундай хатти-ҳаракатлар ислом номини булғайди. Бу ҳол исломий ҳаракатни бўлиб юбо-ришидан ташқари, режимлар қўлига жамиятдаги динни таъкиб қилишга ва уни бир четга суриб қўйишга баҳона туғдириб беради.

Исломга бундай хавф туғдираётган неохорижийлик-нинг хато қарашлари бугунги кунда реал кучга айланди. Китобнинг кейинги бобларидан бирида бу хавф тадқиқ қилинади. У, доимий ташвишга соладиган ўзгаришларга қарамасдан, яшаб қолади.

Энди мавзуларимизнинг учинчиси: бугунги куннинг улкан исломий масалаларидан бири, баъзан энг муҳим деб юритилаётган табиий муҳитнинг бузилиши муаммо-сига назар ташлаш вақти етди. Қуръонда осмонлар ва уммонларнинг қўзғалиши охир замон белгиси сифатида талқин этилади ва бу ҳол узоқ асрлар давомида инсонни боқиб келган экосистеманинг айни пайтдаги бузилиши-нинг поэтик ифодасига ўхшаб кўринади.

Бу ерда жавоб берилиши лозим бўлган қўплаб савол-лар бор. Биз тарк этаётган иккинчи мингйилликда сайё-рамиз 1000 йил билан солиштирганда анча қашшоқлаш-ган жисмоний кўринишга эга бўлиб қолди. Инсоннинг маърифий фантазия туфайли жисмоний тартиб устидан ҳукмронлик қилишига йўл очиб берган материализм, про-тестантлар капиталистик ахлоқининг маълум бир кўри-

ниши, Шарқда эса саноатлаштиришни илохий мақомга кўтарган коммунизм она заминнинг жинояткорона зўрланишига олиб келди. Ҳамма жойда Ер юзи яра-чақа бўлиб кетди. Минг-минглаб тонна заҳарли ахлат океанларда у ёқдан-бу ёққа сузиб ёхуд стратосферада айланиб юрибди. Ҳар куни 12 та маълум (биологик) тур йўқолиб кетмоқда. Ўз ҳаётимиз ва айрим уй ҳайвонларини ҳисобга олмаганда, ҳар бир шаклдаги ҳаёт янгилашиш ёнгинидан зарар кўрмоқда. Қорамолларнинг қутуриш касали ҳалокати келгусида нималар рўй бериши мумкинлигига бир ишорадир: Буюк Британия ҳукумати таҳлилчилари зарарланган гўшти истеъмол қилиш оқибатида 30 минг нафар британиялик қутуриш хасталигини юктириши мумкинлигини қайд этишган. Технология тўхтовсиз ривожланиб бораётган бир пайтда қўпол бир илмий хато инсониятнинг каттагина қисмининг ҳаётига зомин бўлмастегига кафолат йўқлигини инкор этиш бемаънилик бўлур эди. Тараққиёт, ҳар доимгидай, улкан қимор ўйинидир.

Бироқ биз янги минг йилликка олиб ўтаётган ўта муҳим ва рад этиб бўлмас атроф-муҳит муаммоларидан бири об-ҳавонинг ялпи исишидир. Биз неча юз йиллар давомида парник газларини ҳавога чиқариб келдик, фақат бугунги кунга келибгина, ўша фаолият учун товон тулашимиз муқаррарлигини тушуниб етгиздик. Мусулмонлар ушбу масалага, унинг Фарбдан кўра мусулмон мамлакатларига кескин таъсир кўрсатиши мумкинлигини ҳисобга олиб, жиддий эътибор қаратиши даркор. Мусулмонлар орасида ушбу масалага жуда оз кишилар қизиқиш билдираётгани ташвишли ҳолдир.

Узоқ йиллар давомида ҳукумат синчилари об-ҳавонинг ялпи исиши фикрига панжа остидан қараб келишди. 1992 йили Рио-де-Жанейрода атроф-муҳит масаласига бағишлаб ўтказилган саммит дунёда вужудга келган вазият ташвишли эканини илмий далиллар билан исботлаб берди. Атмосферага чиқарилаётган саноат газлари сайёрамизни газ камераси ва печкага айлантирмоқда.

Англияда ҳозирги кунда оддий фуқаролар ҳам об-ҳавонинг ялпи исиб бораётганини қайд этишмоқда. Об-ҳаво ҳарорати 300 йилдан бери ёзиб борилади, бироқ энг иссиқ 10 йил 1945 йилдан сўнг, шулардан энг ис-

сиқ 3 йили (1989, 1990 ва 1995 йй.) сўнги 12 йил мобайнида қайд этилган. Ёмғир ёғиши ҳам бундан-да галати, 1997 йилнинг январ ойи сўнги 200 йилдаги ёмғир энг кам ёққан ой бўлди. Океанлардаги тўфонлар шиддати тобора ошиб, нефт ташувчи кемалар учун хавфли бўлиб бораётгани туфайли Шимолий денгиз нефт саноати нефт қувурларини сув остидан ўтказишга мажбур бўлмоқда.

Аниқ рақамларнинг ниҳоятда камлиги ажабланарлидир. Ҳисоб-китобларга қараганда, 1990—2050 йилларда Ер юзидаги ўртача ҳарорат Целсий шкаласи бўйича 1,5 градусга кўтарилади. Бироқ сўнги муз давридан то бугунги кунгача, яъни 4 минг йил мобайнида ўртача ҳарорат, бор-йўғи, 0,5 градусга кўтарилган эди. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, кўтблардаги муз қалпоқлари эрий бошлаган, шунинг учун ҳам ҳар йили денгиз сатҳи 5 мм кўтарилиб бормоқда. Европа Иттифоқи Шимолий Норфолк қирғоғи сингари жойларда денгизни ўз жойида ушлаб туриш учун керак бўладиган темирбетон тўсиқларга миллионлаб фунт стерлинг маблағ сарфламоқда, шу билан биргаликда, қасоскор табиатга қарши энг мукамал тўсиқлар қачонгача чидаб бериши қизғин муҳокама қилинмоқда.

Ғарб учун бундай нохуш хабарнинг яхши жиҳати ҳам бор. Кўпчилик аҳоли ҳароратнинг кўтарилишидан хурсанд бўлади. Орадан 30 йил ўтиб, Жанубий Англиянинг баъзи бир туманларида апелсин ўстириш имкоши пайдо бўлади. Фермерлар иссиқ ёз ва қуруқ қиш мавсумларини мўлжаллаб ҳосил етиштириш учун уруғ сотиб олишмоқда; улкан фалокат хавф солаётганга ўхшамайди.

Ислом дунёси учун умумий манзара ташвишлироқдир. Рио-де-Жанейро саммитида ислом мамлакатлари ушбу масалага бефарқ эканини намойиш этишди; атрофмуҳит назоратига қарши бўлган мамлакатларнинг кўпчилиги Форс кўрфази мамлакатлари, Бруней ва бошқа мусулмон мамлакатлари эди. Бунга сабаб бўлган ҳол улар иқтисодийнинг нефт ва газга боғлиқлиги эди. Ғарб мамлакатлари йўлларида заҳарли газлар ажралиб чиқишини камайтириш ёки электр ишлаб чиқаришда шамол, денгиз сувининг кўтарилиши сингари анъанавий манбалар-

дан фойдаланишга ўтиш ўша мамлакатлар иқтисодиёти-ни бир зумда барбод қилади.

Қисман бундай қисқа муддатли манфаатни ўйлаб иш кўраётгани туфайли мусулмон доиралар келгуси минг-йилликда иқлим ўзгариши билан боғлиқ рўй бериши мумкин бўлган улкан талофатларни деярли ҳис қилмаётганга ўхшайди. Бироқ фалокатнинг айрим аломатлари пайдо бўлганини бир кўз олдингизга келтириб кўринг. Африканинг аҳолисининг 90 фоиздан ошиғи мусулмонлар бўлган Чад, Мали, Нигер каби мамлакатларида ёғингарчилик ҳар 10 йилда 10 фоиз камайиб бормоқда. Саҳройи Кабирнинг кум океани кенгайиб бормоқда, кум барханлари саҳронинг жанубий чеккаларидаги яйлов ва экин ерларига босиб келаётир. Иқлим бошқа томонлама ҳам ёмонлашиб бормоқда: 20-асрнинг 80-йилларида Суданни ҳалокат ёқасига келтириб қўйган қурғоқчилик бундан ҳам баттар сув тошқини билан ҳаммаёқни вайрон қилди.

Ҳар қандай иқлимий харита кўпгина мусулмон мамлакатларида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг жуда оз қисмини ташкил этишини кўрсатиб беради. Ҳисоб-китобларга қараганда, Жазоирда ёғингарчиликнинг 15 фоиз қисқариши дехқончилик қилинаётган ерларнинг ишдан чиқишига ва шаҳарларга кўчиб келувчилар сонининг ошишига сабаб бўлади. Шунга ўхшаш вазиятни Марокашда ҳам кўриш мумкин. У ерда 1995 йилдагина барҳам топган қурғоқчилик ҳали ҳеч кимнинг ёдидан кўтарилгани йўқ. Яман эса Ҳинд океанидаги муссонлар структураси ўзгаргани туфайли катта зарар кўрди, бу ҳам об-ҳавонинг ялпи исиши билан боғлиқдир. Бангладешда эса муаммо сув етишмаслигидан эмас, аксинча, унинг хаддан зиёдлигидан келиб чиқмоқда. Бу ерда ҳар 3—4 йилда рўй берадиган тошқинлар, муссонларнинг структураси ўзгаргани баробарида, Ҳимолай тоғларидаги улкан худудларда тупроқдаги намликни тутиб қоладиган ўрмонларнинг аёвсиз кесилиб кетиши билан ҳам боғлиқдир.

Оксфорд университети муаллими Норман Майернинг башорат қилишича, 2050 йилга бориб, “денгиз сатҳининг кўтарилиши ва қишлоқ хўжалигида юз берадиган ўзгаришлар оқибатида 150 миллион киши ўзи яшаб турган

жойларини ташлаб кетишга мажбур бўлади. Бундай кишиларнинг 15 миллионини бангладешликлар ва 14 миллионини мисрликлар ташкил этади.

Бироқ бу рақамлар иқлим ўзгаришининг иккиламчи оқибати келтириб чиқарадиган мигрантларни акс эттирмайди. Инсониятнинг бундай улкан тўлқинлари ҳукуматларни бекарор қилади ва урушларга сабаб бўлади. Ҳеч бир ҳозирги давлат миграцияга шарт-шароит яратиб бера олмайди: бангладешликлар 1948 йилгача Ҳиндистоннинг бошқа қисмларига кўчиши мумкин эди, бироқ бўлинишдан сўнг улар ўз мамлакати чегарасидан четга кўча олмайдиган бўлиб қолди. Эпидемияларнинг кенг тарқалиш хавфи бор. Денгиз сатҳининг кўтарилиши оқибатида Малдив ва Коморош сингари мусулмонлар яшайдиган ороллар сув остида қолиб кетади, ороллар аҳолиси эса бошқа жойдан бошпана қидиришга мажбур бўлади.

Яна бир нарсани унутмаслигимиз керакки, бу башоратлар қиёмат куни сценарийси эмас, балки ундан ҳам баттардир. Юқорида келтирилган рақам ва мисоллар илмфан далилларига асослангандир, улар Европа Иттифоки ва Буюк Британияда атроф-муҳитга тегишли ахборотно-малардан олинган. Шуни ҳам тан олиш керакки, парник газларининг атфосферага чиқишини чеклаш бўйича баъзи бир тадбирлар амалга оширилмоқда. Бироқ бундан буён атмосферага умуман газ чиқарилмаган тақдирда ҳам унда айланиб юрган газларнинг ўзи ҳароратнинг камида юз йилда кўтарилишига сабаб бўлади.

Дастлабки боб юқорида қайд этилган учта мавзуга оид бир неча мулоҳаза билан поёнига етади.

Биз бир-бирига қарама-қарши бўлган ушбу ҳолларни неқбинлик ёки қўрқувга сабаб деб билишимиз керакми? Биламизки, жаноби пайғамбаримиз (с.а.в) неқбинликни хуш қўрар эди, шунинг учун ҳам ул зот **таваккул** — Аллоҳнинг иноятига суянишга даъват қилар эди. Ул зот яна ўз туянгни боғлаб қўйгандан сўнг ҳам уни Яратган измига топширишинг лозимлигини таъкидлар эди. Биз келгуси ўн йилликларда қайси туяни боғлашимиз керак?

Бу ерда яна бир неча масала бор. Улардан энг муҳими ҳамма нарсадан хабардор бўлган раҳбариятни тарбиялаш бўлса ажаб эмас. Мен олдинроқ мусулмон раҳбар-

ларнинг аксарияти ёшларга бугуннинг муаммоларини ҳал этишда зарур бўлган йўл-йўриқни кўрсатишга қодир эмаслигини айтиб ўтган эдим. Муқаддас китоблардан хабардор ва уларга эътиқод қилган ўртача мусулмон фаолдан постмодернистнинг фикри нотўғри эканини қандай исбот қиласиз, деб сўрасангиз, бирор нарса деб жавоб қайтариши гумон. Бошларимиз қумга тиқилган. Бироқ бундай гуруҳлар кўриб кўрмасликка олаётган нарсалар фақат интеллектуал тамойилларгина эмас. Атроф-муҳитнинг бузилиши ҳам бизнинг ерни зўрлашдаги гуноҳларимиз учун яқинлашиб келаётган, бироқ эътибор қилмаётганимиз рўзи Маҳшардир. Эҳтимолки, фаолларимиз ўз мамлакатадаги сўнгги кислороддан нафас олаётиб, ҳали ҳам ибодат пайтида қўлни қандай ушлаш тўғри экани, соқолнинг узунлиги қанча бўлиши кераклигидан оаҳс қилиб, томоқ йиртаётгандир.

Уларнинг аҳволи кулгили бўлгани каби устувор қарашлари ҳам теңса тебранмасдир.

Булар барчаси ўзгариши керак. Ислом дунёсига саёҳат қилган ҳар бир сайёҳ ёшлар ўртасида исломни ўрганишга бўлган муаззам ғайратни ва ўша мамлакатлар раҳбариятига нисбатан шундай хавотир ҳақида гапириб бериши мумкин. Анъанавий уламолар бизга зарур бўлган хушхулқлик ва муътадиллик фазилатларига эга, бироқ динамизмдан йироқ; радикал гуруҳлар пешволари эса ўзини ҳаммадан устун қўйиш, таассуб ва такфир тузоғига илинган; айни пайтда аксарият қайта тикланиш ҳаракати пешволари, очигини айтганда, ўз ўрнига муносиб эмас. Иккаласи ҳам оғирқарвон ва омонат; исломга мафкуравий нуқтаи назардан қарашга одатланиб қолган, улар бугунги дунё мураккаблиklarини тушунмайди — серғайрат ёшлар эса буни жуда яхши кўриб турибди.

Шунинг учун биринчи навбатда йигит-қизларга ҳам анъанавий шаръий илмларни, ҳам бугунги дунё маданий ва интеллектуал тилини ўргатадиган муассасалар ташкил этилиши лозим. Шунга ўхшаш саъй-ҳаракатлар ўтмишда ҳам бўлган: Бағдоддаги Низомия мадрасаси Ғаззолий туфайли машҳур бўлиб кетган эди, ўша мадрасада **фиқҳ** билан бир қаторда юнон анъаналари асосидаги

фалсафий илоҳиётшунослик ҳам ўқитилар, шунингдек, ўша вақтдаги раҳнамоларни рақиб мафқураларнинг оёғини осмондан қиладиган зарур қурол билан таъминлар эди. Бизга янги мингйилликда *мужаддид*, муътадил, бағрикенг, руҳоний кўзқарашга эга, дунёвий тафаккурни танқид қилибгина қолмасдан, уни тушунадиган ва у билан баҳсга кириша оладиган даҳо Ғаззолий керак. Хусусан, бундай шахс янги замонга ўз ҳукмини ўтказаяётган маънавият, санъат ва атроф-муҳит масалаларини пухта билиши даркор.

Ғарб кишисига нима таъсир этиши ва уни нима ҳаракатлантираётганидан хабардор ғарблик мусулмон мутафаккирлар биладики, мабодо ислом дискурси ушбу масалаларга эътибор қаратиб, муваффақиятга эришадиган, экстремизмнинг ёвуз руҳини қувадиган бўлса, динимиз нафақат гуллаб-яшнаши, қолаверса, янги асрнинг диний курашларида марказий ўринни қайта эгаллаши ҳам мумкин. Фақатгина Аллоҳ келажакни билгувчидир. Бирок биз чорраҳада турганимиз равшан, шунинг учун ҳам мингйиллик фавқулудда рамз сифатида айни муддаодир. У ё интеллектual ва маънавий жиҳатдан бой анъаналарга эга бўлишига қарамасдан, аҳолиси тобора кўпайиб бораётган ва бошбошдоқлик зонаси бўлмиш исломнинг осонгина рўй берган сўнгги инқирозидан дарак берувчи нуқта бўлади. Ёки мусулмонлар ўз фаолиятини танқидий баҳолаб, бефойда мутаассибликдан воз кечишади ва дунёда ўзига хос бўлган ахлоқий ва маънавий намуна ролини ўйнай бошлайди.

Шарққа ҳам, Ғарбга ҳам қараб, анъанавий умматларнинг пароканда бўлиб кетаётганини кўриб, биз бунга чек қўйиш имкони борми, деган саволни берамиз. Биз яшаётган замонда келажакни бемалол муҳокама қилиш мумкин. Илгари исломга қаршилик кўрсатган ёки уни таъқиб қилган христианликнинг муросасиз қаноти, миллатчилик ва коммунизм сингари мафқураларнинг умри тугаб бормоқда. Шафқатсиз ва ҳарбий-фашистик дунёқарашлар 20-асрнинг ўрталарида тарих култепасидан жой олди. Кембриж университетининг антропологи Эрнест Желлнер исломни “сўнгги дин” деб атаган эди. II бобда ўша “сўнгги дин”нинг фавқулудда вужудга келган тар-

моқларини унинг энг янги давр — постмодернизмга жавоби контекстида тадқиқ қилишга ҳаракат қиламиз.

Некбинлигимиз мерос қилиб олган ёки танлаган нарсамизнинг асосий талабларига ишонсаккина, ўзини оқлайди. Муслмонлар булар-бўлмаста асабийлашавермаса, ракиблари чизиб берган дунёвийлашиш йўлидан ва реакцион хорижийликка кўр-кўрона иттифоқчиликдан қочса, дунё империяларига қайта эгалик қилиши ва Аллоҳ лашкарлари деган муборак номни қайта тиклаши мумкин. Умматлар янги замон дискурси билан боғлиқ мавжуд тангликка қарамасдан, дунё миқёсидаги мавҳумликдан келиб чиққан парокандаликка йўл бермай, **“ва калиматуллоҳи ҳийаал-улай”** — **“Аллоҳнинг каломи хамма нарсадан устундир”** деган вақтга бўйсунмайдиган ва даъваткор сўзларини яна бир қарра тасдиқлашига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

II б о б

МОДЕРНИЗМ ИНТИҲОСИГА ИШОНЧ

*Қулаб тушган миноралар таркиби
ахлатдан иборат.*

Филип Ларкин

Ушбу боб тарихга оиддир: у тарих узлуксизлиги синиш нуқтасининг асосий жиҳатига теран назар ташлайди. Унинг олдимизга кўндаланг бўлаётган синиғи айни пайтдаги билиш танглиги билан боғлиққа ўхшаб кўринади. 2000 йил мусулмонлар учун минг йиллик аҳамиятига эга бўлмаган оддий бир сана бўлиши мумкин эди, бироқ у ўқ асри ва кенг маънода Ғарб рационалистик анъанасида устуворликни таъминлаб берган Сукрот инқилоби билан бошланган интеллектуал тарихнинг улкан бир даврига хотима берганини қайд этишимиз мумкин. Бутун мавжудлиги давомида сомиёларнинг хилма-хил ваҳиёна билиш назариясининг эътирозларига сабаб бўлиб келган ушбу анъана Маърифат *Lumières*¹ шаклида ўзининг энг юқори нуқтасига етди. Сўнгра у нафақат дин, қолаверса, немис идеализмининг турли шакллари томонидан танқидга учрай бошлади. Бироқ мингйилликка келиб, ўзининг ниҳоясига, емирилиш даврига етган Маърифатнинг кашшофлик сафари қариганга ўхшайди. Ғарб тафаккурининг эски ва гўзал ҳикояси ечим топмай, сир очилмай, унинг ривожига ёрдам берган бош қаҳрамонлари у ёки бу даражада аҳмоқ ва йўлидан адашган бир

¹ *Lumières* (фр.) *Siècle De Lumières* ("Маърифатпарварлар асри") — 17—18-асрларда Европадаги зиёлилар ҳаракатининг номи бўлиб, унда худо, сабаб, табиат ва инсон тушунчалари бир дунёқарашга синтез қилинган ва уни кўпчилик маъқуллаган. Ушбу дунёқараш санъат, фалсафа ва сиёсатда инқилобий ўзгаришларга сабаб бўлган ("Британника"). — *Тарж.*

ҳолда ниҳоясига етган кўринади. Фарб постмодернист гуру Жан-Франсуа Лотар “ожизланиш даври”² деб атаган ноаниқ ва ўта чигал бир кўринишда *tabula rasa*³ янги мингйилликка кириб борапти. Унинг ҳамроҳлари орасида на Иброҳим, на Аквинский ва на Хум бор.

Ушбу инқироз кенг тарқалмоқда, гарчи ислом дунёси рад этган бўлса-да, кескинлашиб бормоқда. Немис файласуфи Гадамер инсоннинг мияси табиат билан диалог тарзида тузилганини исботлаб берди. Исломнинг ўз-ўзини тушуниши эса тарихий нуқтаи назардан асосан унинг иккита муқобил парадигмадан хабардорлиги асосида вужудга келган: христианча инкарнационизм⁴ ва юнон интеллектуализми. Иккаласи ҳам Яқин Шарқда исломнинг пайдо бўлишидан олдин вужудга келган эди. Ушбу иккита андоза исломий ойкуменанинг жисмоний чегаралари ичида ва ундан ташқарида барқарор ва реактив — акс ҳаракатли андозалар сифатида мавжуд бўлган, сўнгра уларнинг ҳозирги инқирози исломга муҳим таъсир кўрсатади. Хишам Жуаййитнинг таъбири билан айтганда, Фарб дунёнинг “суперэго”⁵ сига айланди ва унинг “сайёра миқёсидаги халоскорлик вазифаси” ҳам унинг барча кўринишларини ўзгартириши керак. Ушбу бобнинг охирларига бориб, етарли тарзда жавоб беролмасак-да, ушбу саволларнинг баъзи бирларини кўриб чиқамиз. Бироқ, аввало, бизни бугунги зиддиятли аҳволга солиб қўйган жараёнларнинг умумий кўринишини ва ушбу асрнинг интиҳосига кимнинг ғалабаси тўғри келганини аниқлаб олишимиз керак.

Иккинчи мингйиллик билимга нисбатан сомий ва эллиник ёндашув ўртасидаги фарқни енгиллашга янгидан-янги уринишлар даври бўлди. Ислом дунёсининг энг улкан намояндаларидан бири ибн Сино ҳамда Бақиллоний ва Ғаззолий каби олимлар Аристотелнинг мантиқ ва мета-

² Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (Manchester, 1997), 71

³ *Tabula rasa* (лот.) — тоза саҳифа.

⁴ *Инкарнация* (лот.) — қайта жонланиш, тимсол, тажассум топиш маъносида. — *Тарж.*

⁵ *Суперэго* (лот. “супер”, юксак, уст, “эго” мен) — З.Фрейд ўз психоанализида неврозни тушунтириш учун қўллаган ид (онгсиз), эго (ботиний онгга оид) ва суперэго (онгли) категорияларидан бири. — *Тарж.*

физикасини асосий илоҳиётшунослик дискурсига олиб киришди. Саъдя Файйумий эллинизм билан ўзаро таъсирлашган муътазалий рационализмни қараитлар⁶га қарши равинлик далили сифатида иудаизмга олиб кирди. Кейинчалик христиан оламида Анселм⁷ платонизмни рационаллаштиришни бошлаб берди ва бу ҳол Аквинский ва Скотусдай манбаларга элтувчи занжир реакциясига сабаб бўлди. Аквинский ва Скотус араб фалсафаси ва, бинобарин, сомиё-эллинистик синтез олида бурчлидилар.

Иккинчи минг йилликнинг ўрталарига қадар ислом, яҳудий ва христиан тафаккури симбиотик⁸ қариндошлик хусусиятига эга бўлиб келди. Ренессанс давридан бошлаб Фарбнинг ўсиб бораётган рационализи моҳиятан ўзига қарама-қарши бўлган қонуний-мистик синтезга амал қилувчи иудаизм ва исломдан ажралган бўлса-да, 17-асрнинг охирларига келиб қатъий бир шаклга бўлди. Ўшандан олдин Ренессанснинг атоқли вакиллари Пико делла Мирандола ва Марсилио Фичино бир оз вақт схоластик ўтмиш билан орани очик қилиб, номушоҳадавий ва интуитив билиш назариясини қўллаб чиқишган эди, бу ҳол иудаизм (сўнгги каббалистлар⁹) ва исломдаги (Шаҳразурий, Мулла Садр ва Мир Домоднинг неоплатонизми) илмий қарашларга ҳамоҳанг эди.

Бироқ 17-асрдан бошлаб христиан дунёси мисли қўрилмаган траектория бўйлаб ҳаракатлана бошлади. Баъзи бир сабабларга кўра — улар орасида сезиларлиси Монтен ваҳима билан тилга олган пост-Реформация етказган жароҳатлар туфайли Европада вужудга келган эътиқоднинг исломда ҳам, иудаизмда ҳам куза-

⁶ Қараитлар — ўрта асрларнинг илк даврида пайдо бўлган яҳудийлар сектаси. — *Тарж.*

⁷ Анселм (1033/1034 — 1109) — Италиянинг етук файласуфи, илоҳиётшуноси ва схоластиканинг машҳур вакили.

⁸ Симбиоз (юн. *σύν*) — “бирга яшаш” сўздан, биологияда турли организмларнинг бирга яшаши. — *Тарж.*

⁹ Каббалистлар (қад. яҳ. — ривоят деган сўздан) муқаддас ёзув “Таврот”ни изохловчи яҳудий диний-мистик таълимоти вакиллари. — *Тарж.*

тилмаган ижобий танглигидир — Декарт ва Порт-Роял мантиқшунослари моҳиятни фалсафани диннинг ёрдамчиси деб билган анъанавий билиш назарияларини эллиник рационализмга қурбон қилиш ҳисобига ўзгартиришга эҳтиёж сезган.

Бу ерда Фарб тафаккурининг шундан сўнги тарихини батафсил ҳикоя қилишга зарурат йўқ, бироқ Маърифат даври тафаккурининг етарли ёритилмаган бир жиҳатиға эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бундан Ж.Ж.Кларк мустаснодир, у ўзининг “Шарқ маърифати” номли янги китобида ўша даврни ҳар бир дақиқасига батафсил ҳужжатлаштириб беради. Бу Маърифатнинг Фарбники бўлмаган тафаккур тизимларидан олган қарзи эди. Фарб мингйилликнинг биринчи ярмида исломдан, ислом орқали Юнонистондан кўп нарсани ўзлаштирди. Ренессансдан сўнг (гарчи Паскал ва Малбранш, яна балки Лейбниц ислом меросидан баҳраманд бўлган бўлса ҳам) Узоқ Шарқдан келган ғояларга қизиқиш бошланди. Бу жараёнга денгиз кашшофлик сафарлари, иезуит миссияси ва шарқшуносликнинг вужудга келиши имкон яратиб берди.

Кларкнинг таъкидлашича, 18-асрда Хитой Европани деярли эгаллаб бўлди. Дидро ва Волтер адолатли, барқарор ва меритократик — одамлар ўз куч-қобилияти билан истаган нарсасига эришиши мумкин бўлган Хитой империяси обрўсидан тушкун ва симониак¹⁰ христиан дунёсининг пўстагини қоқадиган калтак сифатида фойдаланади. Волтернинг “*Essay sur les Moeurs*” (“Ахлоқ ҳақида рисола”) рисоласи “Хитой ахлоқ фалсафасига хос бўлган устунликдан баҳс юритади” ва Хитой тажрибасига рационал деизм¹¹ сифатида қарашни таклиф этади.

18-аср хитойпарастлик асри бўлган бўлса, 19-аср Европанинг Ҳиндистонни кашф этишга ўтиши билан ха-

¹⁰ *Симония* сўзидан — католик ва бошқа черковларда лавозимларни сотиш ва сотиб олиш амалиёти. — *Тарж.*

¹¹ *Деизм* (*фр.*) — 17–18-асрларда тарқалган бўлиб, худонинг дунёнинг яратувчиси сифатида мавжудлигини тан олган ҳолда, шахс сифатида мавжудлигини инкор этган диний-фалсафий таълимот. — *Тарж.*

рактёрланди. Европанинг ахлоқ фалсафаси Хитой билан кутилмаган учрашувдан сўнг кескин ўзгаришга юз тутди. Ҳиндистон таъсири Фарб метафизикаси ва билиш назариясини ўзгартириши керак эди. Виллиам Жонснинг “Шарқий Ҳиндистон компанияси” розилиги билан “Упанишадлар”ни таржима қилгани катта шов-шувларга сабаб бўлди. Р.Шваб сўзи билан айтганда:

Ҳинд олимлари асарларининг Калкуттада нашр этилиши айрим немис ёшларининг ғайратини қўзғитиб юборди. Улар фалсафада Шопенхауэр ва Шлайермахерни ҳисобга олмаганда, Шеллинг, Фихте ва Ҳегелни, шеърятда Гёте, Шиллер, Новалис, Тик ва Брентанони ўз ичига олар эди.¹²

Шу маънода “Упанишадлар” Германияда фалсафа ривожига янги туртки берди, деб айтиш мумкин. Шанкара ва Рамайна тафсирий ҳазинаси қўл етмай жойда эканига қарамадан, немис романтиклари баъзан ҳиссий билиш орқали қабул қилинган ғайришуурий мавжудлик хато экани ҳақидаги бош идеалистик қарашни аниқлаган ведалар¹³ метафизикаси хусусида маълум тушунчага эга эди. Донишманднинг вазифаси ҳақиқий ўзлигини Брахман орқали англаш экани хусусидаги тушунчани немислар *geist*¹⁴ ғоясига айлантиришди.

Шваб ва Кларк сингари илғор маданият тарихчиларининг, немис идеалистлари ўзларининг Веда тафакқури олдидаги қарзларини узиши қийин, деган ақидасини бундан буёнги тадқиқот таққосларни олди-қочди ғоядан батафсил далиллар ҳокимиятига қўчирмагунча тўла исботланган деб бўлмади. Идеалистлар ўз фикрларининг “Упанишадлар” билан ўхшашлигини айтиб жар солаётган бир пайтда бу фикрнинг келиб чиқиши уларга дахл-

¹² J.J. Clarke дан иқтибос *Oriental Enlightenment: The Encounter between Asian and Western Thought* (London, 1997), 58.

¹³ Ведалар — ҳиндларнинг қадимги муқаддас китоблари. — *Тарж.*

¹⁴ Geist (нем.) — рух, ақл дегани. — *Тарж.*

дор эмаслиги аёнлигини билиб олиш қийин эмас. Барибир, у *prima facie*¹⁵ да яхши таъсир кучига эгага ўхшаб кўринади.

Агар шу тўғри бўлса, биз Европанинг ушбу минг йилликдаги зехният тарихини бир неча босқичларга бўлишимиз мумкин: уч асрлик араблар таъсири, юнонларнинг икки асрлик бевосита таъсиридан сўнг яна икки асрлик бижғиш даври, сўнггра мўътадил синофилия асри ва ундан кейин брахманлар онтологияси ҳаммаёқни забт этган 19-аср.

Биз айнан шунда 20-асрнинг билиш назарияси инквизициянинг асосий сабабини топишимиз мумкин. Табиатан ксенофобик¹⁶ характерга эга бўлган Ғарб интеллектуал анъанаси ислом, ҳинд ёки хитой маданиятларидан кўра ташқи уруғланишга кўпроқ муҳтож эканини намоиш қилди. У учала маданиятнинг ҳам интегратив қобилиятини сарфлаб бўлгач, ўз-ўзини ҳам тута олмайдиган бўлиб қолди.

20-асрдан бошлаб мафкуралар Ғарбда ҳам, унинг ислом дунёси ва бошқа жойлардаги диаспораси ичида ҳам билиш таним¹⁷ини илоҳиётдан инсон субъекти томон буриб юборди. Шу туфайли у коллектив инсон субъектига айланди: масалан, кишилиқ жамиятлари телеологияси¹⁸нинг объектив, микдорий хусусиятини таъкидлаб кўрсатадиган марксизм ёки уни ривожлантирган вориси Франкфурт мактабини мисол қилиб келтириш мумкин. Адорно ва Хабермасдан иборат сўнгги Франкфурт мактаби Россия ва Германиядаги кучли модернистик фалсафий ва ижтимоий асосга эга бўлган дистопик, яъни мудҳиш тоталитаризм ҳеч бир шубҳа қолдирмаган “воситали сабаб танқиди”ни ривожлантирди. Раци-

¹⁵ *Prima facie* (лот.) — бир қарашда, илк таассуротга асосланган дегани. — *Тарж.*

¹⁶ *Ксенофобия* (юн.) — хорижликлардан ҳеч бир сабабсиз хорижлик бўлгани учун кўрқиб ёки нафратланиш. — *Тарж.*

¹⁷ *Танимок* сўзидан, формулировка маъносда.

¹⁸ *Телеология* (юн.) — табиат ходиса ва жараёнларига мақсадларни (мақсадга мувофиқлик ёки бирор мақсадга йўналиш қобилиятини) сабаб қилиб кўрсатувчи ва бу мақсадлар худо томонидан белгиланишини қайд этувчи таълимот. — *Тарж.*

онализм турли хамлаларга дучор бўлди, хусусан, Адорно уни классик скептицизм билан эмас, “танқидий назария” билан алмаштиришни тарғиб қила бошлайди. “Танқидий назария” ҳақиқатнинг ўрнини тарих ва жамиятнинг мавжуд шарт-шароитидан келиб чиқиб белгилайди, метафизика ва анъанавий аналитик тафаккурни менсимайди.

Англо-саксон ва немис зиёлилари ўртасида оммалашиб бораётган танқидий назариянинг ривожланиши француз фалсафа анъанасининг ундан-да каттароқ таъсир кучига эга бўлган, бироқ маъноси бир пулга қиммат постмодернизм номига сазовор бўлган мактабга тарқалиб кетиши билан бир вақтда рўй берди. Бу ҳол ва иттифоқдош тизимлар асл маънони фарқлаш учун курашмасликка, бироқ шу билан бир вақтда унинг йўқлигини, аслида эса ҳаддан зиёдлигини нишонлашга ҳаракат қилишади. Метанаррация¹⁹ ларнинг сомиё, марксистик ва гегелча кўринишлари тасдиқланмагани учун рад этилиши керак. Франкфурт мактаби ҳозирги дунёнинг тегишли муқобилини топиш борасида жазавага тушиб қолган эди; постмодернистлар эса барча муқобилларни тенг қийматга эга деб билишади. Бизга, объектив ҳақиқатнинг ўрнини герменевтик ҳақиқат эгаллаши керак, муқаррар равишда вужудга келган, этноцентрик ва ўз вақтида анланган сабаб ҳеч қачон бетараф бўла олмайди, дейишади. Эстетик ва интеллектуал қиймат ҳақидаги қарашлар ижтимоий воқеликлар тимсолидир. Фридрих Ницшеннинг янги “Асарлар тўплами”да бир вақтлар унинг қулоғига чалинган мана бу сўзлар келтирилади: “Мен шамсиямни

¹⁹ **Метанаррация** (ёки «метахикоя», «катта тарих») — постмодернизм фалсафасининг мазмунан универсаллики, маданиятда устунлики, илми “қонунийлаштириш”ни даъво қилувчи концепциялар мавжудлиги феноменини, турли ижтимоий институтларни ва маълум бир фикрлаш тарзини қайд этувчи тушунчасидир. Бундан ташқари, Интернетдаги <http://jamesfaulconer.byu.edu/definitions.htm> вебсайтта у “буюк назария”, ривоятлар тўғрисидаги ривоят деб берилди. Шунингдек, у ерда метанаррация бизнинг ўзимиз, қилаётган ишимиз ва қутилаётган нарсаларимиз ҳақида тўқиган ривоятимиз экани айтилади. Метанаррация кичик ривоятларимизни ўзаро боғлаб, бирлаштириб туради ва бизга ижтимоий, психологик ва интеллектуал бирлик ато этади. Модернизмининг тараккиёт, одамларнинг глобал эмансипацияси, кам сонли этник гуруҳлар каби бир қанча метанаррациялари мавжуд. — *Тарж.*

унутиб қолдирибман”²⁰. Маърифат рационализмининг тутилиши (ой, куёш тутилишига муқояса қилиняпти. — *Тарж.*) шунчалик мукамалки, Лиотар постмодернизм ҳозирги куннинг ўтмишдоши деб хитоб қилади, унинг назаридаги воқеликни текис ва узук-юлуқ хис қилиш ихтиёрийгина эмас, хом-хатала хулоса ҳамдир, у ибтидоий одамнинг интуициясини тўғри деб мақтайди, чунки уни ишонч билан субъектив деб баҳолайди.²¹

Барча дискурсларнинг радикал тенгкучлилиги бизнинг ҳозирги шароитда анча кўзга ташланиб қолган маданиятнинг глобаллашуви билан боғлиқ асабийлашуви-мизга таскин беради. Лиотар: “Эклектизм бугунги маданиятнинг 0 даражасидир”, деб жар солади.

*Бугунги кун кишиси регга²² ни тинглайди, вестерн киносини томоша қилади, тушликка Макдоналд таоми, кечки овқатга эса маҳаллий ошхона таомини истеъмол қилади, Токиода Париж атрини сепади ва Хонг-Конгда “ретро” кийимларни кияди.*²³

Тафаккур биқиклашуви ва оммавий ахборот воситаларининг оддий халқ савияси даражасига тушиши оқибатида адабиёт ва санъатнинг кадрсизлангани учун ўтган авлодларга ўхшаб кўз ёш тўкиб ўтириш керак эмас, дейди Лиотар. Бугунги куннинг саволи “Гўзаллик нима?” эмас, аксинча “Нимани санъат деб аташ мумкин?” дир ва бу саволга исталганча жавоб олса бўлади. Нарсаларнинг ялпи сийқалашуви бир тўхтамага келди ва у ҳамма нарсани шоҳ асарга айлантира оладиган хусусий герменевтик танловлар қонунийлиги туфайли чидаб бўладиган бир ҳолга айланди. Шундай қилиб, Йейлдаги инглиз адабиёти толиблари Нию Хейвн

²⁰ A.K.M.Adam, *What is Postmodern Biblical Criticism?* (Minneapolis, 1995), 10.

²¹ Lyotard, 12.

²² Perra — клаипсо ва рокн-ролл коришмасидан иборат оммавий Ямайка мусикаси услуби. — *Тарж.*

²³ Lyotard, 76.

телефон маълумотномасини ўрганиш мумкин бўлган матн сифатида баҳолаши ва факультет (маъмурияти) бунга рози бўлиши мумкин. Маънонинг йўқлиги ёки мушкуллик мавжудлиги ўрганилаётган нарсанинг эмас, ўрганувчининг хатосидир.

Маърифатдан сўнги “сабабдан парвоз қилиш”нинг эпистемологик (билиш назарияси) барбод бўлишини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин. Унинг илоҳиётшунослик ва этикага оид тусам — истаклари равшанлиги баробарида ташвишли ҳамдир. Гадамер “Маърифатнинг олдиндан чиқарган ҳукми олдиндан чиқарилган ҳукмнинг ўзига қаршидир” деган мулоҳазасини олдиндан ҳукм чиқаришни эркинлаштирувчи деб ҳисоблаган Деррида ва Лиотар сингари муаллифлар йўққа чиқаришган эди, чунки у ҳамиша эстетика ва маҳаллий тафаккурга асосланади, бусиз ҳаёт қуруқ бўлади ва кўнгилни айнилади. Салмон Рушдий сатирага раблеча қўл урганидан буён қуруқ тахлилдан кўра юмор ва истехзо мавжуд қотиб қолган қарашларга кўпроқ зарба берадиган бўлди. Рушдий намунаси барчасидан муҳимдир, чунки у абсурд даражасига тушироқчи бўлган метанаррация асосий ва тотал логоцентризми қўллаб-қувватлашда ўта ўжар, тўлқинлардан юксак турувчи, ўткир ва ҳатто хавфли қоядир.

Мусулмон мутафаккирлари учун постмодернизмнинг аҳамиятини бир қанча ёзувчилар, шу жумладан, Британияда Акбар Аҳмад асослаб беришди. Саййид Ҳусайн Наср унинг тактик устунликларини тавсифлаб берди, у бу ҳол шарқшунослик учун хатарли оқибатларига олиб келиши мумкинлигини таъкидлайди. Ислом тафаккурига оид ғарб тадқиқотлари яқин-яқингача далилнинг Европада поёнига етиб бораётган телеологияга эга бўлгани муҳимдир, деган фаразга суяниб келди. Бироқ Маърифатнинг барбод бўлиши евроцентризмининг тугашига сабаб бўлди. Постмодернизмнинг диалог характерга эга ва ялтироқ “бир неча муаллифлик утопияси” шуни талаб этадики, янги минг йилликда Шарқни тадқиқ қилаётган Ғарб олими “номавжуд” тазкирачи бўлиб қолади, илм излаши уни ҳайрат ҳолатидан олиб ўтиб, ҳақиқатнинг

Ўзидан эмас, барча ҳақиқатларга талабгорликдан фано ҳолатига етказади. Исломга оид илмий тадқиқотлар бугундан эътиборан кадриятларга қозилик қилишга ёхуд ҳечқурса уларни мазахомуз тан олишга чек қўйиши ва анъананинг ўз-ўзига берган баҳоси шарқшуноснинг баҳосидан кам эмаслигини, ҳатто баланд эканини кўрсатиб бериши керак, чунки кўпчилик унга герменевтик нуқтаи назардан риоя қилади ва у ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Декарт: “Ер юзида қалбаки текстуал устунликка эришиш учун асбоблар ясаган” империалист эди. Бугунги тафаккурга нисбатан кучли аксил-евроцентриқ бир ёклама қараш мавжуд, у Фарби, Ричард Рорти таъбири билан айтганда, “барча маданиятларни ямламай ютадиган ебтўймас махлук”қа ўхшатади.

Шундай қилиб, ностмодернизм шарқшунослик ва исломофобик таълимотнинг интеллектуал асоси барбод бўлади, деб ваъда беради. Метанаррациялардан узоқлашиш оқибатида пайдо бўлган ҳуқуқий дискурслар ўртасидаги зиддиятлар, масалан, ислом ва феминистик тафаккур ўртасидаги қарама-қаршилик кескинлигича қолаверади, бироқ бундай бахслар ўзини у ёқдан-бу ёққа уриш ёки Рорти айтмоқчи, “осмон қароқчилари”дан фойдаланиш — юксак бириш назариясига мурожаат қилиш орқали ҳал этилмайди, аксинча, камсонли миллатлар қарашларини инкор қилиши мумкин бўлган утилитар ҳуқуқлар хартиясининг муросага оид моддалари орқали кўриб чиқилади.

Бу БМТ хартиясини тузишга жалб этилган халқаро ахлоқшуносларнинг кўзқарашидир; улар эндиликда БМТнинг моҳиятан евроцентриқ эканини таъкидлашмайди; бу ташкилот глобал жиҳатдан ўзаро келишув асосида фаолият юритишга интиломда.

Фарб прескриптивизми²⁴нинг исломга қарама-қарши

²⁴ **Прескриптивизм** (ингл.) ахлоққа оид мулоҳазаларни баён қилиш фикрига бўлиб қолмасдан, бошқалар ўша ахлоқий қарашга қўшилиши ва рози бўлиши керак, деган ахлоқ назарияси. Бу назария тавсиф ахлоқи ва маълум бир маънода эмотивизмга қарама-қаршидир. — <http://www.r.bowie.btinternet.co.uk/ethics/glossary.html>

Ўлароқ емирилиб бориши ғалати кўринади ва амалий нуқтаи назардан умид уйғотилади. Шарқшуносларнинг энг янги авлоди орасида Жон Ренар сингари “кўп маданиятларга мансуб” олимлар эски евроцентризм ғояларини кескин рад этишни таклиф этади, бошқа фанларга қараганда, шарқшунослик тадқиқотлари, хусусан, Ўрта Шарқ тадқиқотлари умумий интеллектуал тамоёйиллардан бутунлай узилиб қолмоқда ва кўпчилик ҳолларда Бернард Лиюсга ўхшаш кишиларнинг ҳамма нарсани ўз қаричи билан ўлчаш ҳоллари ҳам учраб турибди.

Бироқ келгуси йилларда ғарбий ислом тадқиқотлари унга нисбатан ҳурмат билан қараса ва уни ўз қаричи билан ўлчаш фикридан йироқ бўлса, хурсандчилик билан қарши олинадиган эврилишга сабаб бўлган кескин интеллектуал ўзгариш кўпинча муаммоли кўринишга эга бўлган оддий муроса ва ҳурматдан ташқари цивилизацияларнинг ҳақиқий диалогига замин ҳозирлаб беради. Биз яшаб турган минг йилликнинг биринчи ярмида мусулмонлар, яҳудийлар ва христианлар асосан, бир тилда, юнон тафаккури категорияларида ифодаланган сомиёча ваҳийлар воситасида сўзлашишган, шунинг учун ибн Рушдни монастирларнинг лотин тилига раво таржима қилиш мумкин эди. 17-асрдан сўнг ислом ва Ғарб оғма траектория бўйлаб ҳаракат қила бошлади. 19-асрда ва 20-асрнинг аксарият қисмида икки дунё ўртасидаги узоқ қариндошлик Европанинг, мусулмон тафаккури бирор жиддий ишни қилгани йўқ, қабилдаги империалистик таъкидлари билан ниқобланиб келди. Бундан империя-парастлик дардига мубтало бўлмаган Швейцарияга ўхшаш айрим мамлакатлар мустаснодир. Тарих ва постмодернизм империализмни бир четга супуриб ташлади, бироқ у билан бирга диалог учун мавжуд бўлган билиш асоси ҳам йўқ бўлиб кетди, эндиликда Ғарбдаги етакчи тафаккур мактаби дин билан қандай муносабат ўрнатишни билолмай гаранг.

Шундан бери постмодернизм, янги, глобаллашган мингйиллик бошланмоқда, маданиятлар ҳақиқий диалог

имкониятидан маҳрумдир, деб уқтиради. Модомики, христианлик ва бошқа анъаналар аксилреалистик мавкени эгалламаган экан, улар билан ўзаро диалог мумкинлигича қолаверади, Ханс Кунг таъкидлаганидай, замонларга хос бўлган теизмлар ўртасидаги инкор руҳини инкор қилиш учун биргалашиб курашиш энг долзарб вазифадир. Бироқ Фарид Эсакк даъво қилаётганидай, диалог фақатгина эркин ва бир-бирига яқин анъаналари ўртасидагина эмас, консерватив ва логоцентрик²⁵ эътиқод соҳиблари ўртасида ҳам муваффақият қозониши мумкин. 1994 йили Қохирада бўлиб ўтган Аҳоли конференциясидаги маданиятлараро муваффақиятли ҳамкорлик диндор либераллар²⁶ ўртасида эмас, аксинча, иштирокчиларнинг энг консерватив қисми бўлмиш мусулмонлар ва Ватикан вакиллари ўртасида бўлди. Модомики, давримизнинг ахлоқий релятивизми мурасасизлашиб бораётган экан, турли динга мансуб анъаначиларнинг бундай ҳамкорлиги фойдадан холи бўлмайди.

Агар ҳозирги пайтдаги мусулмон ва христианларни айна бир девор томон тисарилишга мажбур этаётган умумий хавф мавжудлиги туфайли диалогга имкон туғилган бўлса, бу имконни постмодернизмни, ундан ҳам аҳамиятлиси, рационализмни қабул қилиш йўққа чиқаради. Христиан мутафаккирларини, баъзи ҳолларда ўз илоҳиётшунослигини Маърифат лойиҳасига боғлаган Мусо Менделсон сингари яҳудий мутафаккирларини бугун ҳеч ким билмайди. Бултманн, Ранер ва, хусусан, фон Балтасар вақти-вақти билан Маърифат лойиҳасига ҳужум қилган ўтмишдошларидан кам аҳамиятга эга бўлмаган тарзда уни ҳимоя қилишга мажбур кишилар сифатида пайдо бўлиб қолади. Илоҳиётшунослар “янгиликчи”, айна

²⁵ Логоцентризм (лот.) — Постмодерн фалсафа истеъмолга киритган бу атама мумтоз маданий анъанани тавсифлаш учун ишлатилади. Бу анъананинг йўналишлари исталган жойга кириб боровчи Логос (дунёвий акл)нинг имплицит (назарда тутилган) ғоялари сифатида танкидий баҳоланади. Айна хол адекват бўлмаган, постмодернизм нуктаи назаридан борлиқни имманент мантиска эга ва линияли детерминизмга бўйсунган деб тушунишни англатади. — Тарж.

²⁶ Либерал — эркин, хур фикрловчи ва мурасосоз киши деган маънода. — Тарж.

пайтда дунёвий мутафаккирлар, Лиотар таъбирини эсга олиб айтганда, апоретик²⁷ эскиликчи бўлиб қолишди.

Анас Кариж, Нажиб ал-Атас сингари айрим мусулмон мутафаккирлари Ғаззолийнинг юнон лойиҳаси хусусидаги шубҳасини уни ҳимоя қилиш деб тушунишди ва бу тушунча муҳим аҳамиятга эга эди. Ғаззолий рационал ҳақиқат даъвосининг гўёки фундаментал ҳақиқатлар биз уларни англаб оладиган жараёнларга қоришиб кетганига оид исбот қилиб бўлмайдиган мақомини белгилаб беради. Салжук зиёлилари ва сўнгра усмонлилар ва мўғул тафаккури шаклланишида улги вазифасини ўтаган Ғаззолий ҳатто Иброҳим Мадкур сингари баъзи мусулмон мутафаккирлари томонидан ҳам Декартнинг ўтмишдоши деб тан олинган. Бироқ Ғаззолийда ўзликни англашга декартча ишониш кўзга ташланмайди, бинобарин, у инсон шуурининг тушуниб бўлмайдиган ва тутқич бермас табиатини батафсил баён қилиб бера олмасди. Гарчи Ғаззолийни ўқиган ёки ўқимаган Лейбниц уни хотирлаб ўтсада, унинг руҳий эмпиризм деб тавсифлаш мумкин бўлган завқни афзал билиши билан, Декартнинг фактнинг илк асослардан келиб чиқиши ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ.

Ғаззолийнинг ўрта асрлар исломининг илмлар доирасида доимо теологик парадигма домидан қутулиш пайида билиш назариясининг бус-бутун лойиҳасига солинажак хавф эҳтимолини баргараф этиш йўли билан юнон рационализмини ассимиляция қилгани тўғрисидаги фикрни кўпчилик иқтибос қилиб келтиришни хуш кўради. Уни умумлаштирувчи таққос сифатида тушунтириш мумкин: христиан мутафаккирлари гапни Сабабдан, мусулмон мутафаккирлари эса Борлиқдан бошлашга мойилдирлар. Боз устига, ушбу Борлиқ, олдин дамашқлик Жоннинг интеллектуал коинот ва ундан яралган ғайритабиий олам ғояси сингари икки бўлакка бўлинмайди. Бу

²⁷ **Апория** – [юнон. *aporia* ўтиб бўлмайдиган, ўтиш мушкуллиги, кийинчилик]. *Фалсафада* Антик давр фалсафасида: мантикий кийинчилик. Муаммони ҳал этишда енгиб бўлмайдиган зиддият. – *Тарж.*

ғояни Дунс Скотус²⁸ шубҳа остига олади, бироқ Фома Аквинский тўғри деб ҳисоблайди. Муваққат жараён сифатида яратилган борлиқни **вужуддан кура мавжуд** деб ашъарийларча²⁹ окказионал³⁰ оёқ тираб туриб олган калом мутафаккирлари охиригача тафриқ этилмаган борлик тушунчасини асосий деб билади.

Оқибатда кўпгина Ғарб мутафаккирларидан фарқли ўларок, мусулмонлар, худо ва олам — борлиқнинг турли тарзлари, қабилидаги кўп қиррали муаммолар билан бошини қотирмасликка мойил бўлиб қолишди. Боз устига, уларнинг 4-асрдан бошлаб қарор топган эпистемологияси борлиқдан ташқарига чиқиш ва шу орқали унинг мавжудлигини билиш ёки шу масалада баъзи бир ҳулосаларга келишга оид рационалистик уринишларга теран шубҳа билан қараб келди.

Ислом тарихининг иккинчи ярмида баъзан теософик ёндашув деб аталувчи атама “рационализм”ни қўллаб-қувватловчи фалсафа тамойилининг оёғини осмондан қилди. Шамсиддин Шаҳраурий (вафоти милодий 1288 йил) нинг “Аш-шажара ал-илоҳийя” номли нуфузли асари бунинг ёрқин намунаси. Шаҳраурий Аристотелнинг ёрдам берилмаган ақл ҳеч нарсани била олмайди, деган ақидасини кескин танқид қилади ва руҳнинг фаолияти орқали Борлиқнинг мавжудлиги ва табиатини интуитив билишнинг бевосита қайта тикланиш назариясини ривожлантиради. Ҳусайн Зиёий таъбири билан айтганда, “қайта тикланган ёки билувчи субъектнинг ички нигоҳи орқали кўрилган билим барча кейинги фалсафий конструкциялар учун асос бўлиб хизмат қилади.”³¹

²⁸ Дунс Скотус (1265–1308) — шотланд схоластик илоҳиётшуноси. — Тарж.

²⁹ Ашъария — Калом илмининг ашъария мактабига ўз номини берган илоҳиётшунос олим Абулҳасан Али бин Исмоил (873–935) ал-Ашъарий номидан. — Тарж.

³⁰ Окказионализм (лот. “occasio” — “ҳол” сузидан) — 17-асрда тан ва руҳнинг ўзаро англаб бўлмас муносабатини англашга ҳаракат қилган диний-идеалистик доктрина. — Тарж.

³¹ Hossein Ziai, “The Illuminftionist Tradition”, in S.H.Nasr and O.Leaman (eds.) History of Islamic Rhilosophy (tehran, 1375 solar), 476.

Тақлидни таҳқиққа элтувчи йўл деб билувчи ушбу равшан фидеизм³² (“мистика” атамаси жуда кўп саволларни ўртага қўяди) барча исломий билиш назарияларининг асоси бўлиб хизмат қилади; бу Шаҳразурийнинг ақидасидир, бироқ бу калом илмига оид кейинги, масалан, Шахристоний тадқиқотларида очикча кўзга ташланмайди, у Шаҳразурий, Мулла Садра, Шайх Фолиб ва 18-асрада яшаб ўтган мусулмон маърифатпарварлари ижодида аниқ тавсифлаб берилади. Унинг муваффақияти муътазалийларнинг **исалат ул-ақл**, яъни ақлнинг бирламчилиги ғояси таназулга юз тутиши ва алал-оқибат Аристотел издоши бўлган араб файласуфларининг ўз диндошларига нисбатан Европага кўпроқ таъсир ўтказгани билан асосланади. Бу ҳам ваҳийларга, Қуръонга ва ҳадисларга кўпроқ эътибор берилгани натижасидир. Оқибатда улардан ибн Синодан кўра, Ишрақий кўпроқ иктибос ола бошлади. Ғазолий тафаккурининг батафсил ва қониқарли баён қилиниши натижасида қонун, илоҳиётшунослик ва маънавий дискурс, ушбу учта тушунчанинг сўнгги-сида қатъий қарор топган эпистемология ўртасидаги барқарор муносабатлар бутун ислом дунёсида то шу кунгача давом этиб келди.

Бугунги исломнинг тобора ортиб бораётган кучига замондошларимизнинг ҳайрат тўла ишончи билимни бундай классик тушунишга мослаштирилиши керак. Айни ҳол Аллоҳнинг ижозати ва марҳамати билан янги мингйилликда ҳам давом этажак. Ғарб метафизикаси ва эпистемологиясининг Гадамернинг герменевтик лойиҳаси ва постмодернистлар қўллаб-қувватлаган инқирози Ғарб тафаккурида бўшлиқ пайдо қилди ва буни Ғазолий олдиндан кўра билган дейиш мумкин. Феноменал инсон ўзини фақат феномен деб билади, фикр ва метанаррациянинг манбаи бўлган ноумен³³ ни оддий мантикий билиш машинаси сифатида эмас, интеллектус ёки ақл сифатида

³² **Фидеизм** (лот. Fides — эътиқод сўзидан) — барча ёки баъзи билимлар эътиқод ёки ваҳийга боғлиқ деган қараш. — *Тарж.*

³³ **Nooumenon** (ингл.) — ноумен “феномен” сўзининг антоними, тажрибага орқали англаш мумкин бўлмаган объект. Кант ноумен тушунчасини хиссий тажриба сарҳадларидан четга чиқувчи сферани тушунтириш учун қўллаган. — *Тарж.*

анъана орқали тушуниш мумкин. Миянинг ўзи ҳеч нарса қила олмайди: у худди бола каби ранг-баранглиқдан бошқа нарсани ёза олмайди. Аммо эмпирик нуқтаи назардан кўпроқ тушунарли ва чексизлик нуқтаи назаридан кўпроқ объектив бўлган, Ниёзий куйлаганидай, алалоқибат тушунишга олиб борувчи юксак қобилият мавжуд:

*Ақлим шошар унинг важҳини кўрсам,
Зулфи шул туфайли муқтадо бўлди.*

Барча фикрий ифодаларнинг манбаи ал-Ҳаққа бўлган ўзгарувчан мухаббатдир. Уша Манба ҳақиқат ходисаси билан ажр беради; унингсиз Куёш системасида куёшнинг ўзи бўлмайди, бирор нарсани фарқлаб бўлмай қолади. Бундай зулмат ичра ҳеч нарсани кўрмаймиз, бир-биримизни ҳам таний олмаймиз; юзлардаги нурни кўра олмаймиз. Айнан шу нур бизга ҳар нарсадан кўпроқ борлиқнинг онтологик моҳиятини англашиб туради.

III б о б

СУННАТ БИРЛАМЧИЛИГИ

Низра сам, сед формоса...

Мен қораман лекин гўзалман...

(Қушиқларнинг қушиги, Таверотдан)

Замонавий Фарб санъати мусулмонлар вақтини сарфлаб ўтирадиган соҳа эмас. Бизни ташвишга солаётган ҳол Фарб христиан дунёқарашининг таназзули ва унинг ўрнини Ренессанснинг муаззам ҳаёл кучи — фантазия эгаллай бориши абсурд яланғоч фигуралар инсон яратувчанлиги қиёмига етган дейишга ундаётган эди, икки жаҳон урушидан сўнг Фарб пешволари инсон яратувчанлиги янги даврда ўз ҳолига ташлаб қўйилгани учун ер юзида жаннат яратишга уриниб, аянчли аҳволга тушиб қолганига амин бўлди. Бугунги кунда Британиянинг расомларидан бири Демиен Хёрст формалдегидда сузиб юрган қўйни кўргазмага қўйгани билан машҳур бўлиб кетган эди. Машҳурлик бобида ундан кам бўлмаган кулранг Марк ва Спенсер костюмини кийиб олган ўрта ёшлардаги гомосексуалистлар Жилберт ва Жорж ўз тана суюқлигидан фойдаланиб, катта матоларга сурат чизишади. 1998 йили Британиядаги санъат оламида юксак мавқега эга бўлган Тёрнер мукофотига сазовор бўлган сурат филнинг ахлати билан ишланган эди. Эҳтимол, биз мусулмонлар, шунинг учун бўлса керак, модерн Фарб санъати билан келиша олмаймиз ва уни ўзимизнинг қарашларимизга номувофиқ деб топамиз; модомики, санъат тамаддуннинг қаймоғи экан, Тейт галереяси залларида соллана-соллана одим отиш билан ташвишли англам бир-бирига зид келиши лозим. Маданият элитаси христианликка жиддий ёндашган чоғлар яратилган муҳим асар-

ларни мусулмонлар яхши кўрган нарсасига бўлган муҳаббатига туғилажак хавф-хатарга қарамасдан, гўзал деб тан олиши мумкин. Маърифат деб аталмиш нарса христианликнинг конини сўриб олди; эндиликда маърифат ўз йўлида давом этиши ва сўниб, постмодернизмга айланиши мумкин, Ғарб замини, унинг энг зиёли ва муҳтарам бадиий ижод вакиллари таъкидлаётганидай, ўз фаолиятини руҳдан фикрга, танага — инсоннинг ички дунёсига, энди эса унинг кераксиз маҳсулотлари, масалан, одамнинг кайфиятини бузувчи траектория томон бурди. Бирок, шунга қарамасдан, таназзулнинг давомийлигини кузатиш учун галереяларга боришнинг ўзи улкан сабоқдир. У бизга нафақат янги дунёни ёқтирмаслигимизни, қолаверса, уни ўзимиз ёқтирмаслигимизни хуш кўрмаслигимизни ҳам эслатиб туради. Биз ўзимизнинг дунёқарашимиз билан Ғарб элитасининг дунёқараши ўртасида ҳақиқий боғлиқлик мавжудлигини ҳис қиламиз: бироқ бундай боғлиқликнинг умри қисқа кўринади. Биз муросасиз эмасмиз ва ўртадаги кўприкни бузиб ташлаганимиз йўқ. Биз инсониятнинг 99 фоиз тарихи давомида тан олинган меъёрларга риоя этяпмиз. Бу ўринда ақлдан озар даражага етган Ғарб муросасизлик қияпти. Ва яна бемаза визуал какофония, нарсалар моҳиятини тасодифий англай билишни ҳам кузатиш ва бу ҳол тахминан ваҳиёна шиддат бўлиши ҳам мумкин. Ғарбнинг 20-асрда яшаб ижод қилган деярли барча бадиий ижод намояндалари ўзларининг дунёдаги диний қарашларнинг қароқчиси ва унинг бошбошдоқ, муайян шаклсиз ва бемаъни ворисини тасвирловчи сифатидаги маданий аҳволдан етарли даражада вокиф эдилар. Бирок уларнинг айримларигина муқобил йўлларнинг ҳам ишончли эканини тан олишди, холос ва Европа маданиятининг ирқчилик ва исломофобияси таъкибидан омон қолган ундан ҳам озроқлари исломнинг улуғворлиги ва теранлигини англаб етишди.

Шундай кишилардан бири, рус рассоми Каземир Малевич эди. Малевич 20-асрнинг 20-йиллари бошларида Иосиф Сталин шайтоний ҳокимиятининг харобалардан оёққа туришига хизмат қилиш учун ўзаро тўқнаш келган минглаб диний, мистик, атеистик ёки эстетик исён ҳара-

катлари авж олган рус инқилоби пайтлари яшаб ижод қилди. У вақт бир неча қисқа ва шиддатли мавсум давомида мамлакатнинг ўтмишдан мерос бўлиб қолган диний ва шоҳона иерархиясининг лоши нафақат адолатли, қолаверса, маънавиятга асосланган қарашларга йўл очиш учун йўлдан супуриб ташлангандай туюлган эди.

Ёш сўлқанот рассомлар ҳокимият олдига рассомликнинг барча репрезентатив¹ шаклларини йўқотиши хусусида талаб қўя бошлади. Улар тўғри таъкидлаганидай, тасвирий санъат томошабинга босим ўтказди. У ёшликни қариликдан, бойликни йўқчиликдан устун қўяди, ўзининг диний моҳиятига кўра, одамларга жинси ва ирқига қараб жаннат ваъда қилади. Ўшанда қуйидаги инқилобий қўшиқ туқилган эди:

*Оқ офицер қўлга тушса,
Уни урасиз
Рафаэлга келсак,
Музейлар деворларин
Нишон олмоқ мавриди келди,
Тўплар оғзидан
Ўтмиш сарқитига ўтлар очайлик!*

Бундан болшевикларнинг ўзи ҳам даҳшатга тушган эди. Улар ишлаб чиқариш санъатини оммавий тарғибот воситаси қилиб олганди. Ўша вақтда Сталин ва унинг ворислари социалистик реализмдай қўпол услубга ва социализм тонгига нигоҳ ташлаётган бақувват деҳқон эркак ва аёлларнинг тасвирларига ҳомийлик қилган ва уни қўллаб-қувватлаган эди. Ренессанс даврининг одамга сифиниш ва титанизми қайта тикланди; ҳатто эркинлик ис-таги ҳам йўқ қилинди.

Бироқ эски замон Кишки сарой ва Қозон кафедрал жомеси билан биргаликда яксон қилинган, ҳаммаёқ ўт ичида қолган, совет гигантоманияси кўринишидаги янгилик ҳали зафар кучмаган бир пайтда Европа маданияти қисқа, аммо эсда қоларли лаҳзаларда ислом маърифатини тан олган эди.

¹ *Representational art* (ингл.) – нарсаларни ўз холича тасвирлаш санъати. – *Тарж.*

Россиянинг аксарият қисми мусулмон тамаддунлари харобалари устида қад ростлаган. Руслар серблар билан биргаликда Европанинг бошқа халқларидан фарқли ўларок, ўзларини исломга қарши урушдаги муқаддас лашкар деб билган. 16-асрнинг бошларида бугунги Украинанинг деярли бутун ҳудуди мусулмонлар яшайдиган жой бўлган. Уни қосимий амирлар бошқарган, амирликнинг бетакрор пойтахти Москванинг жанубида бўлган. Ер юзидаги аҳоли энг тигиз жойлашган ва энг гуллаб-яшнаган ҳудудлардан бири Қрим усмонлилар халифалигига иттифоқдош мусулмон давлати бўлган. Қора ва Каспий денгизи ўрталаридаги чўллар асрлар давомида мусулмонларнинг ери бўлиб келган. Москвадан шарқ томонда, Волга дарёси бўйларида пойтахти ўша пайтлар Москвадан 20 марта катга Қозон шаҳри бўлган улкан мусулмон шаҳарлари қад кўтарди. 1555 йили Иван Грозний Европадаги мусулмон империялари бўлиниб кетганидан фойдаланиб, Қозонни босиб олди ва талон-тороғ қилди. Саккиз минорали улкан Кул Шариф Оқ Масжиди бузиб ташланди ва унинг тошларидан Москвадаги Авлиё Василий кафедрал жомесини қуришда фойдаланилди. Гарчанд Қозон хонлари христианлик амалларини бажаришга рухсат берса-да, рус босқинчилари исломни тақиқлаб қўйди ва аҳолининг қолган қисмини мажбурлаб чўқинтирди. Казакларга мусулмонлар яшайдиган кишлоқларда эркинлик берилди, музликлардан иборат шимолдан келган йигитлар мусулмон аёлларини тутиб олиб, қулик домига ташлашди ва улардан янги кўринишдаги салб юриши мутаассиблари ўргиди — туғилиб, кўпайди. Бу жараён хусусида Шолоховнинг “Тинчоқар Дон” романида эслаб этилади. Исломнинг маърифийлашган дунёси билан ўртадаги зиддият шу қадар кучли эдики, 18-асрга қадар рус армиясида ноғоралар учун мусулмонларнинг териси ишлатилиши табиий ҳол эди.

Нафрат мероси рус маданиятининг асосини ташкил этади. Иван Грознийнинг қирғинбаротидан олдин Европа заминининг ярми мусулмонларники эди. Ўзини этник жиҳатдан тозаловчи деб билган рус подшоларининг қақшатқич зарбалари оқибатида омон қолган мусулмонлар хочни кўрганда тиз чўкиб таъзим қиладиган бўлди.

Рус инқилобидан олдинги ва кейинги йиллар анъанавий рус тафаккури хусусидаги тахминларга, айниқса, энг асосий тахмин: исломни паст даражали дин деб билишга нисбатан хавф туғдира бошлади. Зиёлилар ва шоирлар ҳамيشа ислом маданиятига хурмат билан қараб келди. Санкт-Петербургнинг ёркин қизил рангдаги рококо ҳашамларидан безган ва жирканиб кетган меъморлар ўз нигоҳини мусулмон шаҳарлари Бухоро ва Самарқанд меъморлигига қаратишди. Уларнинг фикрича, у ерда инсон ва табиат уйғунлиги, гўзалликнинг тантанаси каттабинликда эмас, аксинча, мушоҳадада эди. Самарқанддаги Шохизинда мақбарасидаги жума масжидининг мовий кошнлари, худди Европа санъати қилганидай, осмонга мушт дўлайтириш эмас, қайтанга, жаннатий бир оёйишталикни заминга чорлаш эди. Россиянинг Мелниковга ўхшаш меъморлари ўзбекча мотивларни ўз уйларига олиб киришди. 1925 йили Парижда бўлиб ўтган халқаро кўргазмада Мелниковнинг Совет павильонига берган безакларини бунга ёркин мисол қилиб келтириш мумкин. У Марказий Осиёдаги мақбара миноралари безагидан нусха олиб ишланган эди. Худди шу каби ишлар орқали Ле Корбузегга ўхшаш ғарб меъморлари ўз безакларида ислом мотивларини истифода этишди.

Ушбу таъсир визуал санъатда ҳам кўринади. Акмеизм, кубизм, контруктивизм сингари кўпинча инсонни ақлдан оздирадиган бошқа оқимлар ҳам мавжуд эди. Бироқ ўша санъаткорлар орасида маънавиятга кўз тиккан, исломнинг кўзларни қамаштирар даражада гўзаллик ҳисси жозибасига асир кишилар бор эди. Шундан меъморлардан бири Андрей Буров ўз авлоди хусусида: “унга исломнинг, ундаги ортодоксал исломнинг таъсири кучли бўлган эди”, деган эди.

Шу ўринда Казимир Малевич пайдо бўлади. Мушоҳадакор ва мистик Малевич Европа репрезентатив расомлигини пушти лабларини қаҳрамонона воқеликдан четга бурган кўпол ва бемаза ҳуққабозликдан деярли фарқ қилмайди, деб ҳисоблар эди.

Малевичнинг буюк асари “Қора квадрат” деб номланади. Бу қора ранг билан чизилган квадратнинг четлари оқдир. У ушбу асарини “модернизмнинг мутлақ тимсоли”

деб атайди. Унинг назаридаги модернизм 19-асрдаги қотиб қолган Фарб материализми тушкунлигига қарама-қарши ўлароқ, соф ва маънавий (оқим) бўлиши керак эди.

Унинг қора квадратни танлагани сабаби Фарбнинг дунёнинг оғриқли ранг-баранглигини қайд этиб бориш анъанасини бутунлай ўзгартириш эди. У кейинчалик қора квадратни чизаётиб, “унинг ичида қора тунларни” ва “қўрқув билан ёнма-ён тортинчоқлик”ни ҳис қилганини ёзган эди. Бироқ у суратни ниҳоясига етказаятиб, “ҳиссиётдан бошқа ҳеч нарса реал бўлмаган чўлга судраб элтиб ташланишнинг саодатли ҳиссини ва ҳиссиёт ҳаётимнинг мазмунига айлаб қолганини” туйганини қайд этади.

Бу Ер юзида нимани англатиши мумкин? Исломдан яхши хабардор бўлган замонавий инглиз ёзувчиси Брюс Четвин уни қуйидагича изоҳлаган эди:

Бу ашаддий марксистнинг эмас, аксинча, Майстер Экхартнинг ёки, бўлмаса, Муҳаммаднинг шу масалага оид тилидир. Малевичнинг “Модернизмнинг мутлақ рамзи” деб аталган “Қора квадрати” Аллоҳнинг олдида барча бандалари баробар бўлган стерил тупроқли водийдаги муқаддас ибодатгоҳ — Маккадаги Каъбанинг кисваси суратига мосдир.²

Биз шу ерда Малевичнинг асарини тушунишга қалит топгандай бўламиз. Муслмонлар учун 20-аср санъатидаги энг улuf асар бўлган бу суратда маданий рус киши си алал-оқибат қотиб қолган воқелик косасини синдиради ва асл ҳақиқатни ич-ичдан ҳис қилади. Оддийлик гўзалдир. Ва унинг теран ҳамда умидбахш титроғи йиғлоқи ҳиссиётдан кўра ишончлироқдир.

Малевич маданият бетартиб ривожланаётган ҳозирги шиддатли лаҳзаларда ёрқин истеъдоди орқали соф гўзаллик принципига дуч келади. Фақат реал нарса реалдир; манифест ва унинг турли кўринишлари хомхаёлдир. Мана бу икки сатр ораллиғидаги мазмун олмосдан ҳам кескирдир: “Воқелик келдию сунъийлик йўқ бўлди, дегин, сунъийлик ҳаминиша ўткинчи деб айт”. Ниҳоят, бу пайғамбар

² Bruce Chatwin, *What am I doing here?* London, 1990, pp.163-4.

алайҳиссаломнинг Каъба атрофида отда юриб, ўз ҳассаси билан 360 та бутнинг ҳар бирини туртганида улар чилпарчин бўлиб кетганидан сўнг айтган **оят**идир.

Ислом динининг маркази Каъбадир. У илҳий гузаллик ва маҳобатни ўзида жамулжам этган “инсонлар саждагоҳи ва хавфсиз жойи”дир. У Иброҳим Халилуллоҳ ўз ибодатлари чоғида “Аллоҳим, сен бу заминни саждагоҳ қилгин”, деб илтижо этган ҳолда ҳимоясига олган шаҳарда жойлашган.

Каъбанинг турфа маъноси бор. Улардан бири Қора тош — ал-Ҳажар ал-асвадга тегишлидир. Зиёратчилар унинг олдига борганда тошнинг мўъжизавийлигини ҳам яқиндан ҳис қилади.

Али ибн Абу Толибнинг ривоят қилишича, Аллоҳ аҳд³ юбормоқчи бўлганида унинг ёзувларини қора тошга жойлаган, шунинг учун кимки Кўҳна уйнинг атрофини айланаётиб, Қора тошга қўл текқизса, қуйидаги мазмунда илтижо қилган бўлади: “Эй, Аллоҳим! Бу сенга бўлган эътиқод, сенга тавба қилиш ва ҳақиқат сенинг ёзувларингга эканини таъкидлашдир!”⁴

Шунинг учун Каъба ўз ҳолича ҳеч нарса эмас, фақат тош ва қоришмадан иборат тўртбурчак иморатдир. У зиёратчиларга ўзлигининг ибтидосини таништиради ва эслатиб туради. Аллоҳ дунё яратилмасидан бурунги замон ҳақида бундай дейди:

Раббингиз Одам ўғилларининг беллари (пушти камарлари)дан зурриётлари (руҳлари)ни олиб, уларни ўзларига гувоҳ қилиб туриб: Мен раббингиз эмасманми?” (деди). (Улар): “Йўзе! (Раббимизсан!) гувоҳлик бердик”, — дедилар. Қиёмат куни: “Биз бундан зофил (беҳабар) эдик” ёки “Олдиндан ота-боболаримиз мушрик бўлганлар. Биз улардан кейин келган зурриёт бўлдик. (Ўша) ноҳақ кишиларнинг феъллари сабабли бизни ҳалок қиласанми?” дейишларини (билганимиз учун шундай қилдик)⁵.

³ Аҳд (ингл. covenant) — муаллиф бу ўринда пайғамбарларга нозил булган вахийларни ва китобларни умумий ном билан “аҳд” деб атайди. — Тарж.

⁴ Имом Абдуллоҳ ал-Ҳаддаднинг “Сабил ал-Иддиқар” китобидан иқтибос.

⁵ Қуръон, “Аъроф” сураси, 172 — 173-оятлар.

Биз Аллоҳнинг уйини зиёрат қилганимизда, биз Яратувчининг барча мавжудот ва тафаккур манбаи эканини англаган ҳолда, ўзимизни унинг измига топширган лаҳзаларда Буюк Аҳдни эсда тутишимиз керак бўлади. Имом Термизий келтирган ҳадисга кўра, Қора тош ҳақида **“йақутатун мин йавақут ал-жанна”**, яъни *жаннатдаги ёқутларидан бири*, дейилади.

Ҳаж пайти Каъбани зиёрат қилувчилар ёки унга юзлашиб салот айтувчилар тасавурида Байтуллоҳнинг вази-фаси — Ер юзидаги турли-туман нарсаларнинг маркази ва пайдо бўлган жойи бўлишдир. Компаснинг тўртала асосий мили ҳам Каъба жойлашган ерни кўрсатади. Унинг қоралиги тунги осмоннинг, жаннатнинг қоралигини, бандалар раббисининг биру борлигини эсга туширади. Аллоҳ фалакларда ва ерда биз учун белгилар борлигини айтади. Яқинда астрономларнинг аниқлашича, қора туйнуклар атрофида спиралсимон галактикалар айланар экан. Кўркем коинотга, руҳий гирдобларга ёзилган қудратли рамз бизни квант механикаси ҳамда вақт ва макон ўз аҳамиятини йўқотадиган номаълумликлар сари чорлайди.

Шунинг учун мусулмонларнинг Каъбага нисбатан туядиган шавқи унинг биноси туфайли эмас. Албатта, бу муқаддас бино яратилган бошқа нарсалардан кам эмас. Шавқ эса ўзимизнинг келиб чиқишимизга, яратганинг хузурида бўлган вақтдан ташқаридаги шавкатли замонларга бўлган соғинчдир, энтиқишдир.

Шавқ исломнинг асосий ҳиссидир. У юракникидир: юрак Каъбанинг улувворлигини билади, ақл эса буни тушунмайди, уни бор-йўғи баландлиги 12 кубометр, деб ўйлайди. Жалолиддин Румий шундай деган экан:

*Ақл, дунёда бор-йўғи 6 та йўналиш бор, шундан бошқа
йўл йўқ, дейди.*

*Муҳаббат, йўл бор, мен кўп марта саёҳат қилиб
келдим, дейди.*

У кейинчалик шундай деган эди:

*Ақл ҳаж қилиш учун туя топгунча, муҳаббат
Каъбани бир марта айланиб бўлди.*

Ислом динининг асосий ҳиссиёти аслида *фитрат*, яъни инсон табиати бирламчилигининг бир бўлаги, бизни дунёга келтирган иноят ҳолати — муҳаббатдир, минг бир машаққат билан ўзимиз суйган Аллоҳга қайтиш истагидир. Қуръонда: “Имон келтирганларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббатлари эса (уларникидан) кучлироқдир”⁶, дейилади. Бир нарсанинг аслини билмоқ уни севмоқдир.

Келиб чиқиш нуқтасига қайтиш соғинчли шавқдир. Бунинг учун Каъба ердаги рамз ва эслатмадан бошқа нарса эмас. У Исломнинг гўзал ва инжа поэтик анъанасига хос умумий мотивга айланиб қолди. Алишер Навоий Каъбага қараб ибодат қилиш ақл дарвозаларини очди, деган эди:

*Биҳамдик фатҳи абвоби маъни,
Насиб эт кўнглима фатҳ улмак ани.*

Айни пайтда Ҳожи Байрам Вали марказга интилган ҳолда бўшлиқ томон чиқиб боришни бундай тасвирлайди:

*Ён, эй кўнғил, ён, ён, эй кўнғил, ён,
Ёнмоқдин ўлди дардинга дармон:
Парвона киби, парвона киби
Шамъига ошиқ ёнди бу кўнғилим.*

Демак, ислом *“Аласту бираббикум”* — “Мен сизнинг раббингиз эмасманми?” деган даъватга имон келтирганлар динидир. Биз майда, маҳаллий, миллий аҳдларга амал қилувчи олдинги динлар ворисларидан фарқли ўлароқ, Буюк Аҳдга амал қиламиз. Каъба вақт ва маконда ўзлигимизни топиш, барча кўрсатмалар ибтидоси бўлмиш илоҳий мавжудотга тўғридан-тўғри мурожаат қилиш йўлини бизга кўрсатиб беради.

Биз унинг тимсолида мавжуд бўлган илоҳий донишмандлик ҳақида мулоҳаза қилиб кўришимиз керак. Ислом ҳеч қандай тамаддун бўлмаган вақт ва маконда пай-

⁶ Қуръон, “Бақара” сураси, 165-оятлар.

до бўлди. Қурайший (лар қабиласига мансуб бирор) араб ўз турган жойидан 500 километр шарққа, ғарбга, шимолга ёки шарққа юргандагина ривожланган маданиятга дуч келиши мумкин эди. Бироқ Арабистон у пайтда ибтидоий соддалик ўчоғи эди. Ва Аллоҳ субҳонаху ва таоло ўзининг сўнгги хабари учун ушбу бўшлиқни танлади. Бу аҳдларнинг сўнггиси ва қайта тиклангани эди. У Ер юзасидаги барча миллатларни бирлаштириш учун юборилган эди.

Исломнинг соддалиги ўрганилиши керак бўлган те-ран донишмандликдир. Бизнинг ақидамиз тўпори бўлмаслиги лозим. Энг соф, юксак ва муросасиз монотеизм Аллоҳнинг мавжуд ғоялар ичидаги энг тушунарли ғоясидир. Унинг ибодат тизими хоч, ибодатхона, коҳин ёки бутлар сингари ошиқча нарсаларни талаб этмайди. Ибодат учун фақатгина инсон ва унинг Раббиси бўлса кифоя. Ҳаж ва умра бизни қадим замонларга қайтаради. Биз энг оддий кийимни киямиз ва энг мусаффо бино атрофида ўзимизни рамзий марказ билан қайта боғлайдиган ибтидоий маросимни адо этамиз. Рамазон рўзаси ҳам маълум бир вақтда бўлмайди, у бизни энг қадимги диний ибодат ва давомийлик анъаналари билан боғлайди. Аслида, баъзи бир уламоларнинг айтишича, рўза тутиш диний рукнларнинг энг қадимийсидир. У Одам Ато билан Момо Ҳавонинг маълум бир дарахт мевасини ейишдан тийилиш хусусидаги амрга итоат қилиб юрган даврларга бориб тақалади.

Инсон исломнинг химоя доираси ичига қадам қўйиш билан кўхна соддалик ва юксак мақомга дохил бўлади. Ислом бизга ўзимизнинг халифалик, Аллоҳнинг ердаги ноиби мақомимизни қайтариб олишга ижозат беради.

Бироқ бу хол фақат ибодат вақти билангина чегараланиб қолмайди. Бир қарашга асосан ибодат қилиш ва бошқасига асосан яшаш руҳиятда зиддиятни вужудга келтиради. Бугунги кунда баъзи бир динлар ўз тарафдорларига кўнгил тусагандай яшашига йўл беради, бироқ 20-асрга хос турмуш тарзи ибодатгоҳдан ташқаридадир. Ислом бундай ҳаётнинг бемаъни эканини билади. **Салом** вақтида илоҳий мавжудотга қарата эътиборни жамлаш

бизнинг бошқа нарсаларга бўлган қарашимизни ўзгартириб юборади. Каъбадан бошқа томонга юзланганимизда сўз ичимизда акс-садо бериб туради, биз ўннга ва чапга қараб “Ассалому алайкум”, деймиз. Тугал ва муқаддас марказ билан қайта боғланиш ҳаётимизнинг қолган қисмига бўлган муносабатимизни ўзгартириб юборади. Китобда: “салот бузуқи ва қўпол тийнатга изн бермайди”, дейилади. Агар у **хузур** — ақл ва руҳ иштирокида адо этилса, тийнатимиз аста-секин покланиб боради. Бемаза хатти-ҳаракатлар, қўпол сўзлаш, ўзгаларга ҳамдард бўлолмаслик бизнинг намозни нотўғри ўқиётганимиз, бутун эътиборимизни Аллоҳга қаратмаётганимиз билан боғлиқдир.

Бунинг маъноси шуки, ислом бизнинг эътиқодимиз билан турмуш тарзимиздаги нарсаларни бир-бирдан ажратмайди, яъни ибодатни йўлга қўйиш барча мусулмон жамоалари ислоҳотининг ибтидоси ва у бизни фақат масжидда жамоа бўлиб намоз ўқиган пайтда эмас, балки доимий бирлаштирадиган нуқта томон йўналтириши керак бўлади. Тўғри, ибодат амалларини эътибор қилмасдан ҳам бажариш мумкин, бироқ улар сариқ чақага ҳам арзимайди. Ҳадисда: “Намоз ўқиётган киши бутун диққат-эътиборини ҳис қилаётган нарсасига жамлаши керак”, дейилади. Ҳасан Басрий эса: “Қалб иштирок этмайдиган ҳар қандай ибодат мақтову мукофотга эмас, жазога лойиқдир”, деган эди.

Биз дуч келаётган ҳамда турли рухий ва ижтимоий шаклдаги барча мушкулотларга сабаб бўлаётган азалий муаммо — кўр-кўрона ибодат қилишимиздир: биз оғзимизни тўлдириб, Аллоҳу акбар деймиз, бироқ шу вақтнинг ўзидаёқ бунинг маъноси нима эканини билмаслигимизни фош қилиб қўямиз. Фафлат уйқусидан уйғониб, бир неча дақиқадан сўнг саломлашгач, автопилот ҳолига тушиб қоламиз.

Бу яхши эмас. Тананинг ҳаракатлари ва тилнинг танглай остида рақс тушиши ҳеч қандай фойда келтирмайди. Аслида **салот** сўзи мулоқотни англатади. Электрга уланмаган чирокнинг бир чақалик аҳамияти йўқ ва электр **хушув** — диққат бир ерга жамланган ҳолда тавозе қилиш ҳамда раббимизнинг буюклигини,

Ул зотнинг яқинимизда турганини, илохий гўзаллик ва улуғворлик тажассуми бўлган Муқаддас Каъбанинг ақлни шоширадиган рамз эканини англаш орқали намоён бўлади.

Намоз бизни уйимиз — ерга олиб келади. Одам алай-ҳиссаломнинг исми адим — ер, лой маъносини англатар ва Аллоҳ: “Мен уни лойдан яратдим”, деган экан. Биз манглайимизни ерга босиш орқали аксилсоний модернизм зўр бериб тиқиштираётган мавҳум хомхаёллардан холи бўламиз ҳамда Аллоҳ яратган ва фоний ҳаётимизни эсга оламиз: “Сизни ўзимиз яратган нарсага қайтарамиз ва сизни ундан яна бир қарра тирилтирамиз”. Ер билан уч марта тўқнаш келишнинг бирортасидан ҳам қочиб қутулолмаймиз.

Ҳадисда: “Бандаси ўзини ерга урган сари Раббисига яқинроқ боради”, дейилади. Биз фиръавнча гурур ва манманлик рамзи бўлган манглайимизни ерга қўйганимизда ва юрагимиз бошимиздан кўра баландроқ бўлганида Аллоҳнинг **хулафоси** — ердаги ноиблари ва вакилларига айланамиз.

Ер юзидаги уммат бўлмаганлар мусулмонларчалик Аллоҳ яратган дунёга намоз ўқиш пайтидагидек интим муносабатда бўла олишмайди. Биз дунёни рамз ва ишоралар олами сифатида биламиз, ваҳий уни бизга қўйидагича ўқишни ўргатади:

Осмонлар ва Ернинг яратилишида, тун ва куннинг ўрин алмашиб туришида ақл эгалари учун аломатлар бордир. Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар ва осмонлару Ернинг яратилиши ҳақида фикр юритадилар: “Эй раббимиз! Бу (қоинот)ни беҳуда яратмагансан?...”

Намоз **зикр**нинг бир кўринишидир. Аллоҳ жанобимиз Мусо алайҳиссаломга амр қилди: “Бас, менгагина ибодат қил ва мени зикр қилиш учун намозни тўқис адо эт!” Аллоҳни ёд этиш Ул зотнинг инсоният учун ибтидо

¹ Куръон, “Оли Имрон” сураси, 190–191-оятлар.

манбаи эканини ва Ул зотнинг қўлланмаси Буюк Аҳд ва **базми аласт** — аласти бираббикум даъватини эсда тутишдир. Бизнинг жисман соф гўзаллик рамзи бўлмиш Каъба томон юзланишимиз унинг ибтидоий уйимиз эканига иқрор қилади, ўзимиз берган ваъдага содиклигимиз тасдиғи эканини намойиш этади ва эсга туширади. Бинобарин, намоз инсонлигимиз белгисидир.

Намознинг гўзаллиги, шарафи ва азалий ҳузури сабаби ана шундадир. Биз шу тариқа тасбех, таъзим ва сажда орқали Раббимизнинг шон-шухратига иймон келтирамиз. Шу тариқа биз Ул зотнинг олдида ичган онтимизни тасдиқлаймиз. Шу тариқа биз саййидимиз Муҳаммад **саллаллоҳу алайҳи васаллам** қандай ўргатган бўлса, худди шундай ибодат қилишни зиммамизга оламиз. Шундай қилиб, ибодат суннатнинг энг юқори нуқтасига айланади. У диннинг рукнидир — “Кимки уни рад этса, динни барбод қилади”. Бусиз ибтидоий манбамизни ва келиб чиқишимизни эсга олишнинг маъноси ҳам, аҳамияти ҳам бўлмайди.

Маълумки, ибодат инсониятга Меърож кечаси ҳада этилди. У Расулуллоҳнинг пайғамбарлик фаолиятидаги энг муҳим воқеадир: чунки пайғамбаримиз шу кеча Аллоҳ таолонинг улдуғ аломатларини англамоқ учун Ул зотнинг ҳузурига чиқишдай буюк шарафга ноил бўлди. У Аллоҳ бизга иноят қилган вахий, яъни ҳиссиёт орқали анланган воқеликнинг ифшосидир.

Пайғамбар (с.а.в.) Аллоҳнинг ҳузурида булганида унга танлаш имкони берилди. Унинг олдига шароб ва сут қўйишди. У сутни танлаганида Жаброил алайҳиссалом: “**Худийта лил-фитра**” — “Сен фитратга ҳидоят қилиндинг”, деди. Фитрат инсоннинг ибтидоий, соф, табиий майлидир.

Бундай фавқулодда воқеа эҳтиёткорлик билан ёндашишни талаб этади. Пайғамбарлик фаолияти, бинобарин, инсоният тарихининг фақат Аллоҳ билан бўлган олиймақом учрашув онларида фитрат хусусида сабоқ берилади ва у бизга суннатнинг бир қисми ва мағзи сифатида кўрсатилади.

Шароб ва сутдан бирортасини танлаш бузуқчилик ва софликдан бирини танлаш демакдир. Куръонда сут **хо-**

лисан — соф деб таърифланади. Шароб эса, уни тайёрлаш жараёнидан ҳам маълумки, табиатдан узоқлашишни англатади. У ҳам табиий суюқлик, бироқ айниган ҳолатдадир. Шуниси ажабланарлики, янги дунёда ҳурандалар айниган таом ейишни истамайди, бироқ айниган ва бузилган суюқликни истеъмол қилишни ёқтиради. Кайфсафо жараёни ҳам айнишдан ўзга нарса эмас. Шароб шишалари камдан-кам ҳолларда товарнинг сотилиш муддатини реклама қилади.

Шундай қилиб: “*Ҳудийта лил-фитра*”. Меърожнинг фаришта ривоят қилган пайғамбарлик кўрсаткичларидан муҳими шуки, фитрат унинг хусусиятларидан биридир. Ва у кенгайган сари суннатнинг хусусиятларидан бирига айлана боради, шу боис барчамиз унда иштирок этишга ҳаракат қилишимиз зарур.

Ислом хусусидаги қарашларимиз шу ерга етганда анча равшанлашди. Расулulloҳ (с.а.в.) саҳродаги оддий кўхна шаҳар — Маккада таваллуд топди. У оддий дехқончилик шаҳри бўлмиш кўхна Мадинага ҳижрат қилади. Унинг динидаги салотда қиёмига етган маросимлар мусаффолик ва қадимги инсоният нафасига ўхшаш нарсалар тилга олинади. Улар сизу биз яшаётган замонга хос эмас: улар бизнинг кунлардаги одатларни заиф ва шарафсиз қилиб кўяди.

Янги дунё табиатдан йироқлашаётгани учун саросимага тушиб қолган. Саноат булғаётган денгизлар, ҳаво ва дарёлар инсоннинг очкўзлиги ва оддийликка нисбатан нафрати ифодасидир. Альцхеймер хасталиги, нафас қисиши, СПИД ва эркакларнинг бепуштлиги — турларнинг йўқолиб бораётгани хусусидаги жиддий огоҳлантиришдир. Рио-де-Жанейро конференцияси иссиқлик ажралиб чиқишини, бинобарин, айрим маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни камайтириш талабини илгари сурди, бироқ у динлари жозибасини йўқотгани туфайли кўнгил эрмаги билан шуғулланишга ва ўзи учун ибодат қилишга ўтиб олган одамлар эътиборини тортиши мумкин бўлган унутик *зухд*нинг аҳамиятини тушунтириб бера олмади. Оддий кишилар органик маҳсулот сотиб олиш, алоэ-вера шампунидан фойдаланиш, синтетик буюмларни ишлатишдан имкон борича қочиш орқали ўзларининг бу

борадаги хавотириани намойиш этмоқда. Бироқ бу ҳали мазмунга эмас, шаклга қайтишдир. Бирор киши ўз манбаи ва тақдирига эга бўлган ҳамда инсониятнинг ибодатдан иборат ҳаётини қўллаб-қувватлаш учун яратилган коинотни ва Биру Борни астойдил тан олиш ўрнига “табиий турмуш тарзи”ни фақат ҳаёт тарзи деб билса, унга буни тушунтириб ўтиришнинг кераги ҳам йўқ. Биз мусулмонлар сифатида табиий яшаш тарзини афзал биламиз ва бу хўжақўрсинга қилинадиган иш эмас. Буюк Аҳднинг қайтиши ўзимиз учун яратилган меъёрлар асосида яшашимиз зарурлигини талаб этади. Шоҳ Валиуллоҳ ҳар бир тур учун шариатни жорий қилганини айтади. Ҳар бир тур янги одам босим ўтказмаган тақдирда ўша шариатга содиқ қолади. Бироқ инсоният ўз генлари, гормонлари, жинси, яратганга бўлган интим — ички хисларини унутишга, бузишга кодирдир. Бу дисфункция⁸нинг асл сабаби **куфр**дир, чунки биз куфр жараёнида асл табиатимизни ўзимиздан яшираемиз.

Ўзимизнинг табиий меъёрларимизни тузатиш йўли суннат кўринишидагина очикдир. Фақат мусулмонларгина ўз дини асосчиси сингари ибодат қилади. Пайғамбар шаҳри Мадина ибтидоий шаҳар эди. Биз унинг юзларидан нур ёғиладиган аҳолисининг намунали турмуш тарзига эргашиб, аслимизга қайтаемиз. Бинобарин, суннат бизга янги замоннинг заҳарланган денгизидан бундай булғаниш пайдо бўлишидан олдин ғамланган маҳсулотлар билан озиқланиб, хавф хатарсиз сузиб ўтишга имкон берадиган ҳаёт қайиғидир.

Келинг, Пайғамбаримиз (с.а.в) нинг турмуш тарзини эсга олайлик. Биз “турмуш тарзини танлаш” замонда яшайпмиз, лекин биз фақатгина битта “турмуш тарзини танлаш”имиз мумкин. Модернизм улги олишимиз мумкин бўлган турли хил идеалларни намойиш қилади: биз Мадонна ёки Моника Левински, ёки президент Елцин, ёхуд Майкл Жексонга ўхшашимиз мумкин. Муқобил номларни истаганча келтириш мумкин. Бироқ Расулulloҳ (с.а.в.)нинг нурли шахсиятини улар-

⁸ Дисфункция [нем. Dysfunktion < юнон. —]. биол., тиббиёт. Танадаги қайсидир бир аъзо ёки система фаолиятининг бузилиши. — Тарж.

нинг ёнига қўйиб кўрсангиз, умуман, муқобилга ҳожат қолмайди. Пайғамбар учун инсонийлик Одам Ато қомиллигидир. Унда ва унинг турмуш тарзида бизнинг шароитимиз учун юксак имкониятларни кўриш мумкин. Шунинг ўзи гўзалликдир: Ул зотнинг исмларидан бири бўлмиш **жамил** — “гўзал” сўзи ҳам фазилатларидан биридир. Пайғамбарнинг Аллоҳ билан уйғунлик ҳолатини ифодаловчи **эхсон** сўзи **хусн**, яъни гўзалликнинг хосиласидир.

Эътиборингизга пайғамбар гўзаллиги хусусида оғзаки суратга ўхшаш хотираларни ҳавола этамиз. Улар Имом Ғаззолийнинг **Иҳйа улум уд-дин** — “Диний илмларни жонлантириш” асарининг 19-китобидан олинган парчалардир.

“Аллоҳнинг расули кишиларнинг энг ҳалим табиатлиси, шунинг баробарида жасури ва адолатпарвари эди. Ул зот одамларнинг тақводори бўлиб, ўзининг **махра**ми бўлмаган аёлнинг қўлига қўлини ҳам теккизмас эди. Ул зот ўта сахий бўлгани учун уйда бир кеча ҳадя қилинмай қолиб кетган на тилло, на кумуш танга бўлар эди. Мабодо, бериш учун бирор одам тополмай, бирор нарса қолиб кетсаю кеч кириб қолса, уйдан чиқиб кетиб, бирор эҳтиёжмандга бермагунча қайтиб келмас эди. Шунинг учун Аллоҳ унга оддий ва енгил таомлар: хурмо ва арпани тановул қилишни, қолган нарсаларнинг барчасини Аллоҳ йўлида ҳадя этишни раво кўрган эди. Ул зот ўздан сўралган ҳадяни бермай қолмас эди. Чориги ва кийимини ўзи ямар, рўзғорига қарашар, оила аъзоларига гўштни майдалашда ёрдам берар эди. Ул зот одамларнинг ўта уятчани, бирор кишининг юзига кўп тикилиб қолмас эди. Озод киши ёки қулнинг таклифи ва ҳадясини, ҳатто у бир ютим сут ёки қуённинг бир оёғи бўлса ҳам, қабул қилар, ўрнига бошқа бирор нарса берар эди. Ул зот **садақа**га берилган ҳеч бир нарсани ишлатмас ёки тановул қилмас эди. Жорияга жавоб қайтарадиган даражада мағрур ҳам, жанда кийим киядиган даражада камбағал ҳам эмасди. Ул зот фақат яратганнинг номидангина ғазабланар, ўзига ва яқинларига зарар етган тақдирда ҳам ҳақиқат ва адолат устувор бўлиши учун курашар эди”.

“Ул зот очлик туфайли белига тош боғлаб юрар эди. Ул зот келтирилган овқатни ер, ейиш мумкин бўлган бирор таомни қайтармас эди. Мабодо, хурмони нонсиз келтиришса, қайтармас, қовурилган гушт бўлса ҳам ер эди; агар дағал арпа нон бўлса ҳам, асал ёки бошқа бирор ширин нарса бўлса ҳам ер эди; мабодо, нонсиз фақат қатик бўлса ҳам қаноат қилгувчи эди”.

“Ул зот камбағаллиги ёки зикналиги учун эмас, балки бошқаларни ўзидан устун қўйгани учун Аллоҳ билан учрашишдан олдин қаторасига уч кун, ҳатто, арпа нон ҳам емади”.

“Ул зот тўйларга борар, беморларни бориб қўрар, жанозаларда иштирок этар, ҳатто душманларининг орасида ҳам қуриқчиларсиз юрар эди. Ул зот энг тавозели, энг кўнгли очиқ ва кибрни билмайдиган зот эди. Ул зот узундан-узоқ сўзлашни ёқтирмайдиган сўзга уста эди. Ул зот энг оҳанраболи зот эди. Ул зот *дунё*да ҳеч нарсадан қўрқмас эди. Ул зот Яман жуббаси ёки жун чакмон, яъни кийиш мумкин ва қўлида бўлган кийимларни кийиб юрар эди. Ул зот нима тўғри келса, баъзан туя, баъзан от, баъзан хачир ва баъзан эшакни ҳам миниб кетаверар эди. Ул зот баъзи вақтлар ялангоёқ ва салласиз ялангош яёв юрар эди. У Мадинанинг бошқа бир чеккасидаги беморларни ҳам зиёрат қилар эди. Ул зот мушк-анбарни яхши қўрар, қўланса хидларни ёқтирмас эди”.

“Ул зот ўз қариндошларига нисбатан мушфиқ ва содиқ муносабатда бўлар эди, бироқ улардан ҳеч бирини иккинчисидан лавозимига қараб устун қўймас эди. Ул зот ҳеч кимни ҳақорат қилмас эди. Ул зот кечирим сўраган кишини кечирарди. Ул зот ҳазил қилар, бироқ ҳеч қачон ёлғон сўзламас эди. Ул зот ҳеч қачон шарақлаб кулмас эди. Ул зот ижозат этилган ўйинлар ва спорт турларини томоша қилар, аммо уларни танқид қилмас эди. Ул зот ўз заифалари билан пойга қиларди. Ул зотнинг атрофидагилар овозини баландлатиб гапирган тақдирда ҳам сабр қилар эди. Ул зотнинг битта қўйи бўлиб, оиласи учун унинг сутини соғарди. Ул зот ҳамроҳлари билан далаларни кезгувчи эди. Ул зот ҳеч қачон одамлардан камбағаллиги ёки хасталиги учун ҳазар қил-

мас, бирорта шохдан фақат шохлиги учун кўрқмас эди. Ул зот бойларни ҳам, камбағалларни ҳам ажратиб ўтирмасдан Аллоҳга даъват қилар эди”.

“Гарчи на ўқиш, на ёзишни билган бўлса-да, жоҳилият ва қашшоқлик ҳукм сурган заминда на ота, на онаси бўлган ҳолда етим ва чўпонлик қилиб камбағал кун кечирган бўлса-да, Аллоҳ ул зотнинг табиатида барча эзгуликларни жамулжам этган эди. Бироқ Аллоҳ ул зотга инсон табиатининг энг гўзал жихатларини ва ҳар қандай мақтовдан юқори усулларини, анча олдин ва кейин ўтган пайғамбарлар тарихини, охиратдаги нажот ва зафарни, дунёнинг завқи ва фонийлигини, бурч бўлган рўза тутишни ва кераксиз нарсалардан тийилишни ўргатган эди. Аллоҳ барчамизга унинг измида бўлишни ва суннатига риоя этишни насиб қилган бўлсин. Омин, ё Раббил-оламин!”

Имом Фаззолий чизган бу жонли сурат биз улги олишимиз керак бўлган андозани, мутлақ гўзаллик соҳиб бўлган инсон комиллигини тасвирлаб беради. Унинг ҳаёти мукамал яшалган ҳаёт эди. Инсоний комилликнинг ул зот билмаган ва баён қилмаган бирор жихати қолмаган эди. Ул зотнинг комиллиги эркакларнинг комиллиги табиатан қандай бўлиши кераклигини кўрсатиб беради. Ул зот буюк жангчи бўлган, Имом ал-Даримийнинг (ҳазрати) Алига асосланиб келтирган ҳадисида шундай дейилади:

Мен иштирок этган Бадр кунларидан бирида биз Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ҳузурида бошпана топдик, ваҳоланки, у барчадан кўра душманга яқин эди. Уша куни ул зот барча жангчилар орасида энг кучлиси эди.

Ул зотга ҳамроҳлик қилган кишилардан бири унинг от минишини тасвирлаб, қизил салла ўраган, қўлига қилич тутган пайғамбар ҳақида мен ҳеч қачон бундан гўзал манзарани кўрмаган эдим, деган экан.

Орадан 23 йил ўтиб, ул зот Арабистоннинг ҳақиқий ҳукмдорига айланди. Ул зот ўзининг даҳоси ва Аллоҳ инъом этган қобилияти, шахсиятининг жозиба қуввати

билан тарихда илк марта араб қабилаларини бирлаштирди. Ул зот раиятни қон-қонига сингиб кетган бутларга сифиниш ботқоғидан соф яккахудоликка олиб чиқди. Ул зот илк марта халқига қонун асосида яшашни ўргатди. Ул зот Мадинадаги масжидда ибодат қилиш тизими, ўзни тийиш ва маънавий баракага асос солди. Бу ҳол кейинги сон-саноксиз авлод мўминларига ва дин пешволарига илҳом ва таомил ҳадя этди. Ул зот Каъбанинг гўзаллигини таъкидлаш билан гўзалликни ҳамма нарсадан юксак қўйди; ул зот қилган ҳар бир иш гўзал эди.

Буларнинг барчасига эришганини фақат Аллоҳнинг марҳамати деб билар эди. Имом Ғаззолий ёзганидай, ул зот энг сертавозе инсон эди. Ул зот сабр-тоқатли, хушмуомала, саҳий ва ҳалим киши эди. Ул зот кишиларнинг ташқи кўринишига эътибор бермас, аксинча, уларнинг руҳий дунёсини қадрлар ва ҳар доим кечирувчан эди. Ул зот Ер юзидаги энг қўпол халқ бўлиш Марказий Арабистоннинг содда бадавийларига ҳам тоқат қилар эди. Улардан бири пул истаб, жаноби Расулulloҳнинг бўйнига ўз жуббасини солиб кескин тортиб олган ва бунинг натижасида бўйни қизариб кетганда ҳам табассум қилиб, унга истаган нарсасини беринглар, деб амр этганлар.

Буларнинг барчаси ул зотнинг сабр-тоқатли экани туфайлидир. Ўзлик ва чалғиш ниқоби йитди: ул зот ҳар бир нарсани ҳақиқат воситасида кўрадиган бўлди. Ул зот ўзининг пайғамбарлик мақомини билар, лекин бу мақом билан ғурурланмас эди. Ул зот: “Замин қиёмат куни биринчи бўлиб менинг қошимда ёрилиб очилади, мен бу билан мақтанмоқчи эмасман”, деган эди. Ул зот ўз қадрини, Яратганини билар, бироқ мағрурланмас эди.

Ул зотнинг суннати дунёдан кетишни эмас, унда яшашни фарз қилган. Ул зот Ҳиро тоғидаги ваҳий келиши билан боғлиқ гаройиб ҳолатдан сўнг Каъбага юзланиб, Макка жамоаси томон тушиб келди. Ул зот узундан-узок тунлар ёлғиз ўзи Раббиси ҳузурида бўларди, **таҳаж-жуд** шакллари узок ва аниқ бўлар, Ул зот ҳамроҳларига ўзига тақлид қилишни тақиқлаб қўйган эди. Ул зот рўза тутишда ўзига нисбатан жуда-жуда талабчан эди, аммо бошқаларга бунга изн бермас эди. Ул зот ўз ҳаётида ҳам, ўзи бошқарган дунёда ҳам бағоят қаноатли эди.

Ул зот ҳақиқий **халифа** эди. Халифанинг “мен”и йўқ, у гапирса ҳам, бирор ишни қилса ҳам, ҳукмдорлик қилса ҳам фақат Аллоҳ учун, Аллоҳ номидан қилади.

Шунинг учун суннатга амал қилиб яшаш одамнинг ички ва ташқи комиллигининг ўзаро мусобақасини англатади. Суннатни енгил ва табиий тарзда ўзлаштиришимиз, биз улги оладиган нормал ҳаёт тарзи бўлиши керак. Ул зот: “Модомики, сизнинг орзу-истакларингиз, ниманидир афзал билишингиз, **ҳавоингиз** мен намуна қилиб кўрсатган тарзда бўлмас экан, ҳеч бирингиз **иймонли** бўла олмайсиз”, деб тайинлаган эди.

Бугунги кунда мусулмон жамоаларида ушбу сабоқдан хулоса чиқармаган кишилар кўпчилиқни ташкил этади. Баъзи бир йўлидан адашган ҳамоқат аҳли суннатга риоя қилмай туриб ҳам руҳий комилликка эришиш мумкин деб ҳисоблайди. **Ислomsиз** ҳам **эҳсон** бўлиши мумкин, деган ислomнинг ибтидосидан эътиборан барча мусулмонлар ва суфийлар рад этган тушунча қалбақидир. Масалан, Имом Жалолиддин Румий бундай деган:

*Токи руҳим бор экан, Қуръон хизматкориман.
Муҳаммаднинг йўлида ётган хоку хориман.
Кимики бул сўзимни ўзга талқин айласа,
Ул кишини янарман, сўзларин раддориман.*

Бинобарин, биз ички комилликка интилиш бўлмай туриб, ташқи суннатга амал қилишга даъво қилолмаймиз. Аксарият мусулмонларнинг хатти-ҳаракатлари ушбу ички комилликка эътибор бермаслигини фош этиб қўяди. Модомики, биз ички дунёмизни тартибга келтириш устида тер тўкмас эканмиз, ибодат қилиш, ҳалол нарсаларни тановул этиш ва ташқи суннатнинг бошқа жиҳатларини эътибордан қочирмаслик мусулмонликнинг бирёқлама ва чала кўриниши бўлиб қолаверади. Биз, мушук сичқоннинг уяси олдида пойлоқчилик қилганидай, **нафс**имиз ва “мен”имизга эҳтиёт бўлишимиз лозим. Биз нурдай пок бўлиш учун уни не-не машаққатлар билан бўлса-да, вужуддан йўқотишимиз керак.

Саҳобалар миллионлаб чин христиан, буддавий, яҳудий ва зардуштий эркак ва аёлни, ҳатто улар би-

лан сўзлашмай туриб ҳам мусулмон қилдилар. Қуръон уларнинг тилларига таржима қилинмаган чоғлар айримлари маҳаллий тилларни ўргандилар. Бироқ улар борган жойдаги ҳақиқий самимият ва илтифотли, юксак мақомдаги ҳамда тамкин суннатнинг табиий гўзаллиги унга шохид бўлганларнинг юракларини асир эта бошлади.

Бугунги кунда қалбларини суннатга чоғламаётган, балки уни рад этаётган, шу билан бирга, унинг ташқи кўринишларига амал қилаётган мусулмонларни кўплаб учратиш мумкин. “Агар дағал, тошбағир бўлганингизда, албатта, (улар) атрофингиздан тарқалиб кетган бўлур эдилар”⁹. Муқаддас Қуръоннинг ушбу оятини ўзимизча таҳрир қилгандай бўламиз. Мабодо, тўпчилар нимчасини, Док Мартин пойабзалини кийиб олган ва тажовузкор хулқ-атворли фаолларимиз 7-асрга бориб қолса эди, христианлар, буддавийлар ва бошқалар улардан жуда мутассир бўлиши даргумон эди. Улар ва саҳобаларнинг ўзи бундай фаолларни ғазаб ва қоқоқлик ҳиссига қул бўлган ва асл номи **ҳилм** эмас, тажовузкорлик бўлган диний оқим таъсирига тушиб қолган омадсизлар деб атаган бўлур эди. Ҳалимлик Расулulloх (с.а.в.)нинг юксак фазилати бўлиб, бунингсиз ул зот ҳеч қачон бунчалик кўп қалбни забт эта олмас эди.

Хулоса жуда оддий. Ислomнинг ўзи оддий дин. Бу дин бизни табиат ва Аллоҳ билан қайтадан бирлаштиради. У инсон табиатига босим ўтказмайди, аксинча, уни шарафлайди. У бизга Одам Атонинг мухташам қувватини намойиш этади ва уни барча исмларни ўзида жамулжам этган зот сифатида кўрсатиб беради.

Қай биримиз табиатдан, гўзалликдан, авлиёлардан йироқ яшасак, юракларимиз ғазабнок, жоҳил ва бесаранжом бўлади. Бироқ суннат дегани бу эмас. Суннат дунё одамнинг кўзига қанчалик қоронғи кўринмасин, зулм қанчалик кучли бўлмасин, ҳеч бир япроқ Аллоҳнинг иродасисиз узилиб тушмайди, деб ишонидир. Ниҳоят, ҳамма нарса яхши бўлади. Коинот ҳам, тарих ҳам ишончли қўлдадир.

⁹ Қуръон, “Оли Имрон” сураси, 159-оят.

Бу Расулulloх (с.а.в.) нинг эътиқоди эди. У бизнинг ҳам эътимодимиз бўлиши керак. Кўпчилигимиз Каъбадан тараладиган ҳаловат ва гузалликка мутлақо алоқаси бўлмаган маънавиятсизлик, ахлоқсизликка ёки ваҳимага, экстремизмнинг бемаъни ва чиркин кўринишларига етаклайдиган тушкунликка мубтало бўлганмиз. Бироқ ислом донишмандлик ва мувозанатга буюради. Бу урта йўлдир. Қандай вазиятга тушиб қолганимиздан қатъи назар, бунинг иложи бор, унга амал қилишимиз мумкин. Биз бугунги дунёнинг бахтли умматларимиз. Бахтимиз шундаки, ғарбликлардан фарқли ўлароқ, бизни ҳалиям гузаллик бирлаштириб туради. Бошқа сўз билан айтганда, биз ким эканимизни ва нима қилишимиз кераклигини яхши биламиз.

IV BOB

МАДИНАНИНГ ҚОРИШИҚ ТАРОВАТИ

Тинчлик — худонинг иродаси.

(Т.С. Элиотнинг “Фарб адабиётининг теран йўналиши” асарига Дантедан олинган иқтибос)

Ислом ўз асосчисининг ҳаёти хусусидаги маърузаларда гоҳ ажралган, гоҳ қўшилган кенг миқёсли анъаналар мажмуидир. 20-аср Расулulloҳни турли-туман, баъзи ҳолларда ақл бовар қилмайдиган йўллар орқали қайтадан кашф этди: тинчликпарвар Ҳасан Аскарӣй, ашаддий социалист Мустафо ас-Сибойӣ, учинчи дунё вакили, мустамлакачиликка қарши курашган қаҳрамон Али Шариатӣй фаолияти мисолида буни кўриш мумкин. Шунингдек, араб миллатчиси (Мишел Афлақ), нишсеча ёки камида бергсонча суперодам (Аллома Иқбол), эко-жангчи (Фазлун Холид), феминист (Фотима Мернисси), архиконсерватив (Қирол Фаҳд), олим (А.Зиндоний ва Морис Букаилле), метанаррацияларнинг постмодерн душмани (Фарид Эсакк), тарихдаги илк демократ (Муҳаммад Асад). Динларнинг таниш ва эҳтимол ўзини бутунлай бошқатдан танишга бўлган бухронли салоҳиятини ўзида акс эттирувчи, юзаки қараганда, асрлар ўтса-да, ўзгармай қолувчи кишиларнинг бундай рўйхатини истганча давом эттириш мумкин. Лекин ранг-баранглик алалоқибат иерархияга эмас, ҳокимиятга, тарихчиларга, энг мушқули, ислом тарихида такрорланиб турадиган, эҳтиёткорона бир тарзда қилиниши раво деб тавсифланадиган пайғамбарга бўлган садоқат намунасига мос бўлиши керак. Мен Мадинанинг ўзига хос таровати хусусидаги тавсифларга ўтишдан олдин баъзи бир иқтибосларни келтириш орқали, ушбу намуналарни мисол қилиб кўрса-

Макка пайғамбар таваллуд топган жой, боғ-роғлар ватанидир. Сўфийлар ундан ям-яшил воҳага етиб бориш учун саҳрога йўл олишади. Бу воҳа — жаннат нишонаси, у сўфий(лар)нинг руҳий подшолиги, биродарлик макони ва мангуликни кутиш жойига айланади. Бироқ пайғамбар бутларни вайрон қилгани ҳамда унга йўлдош бўлмаган ва ҳануз “сояда яшаб юрган” кишиларга подшолик ҳақидаги хабарни етказгани Маккага қайтиб келади.

Румийга кўра, Мадинага ҳижрат қилиш *via purgativa*⁸нинг бир кўринишидир. Ушбу шаҳарда Аллоҳ тартибини ўрнатиш учун кураш уни намоён қилгувчи ҳар бир юракда ҳам худди шу тартибни ўрнатиш билан чамбарчас боғлиқдир. Румий билган Аллоҳ одил, баъзан шафқатсиз, шунингдек, раҳмдилдир. Шунинг учун ҳам унинг ноиби (*халифаси*) бўлган пайғамбар ўз тийнатида Ул зотнинг комиллигини гавдалантириши, шунинг баробарида Ер юзида Улуғ Жаноб (*жалол*)нинг илоҳий исмларини ва уларнинг гўзалликлари (*жамол*)ни оммалаштириши керак. Шундан бери Аллоҳ кечиради, пайғамбар ҳам кечиради, Аллоҳ одиллик қилади, пайғамбари ҳам одиллик қилади. У “Аллоҳнинг Ер юзидаги яхшилик ва ёвузлик тортиладиган тарозисидир”. Унинг қўлидаги Қуръон диндошларига Ваъда этилган Заминга йўл кўрсатган Мусонинг ҳассаси кабидир, Айни пайтда у мақтанчоқлик ва эътиқодсизлик туфайли гуноҳга ботганларни ямламай ютади.

Шундан буён пайғамбарнинг, худди Мусоники сингари, одамларни йўлдан оздирувчи, манман, ёруғликдан шайтонларча қўрқадиган душманлари бор. Бироқ у, гарчи адолатга таянса-да, бутунлай бетарафдир. Унинг ўзи — “ой, ҳамроҳлари эса юлдузлар кабидир, осмон жисмларини итларнинг ҳуриши ўз йўлидан қайтара олмайди”⁹.

Инсонлар сарвари бўлмиш жаноб пайғамбар Аллоҳнинг буюклигини ўзида мужассам этади. Бироқ Румий

⁸ *Via purgativa* (лот.) — одамнинг ўзини-ўзи поклаш йўли.

⁹ Schimmel, 284.

бу холни Расулulloҳнинг теоморфик¹⁰ тийнати исботи деб ҳисобласа-да, аслида пайғамбар Аллоҳ раҳмдиллигининг хазиначонадир; Аллоҳнинг ўзи эса қаҳҳордир, Ул зот ўз пайғамбарига “менинг раҳмим қаҳримдан кўпроқдир”, дейди.

Муҳаммад “дунёларга раҳмат” қилиб юборилди¹¹ ва у Мутлақ Ҳақиқат Уммонидан дунё аҳлига марваридлар, баликларга эса осойишталик улашиб туради¹².

Кейинги мулоҳазалар

Баъзан протестантизмнинг муқаддас битикларига ўхшаш нарсалар таъсирида нотўғри шаклланган дунёвий қарашлар замонавий Ғарб шарҳловчиларини Румий ва анъанавий ислом тарафдорларига қадрли бўлган мавзулардан йироққа бошлаб кетиб қолди. Бундай шарҳловчилар мусулмонларнинг художўйлигига бефарқ қарашган ҳолда пайғамбарнинг кароматларга тўла маънавиятига қизиқмайди.¹³ Фрейдга кўра, Эрос ва Танатос инсониятнинг эс-хушини банд қилиб олган, бизнинг буюклигимиз ва заифлигимиз учун масъул бўлган эгизак тушунчалардир. Баъзан пайғамбаримизга берилган христианлик ва христианликдан кейинги давр баҳолари иккала ҳолда ҳам салбий кўринишга эга бўлди.

¹⁰ Теоморфик (юнон) theos – “худо”, morph – “шакл” сўзларидан. – Тарж.

¹¹ Куръон, “Анбиё” сураси. 107-оят.

¹² Schimmel, 283.

¹³ Миссионер муаллиф Кеннет Крегтнинг пайғамбарни Инжил кўзгусида талқин этиши ғалати чалкашликларни келтириб чиқаради. Худди Авлиё Павел каби у ҳам Асосчининг ҳаётига нажотни кутиш нуктаи назаридан ёндашади ва Асосчи аслида нима деганига эътибор ҳам бериб ўтирмайди. Шундан сўнг Крегт узининг пайғамбарга бағишланган китобида уни гапиртирмайди. Шунинг учун муаллиф пайғамбардан иктибос келтиришдан ўзини тийган ягона биограф бўлса ҳам ажаб эмас. У пайғамбар маънавиятини тан олишни истамайди, унинг яқинда чоп этилган салотлар тўпламида пайғамбарнинг Аллоҳга муножотлари уларни йиққан марҳум улуғларга нисбат берилди. Масалан, пайғамбарнинг: “Э, Аллоҳ, менинг юрагимни нуриг билан мунаввар этган...” деган машҳур муножоти Имом Ғаззолийга тегишли дейилади. К. Cragg, *Common Prayer: A Muslim-Christian Spiritual Anthology* (Oxford, 1999), 18. Шунингдек, Крегт пайғамбарга нисбат бера олмайдиган, лекин унга тегишли бўлган ‘God, Thou art peace ...’ (Р.69) (Аллоҳ, тинчлик сенинг санъатингдир...) салотига ҳам қаранг.

Эрос

Ибн Арабий сингари мистикларга кўра, пайғамбарнинг муборак жинсияти Аллоҳ билан муштаракликнинг пухта ва аниқ эротик рамзи экани христианликка қарши тангрининг ўзи бошлаган риторик мунозарадир. Бу ҳол Расулulloҳ замонида келиб жинсий фаолликни ҳақиқий гуноҳ деб, бокираликни эса фаришталарга хос фазилат деб ҳисоблаш одатга айлангани билан изоҳланади. Пайғамбар кўпчилик ҳолларда зоҳидона турмуш кечирар, 24 соатлик “Довуд рўзаси”ни тутар, лекин буни саҳобаларига тақиқлар эди. Бизга айтишларича, унинг уйи деразасиз, шифти паст, қопнинг бир бўлаги эшик вазифасини ўтар эди. Ҳозирги кунда ровийларнинг маълум қилишича, пайғамбар осойишта лаҳзаларда намоз ўқиётиб, ёш хотини Ойшага танбех бериш мақсадида унинг оёқларини четга суриб қўяр экан. Бу ўз уйида танҳо курашаётган саҳро оталари садоқатининг олис ҳайқиригидир.

Ҳанс Кунг пайғамбарнинг “ҳиссий турмуш тарзи”ни миссияга қарши ҳақиқат деб баҳолайди ва минг йиллик христиан мунозарасини заиф бир шаклда давом эттиради. Анъанавий мусулмонлар кўпхотинлик Расулulloҳ комиллигининг шубҳага ўрин қолдирмайдиган белгиси ҳамда Иброҳим ва Сулаймон пайғамбарларнинг фавқуллоҳда гўзал патриархати давом эттирилгани исботи деб билади. Бироқ ўрта асрларда яшаган христианлар ҳам авлиёлик, ҳам жисмоний етуклик мужассам бўлишини тасаввур қилиша олмас эди. Пайғамбар ўз умматларини “табиат боғи”да яшашга ундар, у *les venerea* жума куни (жамоа бўлиб) намоз ўқишни Венера — Зухро сайёраси кунидан олган эди.¹⁴

Ўрта асрларнинг шунга ўхшаш мунозаралари жинсиятга бўлган муносабатнинг христиан дунёсини саросимага соладиган тарзда кескин ўзгариши оқибатида тумандай тарқаб кетди. Бугунги кунда ҳар бир киши инсон табиатининг тарихан қўқларга қўтариб мақталган никоҳ-

¹⁴ Norman Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image* (Edinburgh University Press, 1960), 145.

сизлик ваъдаси туфайли бузилиши оқибатида қанчалар надомат чекканини кўриши мумкин¹⁵ ва Кунгнинг тараддудланиши ҳозирда йўқолиб бораётган беҳуда уятчанлик сарқити бўлиши мумкин. Бу ўринда гап жинсий бақувватликнинг маънавият билан уйғунлиги хусусида эмас — ислом бу мунозарада ғалаба қилган кўринади — аксинча, кўпхотинликнинг ахлоқий мақомига бориб тақалмоқда. Мен бу ўринда Босниянинг маданият вазири билан бўлган суҳбатимни эсга олмоқчиман. Бундан бошқаси гапимни тасдиқлаш учун далил бўла олмайди. Унинг айтишича, Босния ҳукумати муслима аёллар гуруҳларининг кўпхотинликни қонунийлаштириш билан боғлиқ кучли босими остида бўлган, бироқ маҳаллий христианлар ва халқаро кузатувчилар бунга қарши бўлгани учун уларнинг талаби амалга оширилмаган. Боснияда рўй берган уруш аёллар сонининг эркакларга нисбатан ошиб кетишига сабаб бўлган. Айтишларича, Ироқда бундай тенгсизлик бир миллион кишидан иборат экан. Менга ҳам суҳбат бўлган босниялик вазир: “Ҳар доим тоқчада тургандан кўра ярим эркакка эга бўлиш яхшироқ”, деган эди.¹⁶

Исломдаги кўпхотинлик ҳам ундан олдин қарор топган яҳудийлар кўпхотинлиги каби қабилаларнинг ўзаро урушлари оқибатида вужудга келди. Бундай кўпхотинлик бева аёлларнинг жамиятга қайта қўшилишини таъминлаб берган ягона механизм эди. Пайғамбар араб йўлбошчисига хос фаолият кўрсатар эди. Ул зотнинг

¹⁵ Марина Уорнернинг Мариянинг боқиралиги хусусидаги китоби “*Alone of All her Sex*” назарда тутиляпти.

¹⁶ Ғарб норматив никоҳи ва муносабатлар кодексининг барбод бўлишига дуч келган замонавий мутафаккирлар ушбу ибтидоий тутим (кўпхотинлик) га йўл-йўриқ сифатида амал қилмоқда. Брин Мор университетининг антропология профессори Филип Килбрайд яқинда чоп этилган *Plural Marriage for Our Times: A Reinvented Option* (“Бизнинг замон учун кўпникоҳлик: қайта кашф этилган танлаш”) китобида бу масалага бўлган қизиқишни ошириб юборди. Одрей Чэпман *Man-Sharing: Dilemma or Choice* (“Инсонни бўлишиш: дилеммами ёки танлашми?”) деб номланган янада кизикроқ тадқиқот яратди. 1996 йили аёллар ҳуқуқлари фаоли Адриана Блейк *Women Can Win the Marriage Lottery: Share Your Man with Another Wife* (Аёллар никоҳ лотереясини ютиб олишлари мумкин: ўз эрингизни бошқа аёл билан баҳам кўринг”) деган китобини чоп эттирди. Христианлар (мормон бўлмаганлар)нинг кўпхотинлик ҳаракати кучайиб бормоқда. Масалан, www.polygamypage.comга қаранг. Унда Британия черковларига келувчилар орасида бир эркакка икки ёки ундан зиёд аёл тўғри келади.

битта хотинидан бошқа барчаси бева аёллар эди. Ўша вақт нуқтаи назаридан қараганда, аксариятининг ёши анча ўтиб қолган эди.

Замонавий апологетика¹⁷ нинг табиати шунақа: бироқ анъанавий мусулмонлар бундай талқинни тан олмаслиги мумкин, чунки бундай талқин фактнинг ортига яширинган бир нуқтани эътибордан қочириши мумкин. Бу нуқта ўша аёлларнинг қайта никоҳга кириш билан хаворий ва ҳақиқий диндорга айланиши, ўз ҳаётини “махлуқларнинг сардори”, яъни эркаклар билан баҳам қўриб, “тақводорларнинг онаси” бўлишдай гўзал бахтга мушарраф бўлишини англатади.

Танатос

Албатта, Ҳамлетни “шафқатсиз омаднинг камон ва ёйларидан азият чекиб туриб ҳам хаёлан аслзода бўлиш мумкинми ёки ўзингни мушкул аҳволга солган денгизга қўл кўтариб, мушкулотларни кунпаякун қилиш керакми?” қабилдаги иккиланиш қийнайди. Бу ердаги ўзини қурбон қилиш учун аслзодаликни танлаган христиан (ва баъзи бир дунёвий) ҳукмлар салбийдир. Лютеранларнинг дин тарихига “икки подшолик” деб аталган принцип асосидаги ёндашуви таъсирида бўлган Кеннет Крегг бу ҳолни Муҳаммаднинг ўзини тинч йўл билан қурбон қилган Исо Масихга нисбатан қуйроқ мақомдаги руҳоний бўлганининг бош исботи сифатида келтиради. Унга кўра, Румийнинг хижратга оид маънавий талқини ғалати ва тарихийликдан холи бўлган терс бир нарсадир. У пайғамбарнинг “жамоа учун, қарши туриш учун, ташқи ғалаба учун, тинчлантириш ва бошқариш учун” сочмасига кўзи тушиб, айюҳаннос солади.¹⁸

Пайғамбари ўзини Исо Масихнинг издоши деб биладиган ва уни ҳурмат қиладиган мусулмонлар Креггнинг бир-биридан кескин фарқ қилувчи иккита чигал вазиятга

¹⁷ Апологетика [нем. Apologetik < اليون.]. 1. Илоҳиётшуносликнинг бир бўлими бўлиб, унда асосий диний тасаввурларнинг тўғрилиги исботи баён қилинади. 2. Бирор киши ёки нарсани ҳимоя қилиш, қўқларга кўтариб мақташ. — Тарж.

¹⁸ Cragg, *Call of the Minaret* (OUP, 1956), 93.

илохий ечим топиб бериш учун юборилган икки кишини бир-биридан ажрата олмаганига хайрон. Христианлар, исошунослик нуқтаи назаридан, Исони устун деб эътироф этишга мажбур. Бироқ асл вазиятдан хабардор бўлиш узаро солиштириш чоғида, ҳеч бўлмаганда, омачиликка йўл қўйишдан қочишга хизмат қилиши керак-ку. Яқинда илохийшуносликда рўй берган бурилишлар бу ўзгаришни тасдиқлайди. Пайғамбарнинг жинсияти билан боғлиқ мунозаралар сўнгги 50 йил ичида жимиб кетди, энди унинг сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тортишувлар ҳам орадан кўтарилиши мумкинми? Барча христианлар Креггнинг қарашларига қўшилмаслигини англаган ҳолда, дунёнинг адолатсизликларига ахлоқий жиҳатдан энг тўғри жавоб ҳаракатсиз ва таҳаммулли гувоҳликдир. Бугунги кунда Қайсар оёқости қилган деб ҳисобланаётган ишларнинг амалий оқибатларини қайта баҳолаш истаги кучайиб бораётибди. Энг даҳшатлиси, XX асрнинг энг катта таъсир кучига эга бўлган черков арбобларидан бири Паюс XII нинг айби “даврнинг энг қора кучлари билан ҳамтовоқлик”¹⁹ да эди. У ҳижратнинг қайси фаол, мардона наррациясидан баҳра олганки, сиёсати бундай чекловларга дучор бўлган?

Бунга ўхшаш тахминлардан фойда йўқ, бироқ биз ўзимиздан, йигирманчи асрнинг мослашувчанлик сўқмоқлари ва “Яратганнинг кунини кутиш” оқибатлари бизни сўроқ қилдими ёки йўқми, ёхуд саррофларни қамчи билан ҳайдаб солган Исо Масих ўрнига: “Унга қаршилиқ кўрсатма, у ёвуздир” деб амр этган кишига Павелнинг кўрсатган кўзбоғламачилигини бекор қилдими, ёки йўқми деб қайта-қайта сўрашимиз мумкин. Ҳозирги кунда кўшигна Инжилга оид тадқиқотлар Исо таълимотидан фаол ва мутаассиблик ришталарини юлиб ташлайди. Уларни Рим инквизициясидан кўрққан маърузанавислар эҳтиёткорлик туфайли лом-мим демаган ёки маърузаларидан чиқариб ташлаган эди. Бундай қараш ҳар қандай “икки подшолик” илохийшунослигини безовта этиб, камқон викториан мессияларининг Ҳолман Хантча турли-туманлигини кунпаякун қилади. Бу ҳол христианларнинг иб-

¹⁹ John Cornwell, *Hitler's Pope* (London, 1999), x.

датхоналарни яна тозаловчисини ҳурмат қилишига ёрдам берадими?

Замонавий христианлар Исони қайтадан яҳудийлаштирмай туриб ҳам қуйидагича ўзгаришга юз тутмоқда:

Мен христиан Тавроти ва худомиз бўлган Исо Масиҳ Инжили барча адолатсизлик ва ёвузлик, зулм ва эзишни йўқотиши ва... ул зот барча ҳижрат қилганларни озод қилувчи Аллоҳ эканини кўрсатмоқчиман. Ул зот ўз бандаларини ҳар қандай тутқунликдан эмин қилади.²⁰

Халослик, яъни эмин бўлиш мавзуси Лотин Америкасидаги озодлик курашчилари ва замонавий католик черкови ўртасида баъзи ҳолларда кескин зиддиятларга сабаб бўлган шароитда вужудга келган босимни мавҳум йўл билан қайта тақсимлашдан, яъни христианликдан кўра кўпроқ кўзга ташланади. Бу ҳол, Шаббир Ахтар шубҳа билдираётганидай, исломдаги тахминларга қизиқиш уйғотиши керак бўлган христианликнинг янги имкониятлари туғилиши олдидан бошланган тўлғоқлари бўлиши мумкинми? Ҳижрат, Румийда бўлгани каби, дунё нуқтаи назаридангина эмас, балки, унга дахл қиладиган золимлар наздида ҳам озодлик нишони бўлиб кўринади. Аслида мусулмонларнинг Таврот хусусидаги энг умумий иддаоларидан бири унда янги Мусонинг келиши башорат қилингандир.

Мен улар учун ўзларининг орасидан сенга ўхшаш янги пайғамбар етиштираман ва ўз сўзларимни унинг оғзига жойлайман; у одамларга мен амр этган нарсаларни сўйлайди. (Тавротнинг 5-китоби, 18:18)²¹

У башорат қилинган ва муқаддас битик нозил қилинажак янги озодлик пайғамбари эди.

²⁰ Desmond Tutu, *The Rainbow People of God: South Africa's victory over apartheid* (Doubleday, 1994), p.56.

²¹ М а с а л а н, мусулмон тафсири учун Сиддикийнинг машҳур мулоҳозасига қараңг: F. Siddiqui, *The Bible's Last Prophet* (Alexandria, VA, 1995), 12–21.

Хиндистонлик бир мусулмон ўз китобини “Озодлик мафкураси”²² деб номлар экан, “Агар Мусо кул қилинган исроилликларни озод этган бўлса, Мухаммад бутун инсониятни унинг заифларини озод этиш орқали эмин қилувчи зот эди”, деб иддао қилади. Крегг кўз ёш тукиб кўмсаётган оммавий қочкин, олдинги қочкинларга ўхшаш хомхаёл эмас, ҳақиқий дунёвий озодлик эди, у пировардида чўлга эмас, Қуддусга ва Аллоҳнинг буюклиги тажассум топган жойга олиб боради.

Мовий ва заррин жилоланган Учинчи ибодатхона японги Учинчи салтанатнинг қоқ марказида қад ростлаб турибди. У Қуддуснинг олдинги динларига расуллулох Меърождан олиб тушган илохий дуолардан нималарнидир ато этади. Меҳмед Босқинчи 1453 йили Бобил ҳукмдорлигига даъвогарлик қилганида буни ошқор этди. Бироқ Учинчи салтанат шу маънода қурама кўринишида эди: у муқаддас салтанат ва муқаддас жинсиёт эҳтимолига изн берар эди. Бинобарин, у Тавротдаги энг гузал мезонларнинг зухур бўлиши эди. Шунга кўра, Ислом иудаизмнинг монотеизми, ҳарбий жасорати ва жинсларни ўта нозик фаҳмлашининг ажойиб тантанасига айланди. Иудаизмни инкор этиш орқали такомиллаштиришга даъво қилган Павел христианлигидан фарқли ўларок, исломнинг яҳудий номасидан илдамлаб кетиши ҳам унинг универсаллашуви белгисидир.

Учинчи салтанат Ҳенрик Ибсеннинг ажойиб мулоҳазаларига асос бўлиб хизмат қилади. Унинг ўзи нодир асар деб ҳисоблаган “Қайсар ва галилеялик” пьесасида норвег донишманди 19-асрада христианликни ижтимоий тенгсизликка барҳам бериши мумкин бўлган хусусият ва зарураатга эга бошқа бир эътиқод билан алмаштиришда умумий характерга эга муаммони ҳал этиш учун курашади. Пьесада тана ва рухнинг бир-бирига уруш эълон қилмасида бурун мавжуд бўлган уйғунлигини дунёга қайтариш учун йўл излаётган Нобакор Юлиан тасвирланади. У Рим худоларининг эски тушунчалардан холи ва нозик дид эгаси эканини англаб этади. Улар қаҳрамон-

²² Asghar Ali Engineer, *Islam and Liberation Theology: essays on liberative elements in Islam* (Delhi: Sterling, 1990), p.23.

лик ва ирода кучини қадрлашади. “Тананинг тотли ташна-лиги”ни Бахус ва Элевсин сирларига мос гулчамбар таққан кўйи суратланган қизлар қондиради, Юлиан уларнинг муаммолардан холи ҳиссиётидан мутаассир бўлади. Бу Биринчи салтанатга хос эди; Константин ва Елена кашф этган Иккинчи салтанат эса мавжуд тартибни кескин тарзда тескарисига ўзгартириш, раддиялар дунёси кўринишидадир. Бу салтанат иккилинаётган император қайсариялик Бейзелга айтмоқчи, “руҳоний бир оёқда туриб абадиятни кутаётган устун” устида яшар эди. Иккинчи салтанат қахрамонлари бу спортчилар эмас эди, бироқ ҳатто Исо учун қурбонлик қилинган мажусийлар ҳам Елена айтганидай: “уларнинг Яратган хузурига равона бўлувчи қони ҳам бир хушомадга менгзар эди”.²³

Шунга кўра, Юлиан танлаган йўл маънавий ва ахлоқий жиҳатдан ўзига хосдир. У кўҳна культларни қайта тиклайди ва универсал муроса ахтаради. Бироқ маъжусий идентитет²⁴ га душманлик кўзи билан қараш орқали Вагнернинг ўзликни намоён қилиш хусусидаги орзулари билан ўйнашган Ибсен Юлианнинг Биринчи салтанатнинг тиклаш билан боғлиқ саъй-ҳаракатини фойдасиз деб билади. “Кўҳна гўзаллик энди гўзаллик эмас”, деб император Бейзелга ён беради, бироқ у “янги ҳақиқат ҳам энди янги эмас”, дейди. У ўзининг тақдир хусусидаги қарашларига алданган, ҳар бир ишда тартибни ёқтирадиган солимга айланади ва форслар билан улкан жангда мағлубиятга учрайди. Унинг ўтақаси ёрилай дейди ва ўзининг маъжусийлардан бўлган маслаҳатчиси Максимусга ютқизганини тан олади:

ЮЛИАН Менга император ёки галилеялик ютишини айтиб бера оласанми?
 МАКСИМ Император ҳам, галилеяликлар ҳам йўқ бўлиб кетади.

²³ *Emperor and Galilean*, in *Ibsen Plays: Five*, edited and translated by Michael Meyer (London, 1994), 191. Мейернинг талқини Би-Би-Сининг 3-радиосидан эфирга узатилган, бироқ унинг на кескин қисқартирилган талқини, на аслияти Буюк Британияда сахналаштирилган.

²⁴ **Идентитет** (*лот.* identificare — ухшатмоқ, сунги *лот.* identifico — ухшатаман). Ухшаш, айнан ухшаш, айнанлик. Бирор нарса ўзгарувчанлигидаги боғлиқлик ва изчилликнинг ўзаро муносабати. — *Тарж.*

- ЮЛИАН Йўқ бўлиб кетади? Иккаласиямми?
 МАКСИМ Иккаласиям. Бугунми ёки юз йил кейин-
 ми — мен бунни билмайман; бироқ бу ушбу
 ишни қила оладиган хакикий одам кел-
 гач, содир бўлади. [...] Э, келажакка —
 икки ёқлама ҳукмдор туғиладиган Учин-
 чи салтанатга қарши қилич яланғочлаган
 аҳмоқ.
- ЮЛИАН Учинчи салтанат? Масих? Яхудийларнинг
 Масихи эмас, бироқ икки салтанат Ма-
 сихи, дунё руҳи...
- МАКСИМ Пан Логосда — Логос Панда...²⁵

Юлиан ундай киши бўлиши мумкин эмас; у ўз янгли-
 шишларидан енгилади. У Ибсеннинг аксарият аксилқаҳ-
 рамонлари сингари Пэр Гинт наздида ҳам “идеалист”-
 дир. Дунё кутаётган киши эса “реалист”дир. Бу акс
 холнинг айни атамалар (Берклининг *esse est percipi*
(нарсалар анлангандагина мавжуддир)) ақидасига
 таянувчи идеализми ва сўнгра Кантнинг “эмпирик” ре-
 алиزمи) ни истифода қиладиган фалсафий жикқамушт-
 ликларга ҳеч қандай дахли йўқ. Ибсеннинг назарида,
 атамалар соф этик стратегиялар ўртасидаги чигалликни
 англатади. Бернард Шоу ўзининг Ибсенга бағишланган
 тадқиқотида идеалист “реализм манманликни, манман-
 лик эса бузуқиликни англатади”, деб ҳисоблашини қайд
 этади. Бироқ бу фикрнинг тескариси ҳам мавжуд. Иде-
 ализм ўзликни *ego* сифатида яширин тарзда намоён
 қилишдир; бу ҳол Пэр Гинтни чўчка миниб олган уст-
 боши кир аёлни малика деб ҳисоблашга ундаган манман-
 лик туридир, чунки у маликани тусар эди. “Идеализм”
 романтик тасаввурдир. Бинобарин, биз ўйламай-нетмай
 Гитлерни ҳам идеалистга, унинг Учинчи рейҳини шар-
 қий жанг майдонида қайғуга ботган гитлерчи Юлиани

²⁵ Бунни португалиялик муаллиф Теиксиеру Паскоеснинг Мигел Унамуну билан суҳбатда билдирган мулоҳазасига таққосланг: “Ҳар бир кишининг юраги-
 да иккита худо гавдаланади: ёки Аполлон ва Христос... ёки Исо ва Пан”.
 Ramun Martnez-Lypez, ‘In Partibus Infidelium’, in Ramun Martnez-Lypez (ed.),
Unamuno Centennial Studies (Austin: Dept of Romance Languages, University of
 Texas, 1966) p.13.

билан биргаликда ҳалокатли эврилишга учраган Учинчи салтанатга чиқариб қўйишимиз ҳам мумкин.

Ибсеннинг назарида инсонийлигимизни (бу ўринда Фрейднинг таъсири бўлган бўлиши ҳам мумкин) гуноҳ структуралари қаршисидаги мўртлигимиз ва жинсий алоқа борасидаги тайсаллашларимиз туфайли заха еган *livsglaede* — ҳаёт лаззатининг “реалистик” қайта кашф қилиши юзага келтирган. *Rosmersholm*²⁶ нинг омадсиз қаҳрамони Пастор Росмер ижтимоий фаоллик йўлида оиласининг сиёсий консерватизмидан воз кечади ва жайдари хотинининг майли кўзғалмайдиган жинсий табиатини кашф этади. Шоуга кўра, Англия руҳонийси христианликни йўқотиш, ўзининг жисмоний қобилятини рўёбга чиқариш ва жамиятга сахийлик уруғини сепиш кераклигини англаган ҳолда зиммасидаги вазифани адо этиш йўлини излайди. Шоу: “У дунёга Учинчи салтанатни олдиндан ғира-шира пайқаб назар ташлайди”²⁷, дейди.

Шоу Ибсеннинг ўз асарларига катта таъсир кўрсатганини қайд этади ва бу ҳол бошқа ҳеч қаерда муаллиф “идеализм”ининг “реализм”га муҳолифлигичалик яққол кўзга ташланмайди. Ёзувчи учун пацифизм (тинчлик-парварлик) ёки милитаризм ва ёки жинсий алоқадан тийилиш идеализмнинг яққол кўринишлари, ушбу диалектикани осиб қўйиш мумкин бўлган қозик вазифасини бажарган нарса унинг дастлаб ёзилган аксарият пьесаларининг мавзуси эди.

Албатта, Шоу ўзининг фабий²⁸ ча ҳурфикрлик билан йўғрилган жавобининг талабга жавоб бера олмаслигини яхши билар эди. Ҳурфикрлилик бўлмасдан туриб жинсий алоқа эркинлигига қандай эришиш мумкинлиги у машғул бўлган соҳада чиндан ҳам ҳал этилган бир-икки масаланинг бири эди²⁹. Бироқ Ибсенга унинг “Қайсар ва

²⁶ *Rosmersholm* — Генрик Ибсеннинг пьесаси номи.

²⁷ G. B. Shaw, *The Quintessence of Ibsenism* (London, 1891), 101.

²⁸ Фабийлар — Қадимги Римда энг кўп сонли ва катта таъсир кучига эга бўлган уруғ аъзолари. — *Тарж.*

²⁹ Хар бир киши Августус Жон, 0165.Г.Уэлс, Эрик Жилл, Оттолайн Морелл ва деярли бутун бошли Блумбери тармоғи сингари замондошларининг дахшатли хилма-хиллиги хусусида ўйлайди. Шоунинг пост-христиан жинсий ахлоқининг мавҳумлигидан хабардорлиги “Дон Жуан дўзахда” асарига акс эттирилган.

галилеялик” пьесаси қанчалик қадрли бўлган бўлса, Шоу ҳам ёзилажак энг зўр пьесасида суперодамни яратиш ғоясини ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Ҳескет Пирсон ёзганидек:

Шоу кўп йиллар давомида (бу 1913 йил эди) пайгамбар ҳақида пьеса ёзишни ўйлаб юрар эди. Унинг табиатига кўпроқ мос келадиган қахрамон жангари вали эди, бу қахрамонни у чин дилдан хуш кўрар ва шунинг учун уни собит интуиция билан тасвирлаши мумкин эди. Бутун тарих давомида унинг талабларига тўла жавоб бера оладиган бирдан-бир мукамал соқолли қахрамонга Муҳаммадгина прототип бўлиши мумкин эди³⁰.

Шоу 1913 йилги кундалигида мана бундай деб ёзди: “Мен анча вақтдан бери Муҳаммаднинг ҳаёти хусусида драма ёзишни ният қилиб юрар эдим. Бироқ Туркия элчисининг норози бўлиш эҳтимоли — ёки норозиликдан хавфсираш — лорд Чемберленнинг бу пьеса қўйилишига лицензия бермаслигига сабаб бўлиши мумкинлиги мени тўхтатиб қолди”. Айнан шу сабабдан, Пирсон ёзганидай, у “Авлиё Жон” пьесасини яратади.

Шоу ҳам, худди Ибсен сингари худони севар, бироқ христианлик унинг ғазабини кўзғар эди. У буни “ўсиб бораётган нарса алал-оқибат хочга миҳлаш билан оёқости қилинди”³¹, бу ҳол гуноҳлардан фориг бўлишдан сафсата сотиб, “бир пулга қиммат гуноҳдан фориг бўлиш билан сотиб олинган аҳмоқона қасос эди”³², дея тасвирлаган эди. Унинг қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги мафкураси золим ҳукмдорлар учун айни муддао эди, у ҳатто одатда ўзининг дин учун макон ҳозирлашдай мақсадини ҳам ерга урар эди. “Ижтимоий нажот индивидуал адолат қарор топмасидан

³⁰ Hesketh Pearson, *Bernard Shaw* (London, 1942), 45.

³¹ Holroyd, *Bernard Shaw* (Abridged edition, London, 1997), 411.

³² Prologue to *Major Barbara*. See George Whitehead, *Bernard Shaw Explained: A Critical Exposition of the Shavian Religion* (London, 1925), 12.

бурун юзага чиқиши керак”³³. Бинобарин, Жанна д’Арк ёки Муҳаммаднинг чизгилари пьесанинг сатрлари орасидан элас-элас кўзга ташланиб туради. У туғма пешво бўлиб, унинг худодан эшитган овозлари аслдир (бу Шоунинг ёлғонни фош қилишга дебоча бўлмаган яккаю ягона ғайритабiiй режиссёрлик санъатидир)³⁴; Жанна “норозилик билдираётган пайғамбар, ҳамма нарсани кунпаякун қилувчи, Хаёт Кучининг фаол агенти”дир³⁵, уни “идеалистлар” (черков) коралайди, у мураса қила олмайди, бироқ сиёсий донишмандликни муқаддас деб билади, чунки, Шоу астойдил ишонганидай, “ҳукумат динсиз мавжуд бўла олмайди”³⁶.

Ислом дунёсининг жавоби етарли даражада равшан. Биз Шоунинг “Авлиё Жон” пьесаси Т.Э.Лоуренсинг арабларнинг жасурликлари хусусидаги эртақларни ўз ичига олган “Донишмандликнинг етти рукни” асарини таҳрир қилаётган пайтда ёзилганини билиб қолиб ҳам ҳайратланмаймиз³⁷. Гарчи Лоуренс ўлимига қадар Муҳаммаднинг таржимаи ҳолини ёзиш ниятидан воз кечган бўлса-да, икки дўст бу масалани муҳокама қилганига шубҳа йўқ.

XX асрдаги мусулмон пайғамбари билан Европанинг христианликдан кейинги идеаллари ўртасидаги бундай ўхшашликларнинг романтизм билан умумий жиҳатлари кўп. Бу ерда Маърифатнинг “сахий ёввойи” тушунчасини ёдга олиш ўринли бўлади, у исломга ҳам буткул бегона эмас. Ўрта асрда яшаганлар пайғамбар эълон қилган “Табиат боғи” ғоясини қоралаган эди; ибтидоий гуноҳ хусусидаги ақидаларни ўзи учун ёт деб билган мутафаккирлар унинг натуралиزمини (“реализм”дан кўра тузукроқ калима) нимагадир зўр деб тан олишган. Меърож пайти Жаброил унга бир коса шароб ва бир коса сут тутади. У сутни танлайди ва фаришта хитоб қилади: “Сиз табиатга мойил экансиз”. Расулulloҳ Аллоҳ неъматларининг бузилган ва айниганидан

³³ Whitehead, 59.

³⁴ Жанна “дастлаб овозлар келади, сўнгра мен сабабни топаман”, дейди.

³⁵ Holroyd, 522

³⁶ Whitehead, 43.

³⁷ Holroyd, 525-6.

эмас, бевосита табиат етиштирганларидан бахраманд бўлишга даъват этади ва бу билан дунёнинг бутунлай теофаник³⁸ хусусиятга эга эканини ва бизнинг у билан уйғунлашиш баробарида Аллоҳ билан уйғунлашишимиз кераклигини тасдиқлайди. Бу ҳодиса сакраментализм³⁹ ни инкор этишни билдиради. Расулulloҳнинг хулосаси “Одам Замин билан тинч-тотув яшаши учун осмон билан мураса қилиб яшаши керак”лигини англатади⁴⁰.

Яна бир сўнгги ташвиқ. Расулulloҳ танани, руҳни ва дунёни озод этиш орқали нажоткор илоҳиётшуносликка асос солади. Бироқ ул зот бу ишни исмоилийлар байроғи остида амалга оширади. Гутерреш суюкли ўғлон Исҳоқнинг аҳди билан иш юритади; ваҳоланки, ислом жамоадан ажралиб қолган, ёввойи “одам”нинг химоячисидир. Исломнинг аксарият Учинчи дунё кишилари, шунингдек, Фарбдаги бечораҳол одамларнинг эътиқоди сифатида тенгсизлик ҳукмрон бўлган бизнинг асримиздаги исмоилий идентитети унинг илоҳий хусусиятга эга эканини тасдиқлайди. Аллоҳ бир оятда: “Мен кўнгли яримталар билан биргаман”, дейди. Расулulloҳ эса, мени факирларнинг орасида қайта тирилтиргин, дея муножот қилади. Барчасидан сўнг:

“Кўринг, сизнинг қардошларингиз бўлмиш Иброҳимнинг ўғиллари уст-боши кир-чир, очликдан ўлаётган бир пайтда сизнинг уйингиз ноз-неъматлар билан тўла, уларга ҳеч нарса берилмайди”⁴¹.

Эҳтимол, Амос Ознинг энг эсда қоларли қаҳрамонларидан бирининг сўнгги сўзлари шундай бўлгандир:

У (Аллоҳ) улар (яхудий бўлмаганлар)ни нима мақсадда яратди? Нега Ишмаил, маъжусий Ис-

³⁸ Теофания (юнон.) — Худонинг тажаллиси ёки одамга аён бўлиши. — Тарж.

³⁹ Сакраментализм (лот.) — “муқаддас”, “анъанавий”, диний маросим билан боғлиқ нарса. — Тарж.

⁴⁰ Seyyid Hossein Nasr, *Man and Nature*, 14.

⁴¹ Mt 10:16-30.

моил бино бўлди? Бунинг маъноси — “У Парвардигорнинг гапларига қулоқ солади”, деганидир. Биласизми? Йўқ, мен сизга айтиб берман. У акаси, устози Исҳоқнинг буюрганларига қулоқ солиши керак эди? Иима учун яҳудий Исҳоқ — “У кулади” деб аталди? У одамлар қараганда доим кулиб турар эди, чунки одил кишиларнинг меҳнатини бошқа бировлар қилишган эди⁴².

⁴² Amos Oz, *In the Land of Israel*, tr. Maurice Goldberg (Jerusalem, 1984), 12.

V B O B

ОИЛА ИНҚИРОЗИ

Абдул Вадид Шалабий, ижтимоий мунозаралар чоғида “инқироз” сўзи принцип сифатида мутлақо тилга олинмаган кезларда жамият чин маънода инқирозга юз тутади, деган эди. Мусулмонлар ва христианлар ўзларини олдинги авлодларнинг кадр-қиммати, аввалги олтин асрлар мукамаллиги ва муқаддаслиги билан солиштирганда, ҳеч нарсага арзимаслигидан хавотирга тушиб қолишган эди. Бироқ ўз-ўзимиздан кўнглимиз тўқ бўлиб турган даврда инқироз ғоясига ҳатто шпенглерчасига мурожаат қилиш ҳам тушкун романтизм айбловларига ўзни тутиб бериш билан баробардир: у худди декаденс — инқироз каби нотўғри англагандир.

Ғарбга танқидий, аммо ҳамдардлик кўзи билан қараётган мусулмонлар кўпинча, эски замонларда бўлгани каби, ўз-ўзини тадқиқ қила олмасликдан ноқулай аҳволга тушиб қолишади. Биз шу нарсага эътиборни қаратишни истардикки, бундан буён ҳеч бир ҳукмрон маданият ўтмишдаги ахлоқий ва маданий устунлигини пеш қилиш орқали ўз ўрнини сақлаб қола олмайди; бугун муттасил ўзгариб турувчи либерал муроса ушбу парадигмага мос келади. Ўз нафсига банди бўлган талотўплар дунёси учун ўтмишдаги ҳеч нарса улги бўла олмайди, фақат келажакгина андоза вазифасини ўташи мумкин. Дарҳақиқат, аҳолининг ихтиёрий муросаси туфайли юзага келган деб ҳисобланаётган ялпи либерализмни таҳқирлайдиган жамиятлардан фарқли ўларок, модерн жамиятларда разил (“куфр”) суҳбатларга ўрин қолмайди. Бироқ бундай либерализмни амалда кичик, шахсан ахлоқсиз, аммо шунга қарамасдан, мафкура ботқоғига ботиб кетган, оммавий ахборот воситаларига

нинг мавжуд муаммоларини тушунишдай машаққатли, сунгра чинакам нажоткор чора сифатида ундан ҳам қийинроқ йўлни танлашимиз керак.

Хозир айти шундай химоя пайтидир. Кейинги йилларда британиялик бир неча диний арбоб оиланинг тараққиёт билан боғлиқ инқироzi фожиаси хусусида ўзларининг кўпинча изтиробли, умуман олганда, ишончли мулоҳазаларини билдиришди. Ливерпул епископи ва бош раввин ушбу жараён хусусида одатдаги статистик маълумотлар ёрдамида мана бундай хулоса чиқарибди: Британияда болаларнинг 34 фоизи никоҳсиз туғилмоқда; тахминан, шунча миқдордаги катта ёшлилар ажрашиш аламиндан азиат чекмоқда; келгуси йигирма йил давомида британиялик болаларнинг ярмидан озроғигина ота-она тарбиясини олади ва ҳ.к. Жуда оз кишиларгина қуйидаги амалий фалокатларга шубҳа билан қарайди: маълум бўлишича, АҚШда қамалганларнинг ярмидан кўпи бузилган оилалар фарзандлари экани, ота-онасининг ажрашгани туфайли етказилган кучли руҳий зарба эркак ва аёлларга ўрта ёш, ҳатто кексалик чоғида ҳам салбий таъсир кўрсатиб туриши аниқланган. Епископ ҳам, раввин ҳам бугунги тез ўзгариб бораётган дунёда оила бошпанасига болалар катори катталар ҳам ҳеч қачон бу қадар мухтож бўлмаганидан бирдай ташвиш чекади, уни гуноҳларнинг энг оғири — худбинликкина барбод қилиши мумкин, дейди. Ҳеч ким ўзини қурбон қилишни истамайди: барчамиз шахсий эркинлик деб аталмиш маъбудга топинар эканмиз, ҳуқуқларимиз ҳақида жар сола миз, масъулиятимиз борлигидан эса асабийлашамиз. Ҳаётдан олинадиган сабоқ бизни нечоғли асабийлаштира син, бир нарса кундек равшан: Адам Смитнинг рақобатбардош хусусий манфаат химоясини улуғлашини коллектив ижтимоий ривожланишнинг калити деб билган Тэтчер-Рейган эгоцентризми бутун бошли ташаббусга хавф туғдирувчи кўплаб бахтсиз ҳодисаларни талаб этади. Очкўзлик кўплаб бадавлат кишилар ва молия вазирларини пайдо қилади, бироқ энди унинг хунини тулаш учун узоқ вақт керак бўлади, бугун мана шу вақт бошланди.

Кўшимча қуриқчилар, қамокхоналар, ижтимоий хизматчилар ва ижтимоий таъминот туловларининг кундан-кунга кучайиб бораётган қор бўрони миллионлаб ижтимоий ва иқтисодий чек қоғозларини учуриб юрибди. Социалистик инқилоб барбод бўлди; пировардида капитализмни ўз зиддиятлари бўғиб ташлаши ҳам мумкин.

Шу ергача ҳаммаси равшан. Очқўзликнинг гунохлиги диндорлардан бошқаларга ҳам тушунарли экани хусусида баҳс қилиб ўтириш шарт эмас. Ўтган асрларда фидойиликка қайтиш ҳақидаги кўплаб даъватлар одамларнинг энсасини қотирар эдики, уларни бирор қарор қабул қилиш учун етарли деб бўлмайди. Модомики, динлар инсонлар қилган гуноҳлар оқибатини бартараф этар даражада қудратли экан, “яхши бўлиш” учун ёлвориш камдан-кам ҳолларда таъсир кучига эга бўлади, унга ислохотларнинг амалга ошириш мумкин бўлган парадигмаси йўлдош бўлиши керак. Раввин ҳам, епископ ҳам реал ва муайян нарсадан бошқасини таклиф этиши қийин; бу сиёсатчилар ва либерал ОАВ мураса қилган, ҳаттоки, йўл сифатида танлаган нарса бўлса ажаб эмас. Бироқ биз мақоми муайян ижтимоий, шунингдек, маънавий дастурда “миллатларга сахийлик” деб баён этилган воситачи орқали диний эркинлик билан сийланган мусулмонлар сифатида биламизки, жамиятнинг мавжуд оғир аҳволини ҳеч қачон ваъзғўйлик билан тузатиб бўлмайди. Структурал ўзгаришлар ҳам талаб этилади: биз муаммонинг тортиш кучи таъсирига тушиб қолиб, бундай ўзгаришлар оғриқли бўлиши мумкинлигидан ажабланмаслигимиз керак.

* * *

Оила инқирозининг сабаби ҳукмрон мафқуралар уни тан олмаётганида экани кундек равшан. Сиёсатчилар ўз шармандаликлари билан бошқаларга ўрнак бўлмоқда: очигини айтганда, президент Клинтоннинг шаҳватпарастлик билан боғлиқ ўз қилмишларини тан олиши зерикарли ҳодисаларнинг ипга тизилган сўнгги мунчоғидир, бу эса сиёсий арбобларнинг ахлоқий ҳаёт борасида бошқаларга

намуна бўла олмаслигини кўрсатади. Овал — тухумсимон кабинетда, ҳар бир вазир ва парламент аъзосининг кабинетига бизга керакли яширин жинойт белгилари стол тортмасида туради ва уларнинг ҳар бир зерикарли хат ёзиш лаҳзасига лаззат бахш этади, бу ҳол уларнинг, ўзини сипо тутишига қарамай, бир пулга қиммат одам эканини тасдиқловчи тартибсизликдир. Айрим парламент аъзоларининг котибалари иккинчи хотинларидир. Аслида улар махфий жазманларнинг иккинчисидир. Кўпхотинлик тасодифий истисно эмас, худди мусулмон мамлакатларидаги каби, одатий ҳолдир. Фақат меъёрни билмайдиган телбалик ёки мутеликкина тийиқсиз шахватпарастликка мубғало бўлган сиёсатдоннинг қарама-қарши жинс вакиласи билан ярим тунгача ишлашини, ўйиндан ўт чиқиши эҳтимолдан холи эмаслигини кўриб, кўрмасликка олиши мумкин. Бундай шароитда мавжуд тизим болалар, эр ёки хотинни ҳимоя қилиш чорасини тополмайди. Оқибатда улар юрагига ўз жонига қасд қилар даражада жароҳат этади. Шахс ҳуқуқлари оила ҳуқуқларидан баланд туради, деган бузмакор тушунча иккаласининг ҳам инқирозига сабаб бўлди.

Бироқ сиёсат муҳитнинг энг қайғули намунаси — Эронликлар уни “олов ва пахтанинг апоқ-чапоқлиги” деб атади. Жинсий тегажовлик хусусида давом этаётган изтиробли баҳслар интим хоҳишлар дастурхон бўлмаётган жамоат жойлар камдан-кам қолаётганини кўрсатмоқда. Илгари ҳеч қачон жамиятда эркак ва аёл ҳар қуни аралашиб ишламаган ҳамда шайтон йўлдан уриши ва хиёнат учун имкониятлар шу даражада кўпайиб кетмаган эди, бу ҳолни ахлоқсизлик тарафдори бўлган журналист ҳам, сиёсатчи ҳам ва ижтимоий стратег ҳам кўрмаслиги мумкин эмас.

Томас Вульфнинг машҳур “Манманлик ўти” романида ёш молиячи “шаҳвоний хирсларга чўкиб кетган” Нью-Йорк фарзанди бўлгани учун ҳам зино қилиб, хотини ва қизининг ҳаётига зомин бўлади. Унинг тубанлигига сабаб

³ Сохо — Лондондаги жой номи. — Тарж.

табиатини қанчалик тушунишимизга бориб тақалади. Инсониятнинг жинсларга бўлиниши коинотнинг Аллоҳ иродасига кўра қутбланиши тажассумидир. Эркаклар ва аёллар қўшимча илк сабаблардир. Жинсият уларнинг илоҳий ва насл қолдириш бўйича келишувидир. Шунинг учун ҳам бир жинсга мансуб кишиларнинг жинсий алоқага киришуви табиий тартиб бузилишининг энг даҳшатли кўринишидир. Бундай алоқанинг биологик пуштсизлиги Аллоҳ дунёнинг ўрмаги ва арқоғи сифатида истифода этган асосий иккиликни эъзозлашни метафизик барбод этиш аломатидир.

Шунга қарамасдан, гомосексуализмнинг ҳаракатлантирувчи кучи жуда кам ўрганилгани айни ҳақиқатдир. Бу ҳол дарвинизмнинг маълум вақт ўтиши билан аксилрепродуктив хоссаларнинг системали равишда йўқолиб бориши хусусидаги фаразига қарши қатъий далил сифатида пайдо бўлмоқда. Баъзи бир маданиятларда бу ҳол жуда кам учрайди: Вилфред Тезигернинг ёзишича, у ўзининг араб бадавийлари билан узоқ саёҳатлари давомида ҳеч қачон одамни камситадиган бундай амалиётга дуч келмаган. У бошқа жамиятларда, хусусан, замонавий шаҳар маданиятларида жуда кенг тарқалган. Нега айнан шундай бўлиши кераклиги хусусидаги назариялар тикилиб ётибди: баъзи бир тадқиқотчилар аҳоли ҳаддан зиёд кўпайиб кетган жамиятларда бу тамойил табиатнинг нуфус ўсишини назорат қилиш усулидир, деб сафсата сотади. Бизга айтишларича, лаборатория каламушлари ҳаддан зиёд ёруф чироклар, қаттиқ шовқин ва бир жойга кўп йиғилиш оқибатида безовта қилинган тақдирда ҳам гетеросексуаллигича қолаверади. Бошқа олимлар эса контрацептив дори истеъмол қилувчиларнинг ичимлик сувига солинган минглаб тонна эстрожен⁷ натижасида “гормонларнинг булғаниши” билан боғлиқ таъсир ҳақида мулоҳаза юритишади. Бу ҳам ҳали исбот этилмаган.

⁷ **Estrogen** (ингл.) — (биокимёда) аёллар гормонларининг исталган гуруҳи, у ёшига нисбатан суст ривожланган ва тухумдони олиб ташланган сут эмизувчиларнинг жинсий фаоллигини оширади. — Webster's New Universal Unabridged Lictionary, 1994.

Айрим олимлар яқинда ўтказилган тадқиқот натижа-сида гомосексуал тамойиллар ҳар доим ҳам ҳаёт даво-мида орттирилмайди, баъзи бир шу даражада муҳим бўлган индивидуумлар хромосомаларининг аниқ-таниқ носозли-ги билан туғилади, деган хулосага келади. Бунинг ахлоқ илоҳиётшунослиги учун қандай аҳамиятга эга экани аён: Куръоннинг одамлар фақат ўз ихтиёри билан содир эт-ган хатти-ҳаракатлари учунгина жавобгардир, деган катъ-ий ҳукмини инобатга оладиган бўлсак, гомосексуализм маълум маънода туғма мойиллик сифатида гуноҳ санали-ши мумкин эмас.

Албатта, бундан ушбу мойилликка мос ҳаракатларни оқлаш мумкин, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Шунга ўхшаш тадқиқотнинг далолат беришича, кўпгина инсоний майлар, хусусан, ўт қўйиш ва бошқа жиноий ҳулқ шакллари ҳам баъзида генетик тартибсизлик оқиба-ти ўларок, юзага чиқади; бинобарин, шунинг учун ҳам ҳеч ким ҳулқ ахлоқий нуқтаи назардан изчил деган ху-лосага кела олмайди. Биз бунинг ўрнига Аллоҳ одамлар-га турли-туман жисмоний ва ақлий ҳадялар бергани, ул зот баъзи бирларимизни ахлоқий майларни бериш орқа-ли синашини, биз уни ўз-ўзимизни ислоҳ қилиш ва инти-зомнинг бир қисми сифатида курашиб енгишимиз орқа-ли ўрганамиз. Бутун борлиги билан уйларга ўт қўйишни истовчи ақлли мижозга бу истакни енгиш учун ўзига хос ирода берилган Кучли гомосексуал хоҳиши бўлган эр-как ёки аёл худди шундай синовга дучор бўлади.

Тақводор киши учун гомосексуал ишлар ҳам мета-физик, ҳам маънавий жиноятдир. Гетеросексуализм эса қарашлар йиғиндиси — концепция сифатида янги ҳаёт-га, фарзандларга, набираларга ва сўнгсиз авлодларга эл-тувчи фаройиб иттифоқдир: у чексизлик эшигидир. Бу-нинг мутлақ зиди бўлган бесоқолбозлик эса жаҳаннамга элтади. Ҳар доимгидай, ғурур ерга урилганда энг яра-мас иллат юзага чиқади.

Албатта, буларнинг бирортаси ҳам дунёвий тафаккур-ни қизиқтирмайди, чунки у мавжудликда маъни кўрмай-ди ҳамда энг олий лаззат ва завқ инсон ҳаётининг мақса-

ди бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қила олмайди. Кўплаб ватандошларимиз биз дунёга кўнглимизни пок-лаш ва илоҳиёт мавжудлиги туфайли бемисл бахт ҳисси-ни туйиш учун келганимизни мутлақо тушунмайди. Шу-нингдек, ҳомофилияга қарши дунёвий далиллар ҳам етар-ли, биз уларни ўз фикримизни далиллашда истифода этишимиз мумкин.

Гомосексуализм никоҳ институти — қурими учун кўп зарарлидир. Унинг тарғиботчилари бир фактни тан ол-маслиги мумкин, аммо у бизнинг энг муҳим яшаш тарзи-миз — эркак ва аёл иттифоқи илдизига болта уради. Ваҳоланки, биз айнан шунинг учун дунёга келганмиз ва бу фарзанд ўстириш учун қулай табиий шароитдир. Та-биатнинг илгаригидай нуфузи қолмаган, одамлар минг-минг йиллардан бери яшаб келган ҳаёт йўлидан бутун-лай чиқиб кетган бизнинг давримизда жамият эркак-аёл иттифоқини қадрлашга арзирлик ягона ҳодиса эканига ишона олмайди. Муқобил йўллар кўп тарқалгани сари муқаддас саналган меъёрлар камайиб бораверади. Гомо-сексуалистлар тарафдорларининг ҳар бир ғалабаси жа-миятнинг яшаб қолиши учун зарур бўлган меъёрларга қарши урилган кучли зарбадир.

Гомосексуализмга қарши кампания — мужодала оила-ни муҳофаза этиш учун кураш контекстида ҳамма қили-ши керак бўлган ишга айланиб бормоқда. Бақир-чақир қилиб юрган, епископларни кўчага ҳайдаб солаётган ва бесоқолбозликка изн берадиган ёшни пасайтиришни та-лаб қилаётган мутаассиблар **фитрат**нинг ашаддий душ-манидир. Ибтидоий меъёр бўлмиш фитрат бани башар-нинг ранг-баранглиги йўлида янги авлодни тарбиялаш воситаси ўлароқ, ўзини никоҳ орқали изчил намоён қила борди. Ислом инсон танасининг табиий эҳтиёжларини ҳисобга олар экан, нимаики **фитрат**га қарши бўлса, инсоният ва Аллоҳга ҳам қаршидир, деган аниқ-равшан тушунчада собит туради. Бу тушунча қонунларда ўз ак-сини топиши керак, у узоқ вақт мобайнида оилани завқ-ли “турмуш тарзини танлаш” диапазонларидан бири си-фатида нисбийлаштириш йўлларини излади.

тизимини вужудга келтиришга имкон яратмоқда. Тақдир ҳазилини қаранги, Янги Дунё Тартибига посбонлик қилаётган давлат қоронғи тушганда ўзининг Марказий хиёбонида тартиб ўрната билмайди. Бироқ биз аҳмоқларча некбин бўлсак ҳам, ёки мутлақ тоталитаризмдан умид қилсак ҳам, Фарбдаги ижтимоий тамойиллардан хавотирга тушмаслигимиз мумкин эмас. Фарб оиласининг омон қолиши муслмонларни ҳам хавотирга соладиган масаладир, биз дўстларимиз ва қўшнилариимиз, уларнинг ақидалари ҳақиқий ҳаёт сандонига урилиб синган ва эшитишга ярамайдиган даражада ерга урилган вақт келгунга қадар ўз нуктаи назаримизни таклиф этишимиз керак.

VI б о б

ИСЛОМ, ИРИГАРАЙ¹ ВА ЖИНС МАСАЛАСИ

*Расули акром айтди: аёлнинг ақли эркакникидан
устун,*

улар эркаклар юрагининг соҳибидир.

Бироқ жоҳил кишилар аёллардан устун,

*улар ҳайвонларга хос ваҳшийлик домига тушиб
қолгандир.*

*Уларда на эзгулик, на шафқат, на севги бор,
чунки улар табиатида ҳайвонийлик устунлик
қилади.*

*Муҳаббат ва эзгулик инсоний фазилатлардир;
жаҳл ва шаҳватпарастлик ҳайвонларга хосдир.*

*Аёл сизнинг маҳбубангиз эмас, Аллоҳнинг
тажаллисидир.*

*У яратувчидир — сиз уни яратилмаган деб
айтишингиз мумкин.*

(Ҳазрат Мавлоно)

¹ Люси Иригарай (1932) — француз феминист психоаналитиги, у тилнинг аёлларга нисбатан тўғри ва нотўғри қўлланишини тадқиқ қилган. Иригарай Париждаги Жак Лакан ташкил этган Фрейд мактабининг аъзоси эди. У 1968 йилдан 1974 йилда докторлик тезиси туфайли ишдан кетгунга қадар Париждаги Саккзизинчи Винсен университетида уқитувчилик қилади. “Бошқа аёлнинг инъикоси” деб аталган тезисда тарих ва маданият патриархал тилда ёзилгани, улар аёлларнинг эҳтиёж ва истакларини ҳисобга олмагани ва Зигмунд Фрейд қарашлари аёлларга нисбатан нафрат билан йўқрилганидан баҳс юритилади. Иригарайнинг илк китоби *Le Langage des déments* (“Ақлдан озганлар тили”, 1973) сингари *Parler n'est jamais neutre* (“Ҳеч қачон бетараф (ўрта) ролда гапириб бўлмади”, 1985) китобида ҳам шизофрениянинг тили тадқиқ қилинади. Уларда тафаккур орқали жинслар, тарих ва муҳитдаги ўзаро тафовут келиб чиқади, деб ҳулоса қилинади. У ўзининг *Et l'une ne bougepas sans l'autre* (“Бир киши бошқа бир кишисиз ҳаракатлана олмайди”, 1979) асариди она ва қиз ўртасидаги муносабатлардан баҳс юритади ва Фрейднинг Эдип комплекси (болалик чоғларида отага нисбатан душманларча импульсларнинг сиқиб чиқарилиши оқибати)га ҳужум қилади. Унинг бошқа асарлари: *Passions élémentaires* (“Дастлабки хиссийётлар”, 1982), *L'Ethique de la différence sexuelle* (“Жинсий тафовутлар этикаси”, 1984;), *Le Temps de la différence: pour une révolution pacifique* (“Тафовут ҳақида ўйлаш: тинч инқилоб учун”, 1989), *Je, tu, nous: pour une culture de la différence* (“Je, tu, nous: тафовут маданияти сари”, 1990) ва *J'aime à toi: equisite d'une félicité dans l'histoire* (“Мен сени севаман: тарихдаги саодат учун эскизлар” 1996). 1991 йилда чоп этилган “Иригарай хрестоматияси” унинг эсселари сайланмасидир. — Британника

² Жалолiddин Румий — Тарж.

1969 йилги бичилган аёл бачадондан иборат эди.
1997 йилги бичилган аёлнинг бачадони ҳам йўқ.

(Жермейн Грир)³

Ушбу боб эҳтимол тугилган ҳақиқат ва анъанани қайта тасаввур қилишга даъват этади. Менимча, бу ўринсиз зўравонликка сабаб бўлмайди, бироқ у айни кундаги тенгхуққилик, ҳурмат ва ушбу бобдаги диннинг эврилишларига оид ҳикоянинг бир қисми бўлишга оид ташвишларга сабаб бўлиши турган гап. Кимдир ушбу лойиҳанинг муҳимлигини қайд этиб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлаши мумкин. Қуръоннинг адолатли худо хусусидаги уқтириши ва кўпгина Уйғониш вакиллариининг эркинлик хусусидаги риторик гапларига қарамасдан, ислом кироати бугунги кунда, Афғонистондаги ёки Занзибар⁴ дами, бундан қатъи назар, камситиш амалиётига очикдан-очик раҳнамолик қилади. Бундай амалиёт диннинг инсониятга хизмат қилишдай олижаноб мақсаддини шубҳа остига қўяди.

Муҳтарам ўқувчим, каминага мусулмон дунёсида дин ва жинснинг кескин диалектикасидаги ўйин ҳолати деб ҳисоблаётган мавжуд ҳолатни қисқача баён этишга ижозат бергайсиз. Биз бугунги маданий далилларни мустамлакадан сўнгги энг янги дунёда яшаш белгилари деб тавсифлашимиз мумкин. 20-асрнинг бошларида мустамлакачининг тенглик услуби, симбиотик нуқтаи назардан, жинс эмансипацияси услуби билан ҳамоҳанг эди. Жинс эмансипациясининг кўзга кўринарли жиҳатлари Мисрнинг бош муфтийси Муҳаммад Абдух (ваф. 1905 й.)нинг ва Қосим Аминнинг 1899 йили чоп этилган “Таҳрир ул-Маръа” мақоласида сўз юритилган кўпхотинлик ва ило-

³ Жермейн Грир (1939) — Австралияда туғилган инглиз ёзувчиси, аёлларнинг жинсий эркинлиги ҳимоячиси бўлган феминист. — *Тарж.*

⁴ Занзибар — Ҳинд уммонидаги Африка қитъасининг марказий шарқий қирғоқдан 35 километр олисда бўлган оролдир. Занзибар 1964 йили Пемба ороли ва бошқа кичик ороллар билан биргаликда қитъадаги Танганйика билан Танзания бирлашган республикасини ташкил этиш учун бирлашди. Занзибар оролининг майдони 1651 квадрат километр дур. — *Тарж.*

хий қонунларнинг кескин тафтиши эди. Кенг омманинг қўллаб-қувватлаши хусусидаги даъволарга қарамасдан, ўша вақтдаги туб ислохотларни — хоҳ 1926 йили шариатга асосланган тузумдан воз кечган камолчилар Туркиясида, хоҳ Ризо Шоҳ Эронида бўлсин — янги миллий киборлар тайёрлаган, улардан кам қудратга эга бўлмаган эркак киборлар эса шаҳар аёлларига озодлик бериш бўйича ижтимоий дастур ишлаб чиқишни тезлаштирган эди.

Аёлларни озод этиш тили⁵ ва сиёсатида эркаклар устунлик қилган пайтлар улар тез-тез икки томонлама бегоналик ҳиссини туяр эди. Аёлларни озод этиш ҳаракати алал-оқибат носиризм ва баасизм сингари ваколатли социалистик миллатчилик жараёнларига қўшилиб кетди. Носиризм исломга хос эди, чунки эркак қонун чиқарувчилар бу озодликни мажбуран жорий этдилар, сабаби, унинг маҳаллий ёки илохий китобларда қайд этилган асоси ўз аҳамиятини йўқотиб бораётган ёки (коммунистик бошқарув домидаги мусулмонлар муҳитида) жангарилик ҳолатида эмас эди. Баасизмни эса давлат юритаётган бўлиб, сўзамоллик ва қонунчиликка қарамасдан, у аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги иштирокини етарли эмас деб топди. Демократик ҳисоб бериш ёки анъанавий зодагонларга хос шараф кодексининг йўқлиги туфайли юқори мансаблардаги кишилар ўртасида коррупция ва калондимоғлик урчиб кетди. Бу аксарият ҳолларда меҳнат тақсимотининг анъанавий шаклларини қайта тасдиқлаш устидан ўз назоратини ўрнатди. Қўпинча бу қўхна аслзодаларнинг барҳам топиши ва улар ўрнига аёлларга хос тана тузилиши деҳқонларга бориб тақаладиган харбий кишиларнинг пайдо бўлишида яққол кўринди.

Мустамлакачиликдан сўнгги инқилобчи авлод биринкетин дунёдан ўтиб кетаётган энг янги даврда бу икки баробар бегоналашув мусулмон аёлларнинг мураккаб жа-

⁵ Тил — бу ерда тилдаги музаккар, мужской род назарда тутиляпти. — Тарж.

онтология муайян шакл берган. Аксарият ҳолларда қайд этилаётганидай, Хайдеггер ўзининг “инсонга олдиндан ҳеч қандай моҳият берилмайди” деган қатъияти билан (Европа) қитъа(си) фалсафасидаги постмодерн ҳаракатга асос солди. Гарбнинг фалсафий ва илоҳиётшунослик тафаккури объектларга хос бўлган “мавжудлик мулк ёки моҳиятдир” деган ғоядан халос этилиши лозим. Ўзимиз фарқлайдиган ва тасниф этадиган ҳодисаларни тушуниш орқали маълум бир мулк деб ҳисоблайдиган мавжудлик биз унга юклайдиган маънодан бўлак тарзда яшай олмайди. Аслида бизнинг мавжудлик ҳақидаги инсоний тушунчамиз — амалда тушунчалар уни яратади — уларнинг маданий жиҳатдан тузилишига мос эмас; мослик бизни шакллантирган нарса ва тажрибамиз ҳамда фаолиятимиз учун жавобгарлигимизни аниқлаган ва улар билан муросага келган тақдиримиздагина қарор топиши мумкин.

Бу ҳолнинг феминизм учун ҳозирлаб бераётган макони ҳақида кўп гапирилди; айни ҳолатда мослик мавжудлик ҳақида маданият шакллантирган тушунчаларни инкор этишдан эмас, аксинча, уларни тан олишдан пайдо бўлади. Ўз феминизми учун фалсафий асос яратган оз сонли мусулмонлардан бири бўлган Муҳаммад Аркун ушбу истиқболли тушунчани Деррида орқали олар экан, платоник ва сомий онтология ва жинснинг моҳияти бор, деб ҳисобловчи суҳбатларни ҳақиқий деб билишни инкор этиш билан бир қаторда меросни тан оладиган олд-онтология авра-астарини чиқариб ташлаган мослик хари-тасини чизади. Аркун ислом тафаккурининг юнонларга хос компонентлари — жузларига, яъниким фақат унинг гуманистик жиҳатларига қизиқади. Уни Мискавайҳ сингари мутафаккирлар асарларида зуҳур бўлган деб ҳисоблайди. Бошқача айтганда, Аркун Хайдеггернинг, теизмлар¹⁴ ўзининг юнон ва сомий модаллиги¹⁵ билан “ишонч-

¹⁴ **Теизм** [фр. théisme < юнон. theos худо] 1. Яккаю ягона худога борликнинг яратувчиси деб ишониш. 2. Атеизмга карама-карши ўларок, худога ёки худоларга ишониш. — *Тарж.*

¹⁵ **Модаллик** — билиш назариясида ҳодисанинг унинг воқеликка муносабати нуктаи назаридан мақоми, шунингдек, бундай муносабатни билиш имконияти. — *Тарж.*

сизлик уйқуси”га сабаб бўлди, ундан фақат маданий детерминизм¹⁶ни тан олишгина уйғотиши мумкин, деган фикрига қўшилади.

Бундай фикрлашнинг амалий жиҳатдан, албатта, кўп тарафлама ноқулайликлари бор. Энг ачинарли жиҳати шундаки, гарчи феминизм ва бошқа фарқли лойиҳаларга ўзини тенгхуқуқлилиқ хусусидаги оддий суҳбатлардан авлороқман, дейишга имкон берса-да, умуман маданий бўлмаган мафкураларга ҳам йўл очади. Албатта, Хайдеггер нацистлар партиясининг хақиқий аъзоси эди. У христианлик ва юнон онтологияси афъюни билан заҳарланган халқнинг дастлабки фаоллигини тилни лотинчадан келиб чиққан атамалардан тозалаш ҳамда миллий руҳни готик иллюзия ўрнини эгаллаб бораётган геометрик софлик воситасида кўтариш орқали қайта уйғотишга умид қилар эди. Хайдеггер бунинг учун немис фолклор дунёсини ва жамоа тақдирини кўз-кўз қилиш муҳим аҳамиятга эга деб билар эди.

Ушбу лойиҳага энг яқин ўхшашликни Отатурк амалга оширган лойиҳада кўриш мумкин. Турк мустабиди маълум маънода Хайдеггер назарда тутган ҳукмдорларнинг дастлабкисидир: у луғатларни этник жиҳатдан қайта тозалаш, ялпи дунёвийлаштириш ва янги шаҳарлаштириш усули орқали туркий *dasein*¹⁷ ренессансини амалга оширишга уринган эди. Мустабиднинг Анқарадаги макбараси бунинг ёрқин намунасидир. Туркияни, шунингдек, сўнги хайдеггерча давлат сифатида баҳолаш ҳам мумкин: 2000 йилда мўътадил исломчи раҳбар Эрбакан ишончлилиқ доктринаси номи билан ҳукм қилинган эди, бу доктринадан ҳеч қаерда, ҳатто Европада ҳам фойдаланилмаган, энг кулгили жиҳати, турк модернизми ундан улги олиш йўлларини ахтарган. Боз устига, қариб қолган Хайдеггер нацизм ҳалокатга учрагач, ўзи *Gelassenheit* – “ўз ҳолига қўйиш” деб атаган тушунча

¹⁶ **Детерминизм** [фр. *déterminisme* < лат. *determinare* чегаралаш, аниқлаш] — барча воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий таълимот. — Тарж.

¹⁷ **Dasein** (нем.) мавжудлик дегани. — Тарж.

фойдасига “катъий ҳаракат тушунчасидан воз кечди”. Умуман олганда, “ўз ҳолига қўйиш” камолчиларники сингари лойиҳаларга хайрихоҳлик билан қарамайди. “Ўз ҳолига қўйиш” усмонлилар табиатига хос жаранглайди.

Туркия бир вақтнинг ўзида янгиланишдан ташвишда бўлган интеллектуал муҳитга эга ягона давлат эмас, у сўнгги модернизмни қабул қилишга рўйхуш бераётгани йўқ. Баасизм лойиҳаси ханузгача Сурия ва Ироқда номигагина амал қилмоқда. Сўнгги 50 йил давомида арабларнинг биргаликдаги уриниши бир неча марта барбод бўлишига қарамасдан, Фуад Ажамийга ўхшаш кишилар тавсия этаётган хур араб миллатчилиги ғояси долзарблигича қолмоқда. Аммо дунёвий миллатчилар таклиф этаётган муқобил ҳақиқатлар интеллектуал жиҳатдан эскириб қолгани баробарида омма кўз ўнгида ўз жозибасини йўқотаётгани аён бўлмоқда. Янги ҳақиқат эса, араб дунёсидаги ибн Таймияни қўллаб-қувватловчилар хуш кўрадиган идеаллаштирилган ялпи ўқишда ёки турк дин ҳуқуқидаги ўтмишни қўмсовчи усмонлипарастлик шаклида бўлишидан қатъи назар, исломиятдадир.

Пайғамбарлик номақбул иш, бироқ Ғарб мутафаккирлари дастлабки пайтда Ҳайдеггер дунёвий жаҳонга ўз-ўзини таниб олиш учун катъий ва қаноатланарли тузилма таклиф эта олмаганидан сўнг исломият ўзининг беҳисоб жилвалари билан жозибасини ошириб бораверишини тан олиши ақлдан бўлур эди. *Gelassenheit* ислом дунёсида ахлокий таназзулни келтириб чиқарди: воиз минбардан туриб дод-вой қилганидай, порнография ва бетартиблик урчиб кетмаган бўлса-да, сиёсат ва тижоратда ҳамма тан олган дунёвий ахлоқнинг йўқлиги анча ташвишлидир. Феминистик ислохотлар асосий мақсади космополит Ғарб маъқуллайдиган миллий обрў яратиш бўлган сиёсий киборларнинг оддий услуги ёки руҳий ҳолатидир. Одатда бундай киборлар орасида жиддий ахлоқ инъикоси кўзга ташланмайди. Кўплаб исломчилар миллий киборларни истехзо билан тилга олади, улар кўздан панада сиёсий коррупция ботқоғига ботиб кетган, бироқ бўйин эгишни истамайдиган аҳолига феминизмни кун

тартибидаги масала сифатида тиқиштириш пайида бўлишди. Марокашлик дин фаоли Надия Ясин ярим миллион марокашлик иштирок этган янги қонунларга қарши намойишда — уни Дунё банки қўллаб-қувватлаган эди — жинсга оид шариат қонунчилигини бекор қилишни таклиф этган эди. Давлат ҳомийлигида ўтган феминизмни ёқловчи намойишда эса ундан 10 баробар кам одам иштирок этди. Яна бир гап: мусулмон оммаси тажрибаси феминизм деганда либерал тузумларни тушунмайди, уни кўпинча Марокаш қироли саройи, камолчи Туркия, Ризо шоҳ Эрони сингари автократиялар ҳимоя қилади.

Gelassenheitнинг оқибати асликни сақлаб қолиш учун унга муайян тузатишлар киритишни талаб этади ва мусулмон маданиятларининг *тағриб* орқали ассимиляция бўлишига қаршилик кўрсатади. Тағриб исломчилар айни вақтнинг ўзида ҳам ғарблаштириш, ҳам бегоналашув маъносида қўллайдиган атамадир. Мусулмон дунёси ушбу атамага Бошқа берган таърифни қабул қилишдан ҳайратланмаслиги керак. Бу керак бўлмаган чекланган позиция — туримдир: либерализмнинг етакчи назариётчиси Раулс маданиятни ўзликнинг кўриниши сифатида сақлаб қолиш ҳуқуқи яшаб қолиши керак, деб ҳисоблайди. Вилл Кимликка “феминистлар “тафовут”га қарши ўнг қанот жавоб юришининг бир қисми бўлаётгани”¹⁸ хавфини қайд этганидай, бу ҳатто авторитаризмга қарши бўлган бир қараш ҳамдир. Франциядаги феминистлар доимий равишда муҳожир гуруҳларга маданий мухторият беришга оид қарама-қарши тадбирларда Миллий фронт билан елкадош бўлиб келмоқда.

Хайдеггер онтологияси ёки постонтологиясининг кескин апоретик сифати баъзи бир талқинчилар орқали Иригарайга ҳам етиб боради. Эътиборга молик шундай талқинчилардан бири Эммануэл Левинасдир. Левинас, Талмудга ёзган изоҳларидан маълум бўлишича, яҳудийлик нуқтаи назаридан, ўз фалсафасининг ҳаётий тажриба учун керакли эканидан мутаассир бўлади. Бирок у

¹⁸ In Okin, 36.

ди. Унинг кузатишича, “Ғарбда хамиша худонинг жинси ҳар бир нарса ва дискурснинг ҳимоячиси бўлган эркак ва отадир”³⁰. Бундай худо жинслар ўртасида кўприк бўла олмайди, у бир томонга иккинчи бир томон номидан гапириши мумкин, шу тариқа эркаклар ҳукмронлигини ёқлайди.

Худонинг илоҳий оталиги хусусидаги фикрларни ту-туруксиз ва мутлақо адолатсиз деб рад этган илоҳиётшунослар ҳам теизмлар тақводорлардан аёл ҳукмронлиги ҳақидаги далилларни яшириб, аёллар устидан ҳукм юргизиб келганига амин бўлди. Шу ўринда аёлларнинг диндаги ўрни ҳақида инглиз тилидаги қилинган барча тадқиқотларни ўз тоши билан босиб кетган “Ота худонинг ортида” китоби муаллифи Мэри Дэли жуда яхши таассурот қолдиради. Бир вақтлар мўътадил католик илоҳиётшуноси бўлган Дэли ўзини жодугар деб атайти. У ҳатто анъанавий тилнинг ташбехлар қўллаш борасидаги имкониятларини ҳам инкор этади. Унинг наздида, худони ота деб аташ, отани худо деб аташ билан баробардир. Шу тариқа муқаддас учлик “эркакларнинг абадий гомосексуал ишрати” экани маълум бўлади: эҳтимол, у лотинча музаққар, яъни мужской родаги калима — *spiritus*³¹ билан иш кўраётгандир. Аслида, худо дунёнинг яратувчиси сифатида аёл бўлиб чиқади. Жаннатнинг кўзгуси бўлган дунёнинг ўзи эса “мева беради”, бинобарин, у аёлдир. Эркак ибтидо сифатида бегона куч, бузғунчилик, тажовуз ва гуноҳнинг бир бўлагидир. Дэли, худо — аёл, “шоҳли” шайтон эса эркак, деган дуалистик тушунчага яқинлашиб келаётган кўринади.

Худди Дэли сингари Иригарай ҳам илоҳиётшуносни ҳар бир ҳисоб-китобини андроцентрик (эркаклар ҳукмронлигига асосланган) ёки “фаллоготриктик”, деб ҳисобламайди. Ҳатто православ христианлиги ҳам илоҳий зотларнинг рамзий жинси масаласида асосан апоретик, яъни мантиққа бўйни ёр бермайдиган зиддиятли

³⁰ Irigaray, *An Ethics of Sexual Difference*, 6–7.

³¹ Spiritus — (лот.) “рух” сўзидан. — Тарж.

йўлдан боради. Эл-Грекониинг ўзи туғилиб ўсган Крит оролида чизган илохий суратларидан тортиб, унинг Венецияда Тинторетто қўл остида ўқиши орқали Аксилреформация³² барк урган Толелогача бўлган вақтда чизган суратлари муайянлашув жараёнининг ўсиб борганини кўрсатади. Бу жараёнда манзара, ифода ва шаклнинг аниқлиги яққол кўзга ташлана бошлади. Унинг кейинги пайтларда чизган “католик” суратларида Исо илохий зотдан кўра кўпроқ одам сифатида тасвирланади; шунинг натижаси ўларок, у инсонлашиб, эркаклашиб боради.

Шу нуқтаи назардан, бошқа қарашлардан фарқли ўларок, ислом Хожар³³ аҳдидаги сингари, Фарб аънасанининг бир қисмини ташкил этмайди: у Шарққа йўналтирилгандир.

Калом илоҳиётшунослиги бизни худонинг туғмаслигига талаб йўқлигига рўбарў қилади. Илоҳни (инсон) вужуд(и)да қайта жонланади, деб ҳисобловчи илоҳиётшунослик ҳам уни жинсга нисбат беради ва муқаррар равишда бошқа бир жинсни назарда тутаяди. Уни китобга жойлайдиган илоҳиётшунослик эса жинс ҳақида ҳеч қандай мулоҳаза юритмайди; китоблар лавҳлар ва идишлар сингари, бирор жинсга мансуб эмас. Илоҳ илоҳлигича қолаверади, у, гарчи Ер юзидаги бало-қазолардан омон сақловчи деб ҳисобланса ҳам, яккаю ягона жинссиз вужуддир. Дарҳақиқат, ушбу феминистларча қарашни далилларнинг аънавий аслаҳахонасига инсон қўли билан яратилмаган Куръоннинг чинакам илҳоми сифатида қўшиб қўйиш мумкин. Фазлур Раҳмон ва Фарид Эсакк сингари модернистлар таклиф этаётганидай, Расулulloҳ

³² **Аксилреформация** – Рим-католик черковида ремормациядан сўнгги ислохот харакати. – *Тарж.*

³³ **Хожар** – Муаллиф уни Тавротга асосан Nagar (Agar) деб беради. Тавротнинг “Ибтидо” китобининг 16-, 21-бобларида айтилишича, Иброҳим алайҳиссаломнинг хотини Сара бепушт бўлганидан кейин у эрига чўриси Хожар билан ковушишга ружсат беради. Аммо чўри Хожар хомиладор бўлгач, Сарани менсмай қўяди ва орада келишмовчилик чиқади, Хожарнинг ўғли Исмоил 14 ёшга киргач, Сара ҳам хомиладор бўлиб, Исҳоқ туғилади. Шундан сўнг Хожарнинг ўғли Исмоил ҳам Иброҳимнинг мулкига ворис бўлишини билган Сара Хожарни ўғли билан чўлга хайдаб юборади. Яхудийлар Исмоилни бадавйларнинг, шу жумладан, Муҳаммад алайҳиссаломнинг аждоди деб билади. – *Тарж.*

матнда қанча кўп тилга олинган бўлса, аёллар шу даражада бегона ўзгалар сифатида қайта тасниф қилинади.

Такводорлар учун ушбу таълимот манбаси муаммоли эмас. Дунёвий тарихчилар унга бошқача кўз билан, яъни улар бу ҳолга олдинги ислом аҳдда қайд этилмаганининг тасдиғи сифатида қарашади. Илоҳга нисбатан андроморфик³⁴ қарашлар иудаизм учун зарур эди. Чунки илоҳ, жамоа нуқтаи назаридан, қўшни илоҳанинг муқобили деб ҳисобланади, шунинг учун ҳам Исроил “худонинг маъшуқаси” қилиб тасвирланади. Айни ҳол христиан черковида ҳам унинг аъёнлари сўнгги антик давр илоҳаларига сиғинишга, шунинг баробарида жаннатдан қувилишда айбдор саналган “аёл”га қарши уруш эълон қилган пайтлар “Янги Исроил”, “Исонинг маъшуқаси” тарзида давом эттирилди. Бироқ исломнинг такводорлар жамоаси, гарчи *уммат* истилоҳи муаннасага тегишли экани ажабланарли бўлса-да, ҳеч қачон ўзини аёл зотига мансуб деб билмаган. Халоскорлик тарихини исломча тушуниш Аллоҳни эркак деб билишни тақозо этмаган.

Ислом аҳдлар, аввало, Буюк Аҳд, барча жонлар дунёга келишидан олдин Аллоҳга содиқ эканига қасамёд қилгани тавсиф этилган Қуръоннинг ибтидоси хусусида шундай фикр юритади. Шунинг учун ҳам унинг аҳди бирор жинсга дахлсиз сифатида ўқилади. Айни шуниси билан у Иброҳим сингари инсонлар ўрнатган аҳдга оид муносабатларга зид келади. Иброҳимнинг ўзи Муҳаммаднинг прототиби сифатидаги парадигма³⁵ ўларок, барча мусулмонлар мансуб бўлган аҳднинг асосчиси дебгина эсланмайди: унинг аҳди бўлган ўғил болаларни хатна қилдириш одати билан бирга қиз болаларни ҳам хатна қилдириш одати пайдо бўлдики, айни ҳолни Иброҳим (а.с.)га хос белгиларнинг иккала жинс-

³⁴ Андроморфик — юнон. “андро” — “эркак”, “морф” — “шакл” маъносида. — *Тарж.*

³⁵ Парадигма — [нем. Paradigma, фр. paradigme < юнон. Paradeigma, намуна, улги]. 1. лингв. Бир сўзнинг шакллари системаси 2. фалсафа. Концептуал установкаларга ва х.к. асосланган ҳамда фан, маданият ва умуман, цивилизацияга хос бўлган тасаввурлар системаси. — *Тарж.*

га нисбатан ҳам жорий этилишига сабаб бўлди, дейиш мумкин. 9-асрда яшаб ўтган ироқлик илоҳиётшунос ал-Жаҳизга кўра, Ҳожар ҳам, Иброҳим ҳам хатна қилинган экан³⁶. Шу тариқа, аёлларнинг хатна қилинишини диннинг қатъий феминистик ҳаракатларидан бири деб баҳолаш мумкин³⁷.

Аҳд тушунчаларидан Қуръон илоҳиётшунослигига юз бурадиган бўлсак, илоҳ тимсоли апофатик³⁸ нуқтаи назардан ташбеҳдан холи эканини кўрамиз. Худо Аллоҳнинг узидир. У ҳеч қачон Ота бўлмайди. Илоҳ музаккар отдир: Аллоҳ (huwa); сарфу наҳв нуктадонлари ва эгзегетлар³⁹нинг хулосасига кўра, у ҳатто мажоз ҳам эмас: араб тилида ўрта ёки бетараф жинс (род)нинг ўзи йўқ, шунинг учун бу ўринда музаккардан фойдаланиш араб тилидаги жинссиз отлар учун оддий ҳолдир. Сарфу наҳв қоидасига кўра, аёллар муаннасининг ўрта ёки бетараф отларнинг кўплигида ифодалангани сингари, бу ўринда эркакларнинг устунлиги назарда тутилмайди.

Иорданиялик замонавий илоҳиётшунос Ҳасан ас-Саққаф шуни алоҳида қайд этадики, мусулмон илоҳиётшунослиги асрлар ўтиши билан ўзгаришсиз қолди: реал ҳолатда ҳам, ташбеҳ нуқтаи назаридан ҳам Аллоҳнинг жинси йўқ. Қуръон кўпчилик ҳолларда Тавротнинг далилларини давом эттиради, бироқ айни ўринда кескин узилиш рўй беради. Худонинг инъикоси янги ва икки қутбли миқёс, яъни 99 исмга кўчади.

Жинс хусусида мушоҳада юритган мусулмон аёллар Аллоҳнинг жинссиз эканини яхши тушуниб олган кўринади. Масалан, Сартаз Азиз шундай хотирлайди:

³⁶ Al-Jahiz, *Kitab al-Hayawan* (Cairo: Mustafa al-Halabi, 1364/1943), VII, 27.

³⁷ Албатта, Шаркий Африкада амал қилинадиган хатна кўринишлари таҳкирловчидир. Бундай нобоп амалиётни ислом тақиқлайди.

³⁸ Апофатик илоҳиётшунослик (юн. *apophatikos* – салбий), мутлақ худонинг моҳиятини унинг барча сифатларини, табиатига тўғри келмайди, деган қараш билан олиб ташлаш (“инкор қилиш”) оркали ифода этишга ҳаракат қиладиган таълимот. – *Тарж.*

³⁹ Эгзегет (< юн. *exégètes* муфассир) – илоҳий китоблар, хусусан, Таврот шарҳчилари, тафсирчилари. – *Тарж.*

Мен ўзимнинг худо ҳақидаги қарашларим ислом таъсирида шаклланганидан бағоят миннатдорман, чунки айнан шу туфайли мен Олий Куч ҳақида мутлақо жинсиз ёки ирқсиз, шунинг учун ҳам патриархал бўлмаган (вужуд) деб ўйлайдиган бўлдим... Биз бутунлай бирор жинсга мансубликдан юқори, шу тариқа бутунлай патриархат вужудга келтирган қадриятлар тизимидан ташқарида бўлган илоҳиёт гоёси билан (ишни) бошляямиз⁴⁰.

Бу гапларни замонавий католик ёзувчиси Мора О'Неилл иқтибос қилиб келтиради. У аёллар муаммолари хусусида диалог тарзида ёзади ва мана бундай хулосага келади: "Мусулмонлар музаккар худони жинсларнинг ўрнини белгилашда билиб ҳам, билмай ҳам дастак қилмайдилар".

Бу ҳол, мусулмон метафизикасида жинс йўқ экан, деган маънони англамайди. Калом илми нуктадонлари яхши трансценденталистлар⁴¹ сифатида уни самолардан бадарға қилганлар. Бироқ мистиклар тажриба билан чекланиб қолган кишилар сифатида уни ҳар бир нарсага қўшиб тадқиқ қилади. Шунини айтишимиз мумкинки, христианликда бу боғлиқлик учбир (trinity — триединый) илоҳда кўринса, исломда бундай боғлиқлик йўқ. У фақат Аллоҳнинг исмларида такрор ва такрор зухур бўлади. Кантнинг тафовутини қўллайдиган бўлсак, ноуменал⁴² худо бетарафдир, феноменал худо эса бир эмас, мутлақо тенг қийматли иккита жинсга мансубдир. "Қаххор" ва "Раҳмон" исмлари коиотнинг андроген ва эстрогенларидир⁴³.

⁴⁰ Maura O'Neill, *Women Speaking, Women Listening: Women in Interreligious Dialogue*. Maryknoll: Orbis Books, 1990, p.31.

⁴¹ **Трансцендентализм** [нем. transzendental < лат. trānscondere ўтмоқ, чегарадан четга чиқмоқ] — идеалистик фалсафада мавҳум нарсаларни ҳодисалар тажрибасига боғлиқ бўлмаган равишда билишга интилиш. — *Тарж.*

⁴² **Ноуменал** (νουμενον) — Кант фалсафасида "феномен"нинг зиди, "нарса ўзида" маъносига эга. — *Тарж.*

⁴³ **Андроген** — [фр. androgène < юнон. anér (andros) эркак + genos жинс]. биол. Хайвон ва эркак танасида асосий эркак гормони сифатида ҳаракат қилувчи эркаклар жинсий гормони. **Эстроген** — [нем. Östrogen < юнон. oistros эхтирос, шиддат + genes туғувчи]. биол. Аёллар жинсий гормонлари хусусиятига эга бўлган ва кимёвий таркибига кўра уларга яқин бўлган модда. — *Тарж.*

Сўфий метафизикларининг эътиборини буюклик (**жалол**) ва гўзал (**жамол**) исмлари ўртасидаги азалий тафовут тортиб келган. Аллоҳнинг буюкликка хос исмлари қаторига кучли (**ал-Қавий**), жабр этувчи (**ал-Жаббор**), қози (**ал-Ҳакам**) киради ҳамда бу исмлар фақат ва фақат музаққарга хосдир. Гўзалликка оид исмларга эса раҳмдил (**ар-Раҳмон**), ҳалим (**ал-Ҳалим**), севувчи (**ал-Вадуд**) ва кабилар киради: улар муаннаста хосдир. Муҳим жиҳати шундаки, уларнинг ҳеч бирини иккинчисидан устун қўйиб бўлмайди, барчаси баб-баробар Аллоҳнинг исмларидир.

Энди Иригарайга қайтсак. У феминистларнинг яҳудий-христиан теантропизми⁴⁴га қарши далилларини кўтариб чиқди ва уни бирмунча чуқурлаштирди. Унга кўра, Ота худо эркак кишига яшашга изн беради, “чунки худо унга ўз жинсини аниқлашга кўмаклашади, унга чексизликда ўзининг чеклангани орқали йўл топиш имконини беради”. Шу тариқа “худо эркак жинсидан яратилди. У ўзининг ичига ҳам ва ўзининг ўртасига ҳам билинар-билимас чегара қўяди: у ота, ўғил, рух. Эркак ҳеч қачон ўз тақдирини бошқа жинс — аёл белгилашига изн бермаган”⁴⁵.

Иригарайнинг хавотири Руетер ва бошқа христиан мутафаккирларини ташвишга солаётган ҳол — худонинг эркак жинсига мансуб деб қаралиши рўйи Заминда бир жинснинг иккинчи жинсдан устун деб қаралишига сабаб бўлаётганида эмас. Аксинча, у кўпроқ эркак илоҳнинг илоҳийлаштириш жараёнидаги аҳамияти билан қизиқади. У бундай деб ёзган эди: “Илоҳиёт эркин, мухтор ва эгамен бўлиши зарур. Ҳеч бир инсон шахсияти, ҳеч бир инсонлар жамияти илоҳнинг ёрдами-сиз яратилмаган”⁴⁶. Ва яна: “Бундай худони биз аёл

⁴⁴ *Theanthropism* (юнон. худо + одам) 1. Бир вақтнинг ўзида ҳам худо, ҳам одам бўлиш ҳолати. 2. Инсон хусусиятларининг илоҳга ёки политеистик илоҳга берилиши; антропоморфизм. (Webster, 1913) – *Тарж.*

⁴⁵ Luce Irigaray (tr. Gillian C. Gill), *Sexes and Genealogies*. (New York and Chichester: Columbia University Press, 1993), p.61.

⁴⁶ Irigaray, *Sexes*, 62.

сифатида тасаввур қилишимиз мумкинми? Биз уни ғира-шира бўлса-да, ўз шахсиятимизнинг такомилга эришган ҳолати, деб қарашимиз мумкинми?”⁴⁷, дея мулоҳаза юритади.

Энди дастлабки инсонларга қайтайлик. Илоҳиётда эр-как жинсига алоҳида ўрин ажратилиши Ҳавонинг Одамдан ажратилиши хусусидаги ривоятга сабаб бўлди. Ҳаво Одамга қандай бўлса, Одам ҳам худога шундайдир: яратилганини англаш ва яратганига ҳиссий муносабатда бўлиш. Бинобарин, у бир бўлак сифатида ўз вужудига боғлиқ этиб қўйилган. Бундай паст-баландлик ислом тафаккурига ҳам хосдир. Ибн Арабий бундай тушунтиради:

Худо Ҳавони Одамнинг қисқа қовурғасидан яратди. Бинобарин, унинг даражаси эркакликдан кўра пастроқ бўлди. Худо айтганидай: “Эркаклар улардан кўра бир даража юқоридир”. Шунинг учун аёллар ҳеч қачон эркакларга ета олмайди. [...] Ҳаво Одамнинг танасидан ажратиб олинганида худо бўшлиқни аёлга бўлган иштаҳа билан тўлдирди, чунки мавжудлик бўшлиққа ўрин қолдирмайди. Ул зот бўшлиқни “ҳаво” билан тўлдирганида Одам худди ўзи томон эгилгандай, Ҳаво томон эгилди, чунки у Одамнинг бир қисми эди. Ҳаво ҳам у томонга эгилди, чунки Одам у яратилган ватан эди”⁴⁸.

Бу христиан ривоятидай туюлади. Бундан ташқари, ибн Арабий ўзаро эгилиш нафақат муқаррарликни, қолаверса, жинсиёт муқаддаслигини ҳам назарда тутишидан типологик⁴⁹ сабоқ ола билади. Аммо Иригарай бу билан

⁴⁷ Irigara y, *Sexes*, 63.

⁴⁸ Сачико Муратадан иқтибос, *The Tao of Islam* (Albany: SUNY, 1992), 181.

⁴⁹ Типология [*< юнон. typos бирор нарсани изи; намуна + logos фан*]. — предметлар ёки ҳодисаларни умумий аломатларига қараб илмий асосда типларга — гуруҳларга ажратиш, тасниф қилиш. — *Тарж.*

кифояланиб қолмайди, у эркакларни теоморфик⁵⁰ жиҳатдан субъективлаштириш эвазига эпистемологик нуқтаи назардан насл қолдиражак бутунликка элтувчи бундай ўзаро инсоний яқинлик хусусида янада кўпроқ билишни истайди. Ибн Арабий асарини ўқишни давом эттирар эканмиз, баъзи бир қизиқ ҳолатларга ҳам дуч келамиз. Ҳаво — (дарахтнинг) шох(и), Одам эса илдиждир. Шох илдижни, ўз тупроғини соғинади, шу билан бирга, илдиш шох учунгина яшайди. У ёзганидай: “Бу шох учун эмасди, шохларга озиқ етказиб берувчи беқиёс куч — илдининг миннати бўлмайди”⁵¹. Инсон қилган гуноҳ комилликдан айрилиш деб баҳоланиши мумкин, бу гуноҳнинг сабаби ўзаро яқинликдадир ва эркаклар аёл — ўзгани истайди: аслида гуноҳ ҳавони унутишдир. Одамга ўзлигини ва чексизликка муносабатини англаш учун худо баробарида Ҳаво ҳам керак. Пайғамбарнинг аёлларни севиши шундан, ўз навбатида ҳажиограф⁵² лари тадқиқ этишни яхши кўрган унинг мўл жинсий қуввати ана шундан.

Оддий эгзегетик хулосанинг ушбу ноаниқ ўзгариши ёки, ҳечқурса, тўнтарилиши Ибн Арабийнинг жинсларнинг рухий тенглиги хусусидаги яққол қатъияти асосини ташкил этади. Унинг тизимида Иригарай илоҳийлаштириш деб атаган олий инсоний имкониятлардан аёл ҳам баҳраманд бўлади. Унинг ҳажиологиясида аёл энг юксак мавқе — **қутб** бўлиши мумкин. Аёл бўлмиш Ҳаво одамларда булмаган фазилатларга ҳам эгадир. Қуръонда: “Эркаклар улардан бир даража юқоридир”, дейилгани Ҳавонинг Одамдан яратилганига ишорадир; лекин бу, Ибн Арабий наздида, Ҳавонинг Одамнинг яшаши учун яратилганини англатади. Айни ҳол Қуръон калимаси бўлмиш **маръа** билан белгилаб қўйилган. У шундай деб ёзади:

⁵⁰ **Теоморфизм** — юнон. theos — худо, morphé — шакл. — Тарж.

⁵¹ Murata, 182.

⁵² **Ҳажиограф** (ингл. hagiographer) ҳажиография ёзувчи. **Ҳажиография** — адабий жанр бўлиб, унда христиан авлиёларининг ҳаёти ва уларга ҳурмат баён қилинади. Бу тахминан мусулмончиликда мавжуд бўлган манокибга тўғри келадди. — Тарж.

Сиз Аллоҳнинг донишмандлигини Ул зотнинг исми эркакдан кўра аёлга узунроқ берганида сезмадингизми? Ул зот эркак кишини **маръ**, аёл кишини эса **маръа** деб атайди. Ул зот эркакка берилган **маръ** исмига а [...] ҳарфини қўшади. Бинобарин, аёлнинг даражаси бу ўринда эркакникидан юқоридир, эркакнинг даражаси оятда: “Эркаклар улардан бир даража юқоридир” деб таъкидланганига қарама-қарши улароқ, юқори эмасдир⁵³.

Ибн Арабийнинг бошқа асарларида аёлларнинг имтиёзи аниқ кўрсатиб берилмаган, масалан, бир жойда у Ҳаво Одамнинг танасида мавжуд бўлган руҳ билан ўзининг яратилишини тезлаштирди, дейди. У буни ўзининг **раҳмат** теофанияси⁵⁴ мақомига кўра қилди. Ибн Арабийга кўра, **раҳмат** атамаси коинот тизимининг динамик принциpidир.

Шунинг учун эркакнинг гуноҳи ҳавони унутишдир: нафосат икки қарама-қарши жинсга мансуб аждоднинг бир-бирига бўлган меҳридан келиб чиқади. Бу **in divinis**⁵⁵, шунингдек, “ўзини ҳамма билишини истаган” худо учун ҳам акс-садо берди.

Илоҳий исмлардан энг кўп қўлланадигани **ар-Раҳмон**, яъни барчага раҳм қилувчидир. Расулulloҳ бу исмга аёллар нечоғлиқ тиниқ акс-садо берганини таъкидлар эди. Ул зотнинг ўзи **раҳмат**дан сабоқ берарди, бу сўзнинг этимологияси **раҳим** сўзига бориб тақалади, унинг маъноси “бачадон”дир⁵⁶. Шу тариқа вужудлар шакл оладиган коинот қолипиди, аксарият ибтидоий тизимларда бўлгани сингари, аёл экани аён, ваҳоланки, Аллоҳ “**ар**

⁵³ Murata, 183.

⁵⁴ **Теофания** — (юнон. theophaneia, “худонинг пайдо бўлиши”), илоҳнинг тафаккур қилувчи тарзида пайдо бўлиши. Умуман олганда, ушбу атама қадимги юнон ва Яқин Шарқ динларида худоларнинг пайдо бўлишига нисбатан қўлланган, бундан ташқари, у Тавротга оид материалларда махсус техник сўз сифатида ҳам қўлланган.

⁵⁵ **In divinis** — “илоҳий моҳият нуктаи назаридан”. — *Тарж.*

⁵⁶ Bukhari, Adab, 13.

*sich*⁵⁷ жинс таснифи ёки ҳар қандай бошқа мулкдан баланд туради.

Бунинг яна бир тасдиғи Маккани ишғол қилиш пайтида жазирама қуёш остида бир аёлнинг боласини ахтариб, у ёқдан-бу ёққа югуриб юргани тасвирланган машхур ҳадисда келтирилган. У фарзандини топади ва уни кўксига босиб: “Менинг ўғлим, менинг қўлим!” дейди. Пайғамбарнинг ҳамроҳлари буни кўриб, йиғлаб юборади. Расулulloҳ уларнинг раҳми келганини кўриб, хурсанд бўлиб деди: «Сизлар бу аёлнинг боласига нега раҳми келганини билишни истайсизларми? Қиёмат кунида менинг жоним қўлида бўлган Аллоҳ таоло ўзининг чин бандасига манави аёл ўз фарзандига кўрсатган меҳрибонлигидан кўра кўпроқ меҳрибонлик кўргизади»⁵⁸.

Яна деди: “Ул зот самолар ва Ерни яратган куни юзта раҳмат яратди, уларнинг ҳар бири Ер билан осмон орасидаги фазочалик улқандир. Ул зот битта раҳматни ерга индирди, ана шу раҳмат билан она боласини суйди»⁵⁹.

Феноменал илоҳиётнинг “оналик” жиҳатини *раҳмат*-да деб билишга мойил ривожланган суфизм анъанаси худонинг яратувчилик жиҳатини “аёллик” ва раҳмдилликда кўради. Яратилган тартиб — *мулк* музаккарга хос бўлганига қарамасдан, итоаткор ва ҳассосдир. Ибн Арабий тизимида хилқат *нафас ур-Раҳмон*, яъни барчага ҳамдарад бўлган Зотнинг нафасидир. Шу ерда илоҳий қудратни иккиламчи сабаб-оқибат муносабатларини рад этиш орқали асраб қолиш шарт, деб биладиган ашъарий окказионализм⁶⁰ мистик, муҳтарама аёлларга хос қиёфа

⁵⁷ An sich (нем.) — “ўзида” маъносига. — Тарж.

⁵⁸ Bukhari, Adab, 18. (Муаллиф бу ерда бир оз ноаникликка йўл қўйган. Сабаби, “Адаб китоби”да келтирилишича, саҳобалардан Умар ибн ал-Хаттоб бундай ривоят қилади: “...Жаноб Расулulloҳ (буни кўриб) бизга: “Нима дейсизлар, анави аёл ўз боласини ўтга ташлай олғайми?” — дедилар. Биз: “Йўқ, асло ташлай олмас!” — дедик. Шунда жаноб Расулulloҳ: “Аллоҳ таоло ўз бандаларига боласига меҳрибончилик қилаётган манави аёлдан ҳам меҳрибонроқдир” — дедилар...”, “Ал-Жомий ас-Саҳиҳ”, “Қомуслар бош тахририяти”, Тошкент, 1997, 4-жилд, 85-бет.)

⁵⁹ Muslim, Tawba, 21.

⁶⁰ Окказионализм [фр. occasionnalisme < лат. occasio ходиса]. Фалсафа. 17-аср фалсафасидаги тан ва руҳнинг табиий алоқасини инкор этган ва уларнинг ўзаро ҳаракатини бевосита худонинг аралашуви билан тушунтирган оқим.

касб эта бошлади, бу ерда тажалли дунёси унинг дунёга келтириш вазифасидан пайдо бўлади. Қуръонда: “Биз ҳар бир нарсани жуфти билан яратдик”, дейилади.

Раҳмдил худонинг “аёллик” хусусияти аксарият сўфий шоирларни Ул зотга нисбатан Лайло — илоҳий маҳбуба деб мурожаат қилишга ундаган, арабча исм бўлмиш Лайло “тун” маъносини англатади. Лайло юзини ёпган, номаълум худо бўлиб, у ҳаётни яратади, унинг ишқи юракларга бир марта тушса, севувчининг кўзларини кўр қилиб қўяди. Ушбу анъананинг бир қисмида шоирлар дарвешнинг юздаги ёпинчикни кўтариб, ўз маҳбубасининг оғушига сингиб кетиш учун жазавага тушганини тасвирлаб бериш мақсадида очикдан-очик эротик тилдан фойдаланади. Ёпинчик ақлдан озиш ва гуноҳни англатувчи ташбеҳдир. Бу туркий адабиётда Ошиқ Пошшонинг лирик “Ғарибнома”сидан бошланади ва Оқ Шамсиддиннинг ўғли Ҳамдийнинг “Лайло ва Мажнун” драмасида ўз такомилига етади. “Лайли ва Мажнун” даҳоси Мир Алишер Навоийнинг “Хамса”сидаги дурдонадир. Араб дунёсидаги руҳ шоирларининг энг буюги, “Севгучиларнинг султони” деб ном олган қоҳиралик Ибн ал-Фарид бундай куйлайди:

Гарчи севгилим мендан гина қилса-да, уни куйламоқ истаيمان, унинг ҳикоялари мени шаробдай маст қилади.

*Менинг жоним унга қурбондир, жонимни уни севишга сарф этдим! Ажалимдан беш кун олдин ажалим келди...*⁶¹

Аксинча, кимдир бу ўринда христианларнинг никоҳ тўйи мистицизми⁶² ҳақида ўйлаши мумкин. Авилалик Ав-

⁶¹ Umar ibn al-Fārid, *Dīvān* (Cairo, 1984), 205.

⁶² **Мистицизм** [нем. Mystizismus, фр. mysticisme < юнон. mystikos сирли]. Мистикага асосланган диний-идеалистик дунёқараш шакли ва, умуман, мистикага мойиллик. **Мистика** [нем. Mystik < юнон. mystika сирли маросимлар]. 1. Файритабий, сирли нарсалар, одамнинг бошқа дунё билан бевосита мулоқотига ишониш. 2. *Кўчма маънода*, сирли, тушуварсиз, тушунтириб бўлмайдиган нарса. — *Тарж.*

лиё Тереза⁶³ ўзининг Исо билан иттифоқини баён этиш учун хассос суратлардан фойдаланган кўринади. Бирок яна худонинг ўғли бўлмиш Исо эркак бўлиб чиқяпти. Ислом мистицизмада эса хатто эркаклар ҳам кўпинча илохий маъшуқа сифатида тасвирланади: бу ҳол Иригарайнинг, агар аёл “аёл бўлишни истаса, агар у ўзининг аёллик шахсиятини такомиллаштиришни истаса, у ўз шахсиятини такомилга етказиш учун бир худога эхтиёж сезади”, деган талабини қондирса керак⁶⁴.

Бинобарин, **калом** жинсни тан олмайди; маънавият унга кўпинча ташбих сифатида қарайди. Шу тариқа у **иймон** ва **эхсон**нинг фарқли жихатини кўрсатиб беради. Тахмин қилишимиз мумкинки, Иригарайнинг талаблари моҳиятан мусулмон метафизикасига мос келади. Энди биз ал-Хибрийни ташвишга солган соҳага қайтсак: анъанавий ислом учлигининг учинчи жузъи Жаброил ҳақидаги ҳадисда баён қилинади. Ўша жузъ “Ислом”дир. У диннинг ташқи шакллари қамраб олади. Бу ҳол ҳам жинс мавжудликнинг асосий сифати эканини тан олади ва тасдиқлайди ҳамда ислом қонунининг қўлаб бандларида ва мусулмонларнинг ҳаётий меъёрларида ўз ифодасини топади.

Буюк Аҳдни тузатиш орқали ислом жорий этган ҳаёт намунаси ибтидоий ва гуноҳлардан холи экани кундай равшан, бинобарин, у ҳаётсевар ва инсониятнинг гормонал, жинсий ва генетик ўлчамларини тасдиқлайди. Кўриб ўтганимиздай, Фома Аквинский Исломни “табиат боғи” деб аташни хуш кўради. “Мусулмонлар учун тана, ақл ва руҳ айнан ўша яратилган феноменнинг кўринишларидир, уларнинг барчаси ўзаро муносабатлар туфайли вужудга келади”.

Постмодернизм ва постструктурализм “табиат” ғоясини муаммо сифатида ҳал этишга мойилдир. Ҳатто анъа-

⁶³ Авлиё Тереза (1515–1582) Испаниянинг Авила шаҳрида туғилган, 1622 йили авлиё деб эълон қилинган. Унинг яна бир номи Исонинг Авлиё Терезасидир. Ҳақиқий исми Тереза Де Сепеда Ахумада, испан зоҳид аёли, Рим-католик черковининг улкан мистик ва диндор аёлларидан бири ва черков ҳаётига оид таникли асарлар муаллифи. 1970 йили Поп Пол VI Авлиё Терезага аёллар орасида биринчи бўлиб докторлик макомини берган. – *Тарж.*

⁶⁴ Irigaray, *Sexes*, 64.

навий феминистлар ҳам уни Фрейднинг ҳавас қилиб бўлмайдиган биологизм⁶⁵ ини эсга олган ҳолда, эссенциал⁶⁶ деб ҳисоблайди. Фрейд биологизмининг 1960-йилларда кенг тарқалган конструктив парадигмалари обрўси кейинчалик тушиб кетган эди. Аёл ақли “маданий қайд”нинг оддий бир бўлагидир, шундай экан, эндиликда қалбаки онгдан воз кечиш эвристик⁶⁷ машқ ҳисобланмайди. Бу Мернисси ва Лайло Аҳмад сингари мусулмон феминистлар иш кўрадиган парадигмадир, бу парадигма шарриятнинг жинсга оид тенгсизлигига барҳам бериш орқали асл ҳолатни қайта тиклашга қаратилган уларнинг лойиҳасини олға силжитишга кўмак беради. Олдин қайд этиб ўтганимдай, мен бу ёндашувни жуда жўн деб биламан. Бундай ёндашув теологик ва космологик контекстни писанд қилмаслиги баробарида ғарблик бўлмаган Бошқанинг *телос*⁶⁸ ини ноқонуний қилиб қўяди. Христиан феминизми билан солиштирилганда, унинг, маддоҳларнинг ўзларини оқлаш учун қилган аксилҳаракатларига ўхшаб — кимдир бу ўринда Зайнаб ал-Ғаззолий ёки Бинт аш-Шатийни кўз олдига келтириши мумкин — саёз экани аён бўлиб қолади; ушбу мавзунинг оддий амалиёт ва ўзига хослик масаласига довур соддалаштирилиши, албатта, чин маънодаги дунёвийлаштириш ҳаракатидир, бу ҳаракат худонинг хусусиятларини писанд қилмайди. Ваҳоланки, айнан шу сифатлар “шу ер — қуйидаги” қадриятлар ва институт — қуримларни шакллантириши мумкин.

⁶⁵ **Биологизм** [*< биолог(ия) + қўшимча -изм*]. *Фалс.* Социологиянинг ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий омилларнинг мавжудлигини биологик ҳодиса ва жараёнларга боғлиқ деб билувчи йўналиши. — *Тарж.*

⁶⁶ **Эссенциализм** — 1. Маданиятга асос бўлувчи ғоя ва тажрибалар вақт синовидан ўтган усуллар ёрдамида ўргатилиши керак, деган таълим назарияси. 2. Пировард воқеликни ҳис қилиш мумкин бўлган нарсаларда намоён бўлган моҳиятга дахлдор деб билувчи фалсафий назария. — *Тарж.*

⁶⁷ **Эвристика** [*< юнон. heu riskō* топаман]. 1. Қадимги Юнонистонда: жавобга ишора қилувчи саволлар бериш орқали ўқитиш тизими. 2. Назарий тадқиқот ва ҳақиқатни излаб топиш зарур бўлган мантикий усуллар ва методик коидалар. — *Тарж.*

⁶⁸ **Телос** (*юнон. telos* — интиҳо, мақсад), қадимги юнон фалсафасида бирор нарсанинг пировард мақсади; Аристотель фалсафасида борлиқнинг тўртта асосий принципларидан бири. — *Тарж.*

Таъкидлаб ўтганимдай, ушбу мусулмон мутафаккирлари бирмунча эски тузилма доирасида иш кўради. Улар, албатта, қандай қилиб жинсларга бўлинишдан холи илоҳиётшунослик ва салоҳият жиҳатдан аёлларга ён босувчи мистицизм шариатнинг жинслар тенгсизлигига орқа манзара бўлиб хизмат қилишидай ғайримантикий тушунча таҳлилини барбод қилди. Уларнинг ҳеч бири ўзларича тушунган тенглик маъноси билан боғлиқ жинсга оид яқинда амалга оширилган тадқиқотлар хусусида бонг урмайди. Масалан, тилга оид асосий масалани олиб кўрайлик. Яқин-яқинларгача феминизм тафаккури Лакандан унинг ўзи “тил соҳаси, Рамзий тартибни музаккарда бир чизикка сафга тизиш”⁶⁹ деб атаган нарса билан бот-бот ерга уришда фойдаланар эди. Шунинг учун (аёлларни) озод этиш лойиҳаси тилни ислоҳ қилишга, ёки, Иригарайнинг, ҳар бир тил жинслардан таркиб топган, деган қарашига асосан, тилда муаннас (женский род) учун жой ҳозирлаши, унда эса бундан буён музаккар (мужской род) тадқиқот мавзуси бўла олмаслигига сабаб бўлиши керак. Бундай бўлгинчилик баъзи бир исломий контекстларда самарали бўлиб кўринади. Бу контекстларда эркак ва аёл тили нафақат сўзларни талаффуз қилиш, балки синтаксис ва лугат бўйича ҳам кўпинча бир-биридан кескин фарқ қилади. Менинг билишимча, ушбу лингвистик майдон аёлларга ижтимоий диннинг баҳам кўрилган ёки андроцентрик дискурсига ўзларининг хавотир ва тажрибаларини ёзиш имконини бериши мумкинлиги ҳали тадқиқ қилинмаган; бироқ, гумонимча, натижалар Лаканни феминистларча ўрганиш фойдали эканини тасдиқлайди.

Биз яқиндаги мустаҳкам конструктив андозанинг инкирози мусулмон феминизми учун янги макон очиб беришини тахмин қилишимиз мумкин, мусулмон феминизми Аҳмад ва бошқаларнинг рақобатли ва дихотомик⁷⁰ стра-

⁶⁹ Miranda Fricker and Jennifer Hornsby, *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy* (Cambridge, 2000), 70.

⁷⁰ **Дихотомия** — [юн. dichotomia < dicha икки қисмга + tomé бўлиш]. 1. *филс.* Таснифнинг бир кўриниши: қисмнинг икки бўлакка бўлиниши. 2. *бот.* ўсимликларнинг шохланиши, унда ўқ иккита янги, одатда, бир хил ривожланган шохларга бўлиниб кетади. — *Тарж.*

тегиясидан ташқарида мавжуддир. Бу йўлни Закия Демир таклиф қилган эди. Шуниси аниқки, Фрейд биологизми юмшоқ версиясининг Мелани Клейннинг шунга ўхшаш артикуляцияси билан биргаликдаги обрўси кундан-кунга ошиб бормоқда. Ҳатто бундан 20 йил бурун Клейннинг “жинслар ўртасидаги анатомик тафовут [...] психик оқибатларга сабаб бўлади”, деган қараши феминистик назария учун ҳам қутилмаган ҳол эди. Бироқ энди шу нарсага шохид бўляпмизки, Сара Руддикнинг аниқлашича, эркак ва аёлларнинг фикрлаш тарзи бир-биридан кескин фарқ қилар экан, яъни аёлларнинг “оналарча фикрлаши” аввало, тинч ва нисбийдир⁷¹. Кэрол Жиллиганнинг қўшган ҳиссаси эса ҳамон салмоқлидир, унинг 1982 йили чоп этилган **“Бошқа бир овозда”** китобида аёлларнинг овози “бўлакча, аммо тенгҳуқуқли маънавий робита”ни эгаллайди. Жиллиганга кўра, аёллар ахлоқий масалаларга “контекстдан келиб чиқиб ечим топади”: Улар адолат этикасидан кўра ғамхўрлик этикасига мойилдир... Бунинг сабаби худбинлик генининг тадрижий стратегиясида ёки она ва боланинг ноёб муносабатларида бўлиши мумкин. Жиллиганнинг қараши баҳслидир, бироқ у шу нуқтаи назардан баҳслардан устун турадики, ҳозирги кунда жинсга оид конструктив қарашлар ота ва она исми илоҳиётни тушунишда муслмон жинс дискурсига фойдали замин ҳозирлаб бериши мумкин. Илоҳиётнинг ота ва она исмлари дунёда ўзаро мулоқотга киришади, инсон моҳиятида турли кўринишларда намоён бўлади, илоҳиётнинг навбатма-навбат вужудга келган теофанияси сифатида изоҳланади.

Тўғриси айтганда, шариятнинг жинсга оид кўплаб индивидуал аҳкомларига Тўрт Мактабда керакли тарзда жорий этилган ижтиҳод тузатишларига нисбатан феминистларнинг нуқтаи назари ўзгариши аҳамиятини баҳолаб ўтиришга менинг вақтим йўқ. Бироқ мен бу Закия Демир ва Захро Рахноверд сингари муслмон аёл ёзувчилари ҳимоя қилаётган жинсларни ўзаро ажратиш озод

⁷¹ Richmond, 79.

килиш стратегияси сифатида қайта баҳолашга сабаб бўлиши мумкинлигини тахмин қилиш мумкин, озод қилиш стратегияси камситувчи бандлик ҳукмига дахлдор бўлмаган пайтда аёллик моҳияти ва насл қолдириш бирдамлигини асраб қолиши мумкин. Мэри Дэли ва бошқалар эркаклар билан мулоқот қилишни исёнкор тарзда рад этиш ва ҳақиқий эгачиликни жорий этиш учун қалъа сифатида “аёллар макони”ни яратишни ёқлаб чиққан эди.

Иригарай “Жинсий тафовут этикаси” китобида эркаклар яратган технологик иш жойларини қоралайди. Унинг фикрича, бундай иш жойлари маълум бир даражада қардошлик вужудга келишига сабаб бўлади, [ва] жинсий тафовутни йўққа чиқаради”. Рақобат қилиш учун аёллар эркакларнинг бирор мақсадга эришишни кўзловчи “тор қараш” усулини ўзлаштириши ҳамда шунинг натижаси ўларак, биоцид⁷², чайқовчилик ва аёлларга, эндиликда эса жинсга қарши бўлган ижтимоий олибсотарлик макони ҳаққи-хурмати ўзларининг гормонларга жойланган моҳиятидан воз кечиши лозим. Унинг қузатишича, “якин вақтлардаги жинсий озодлик жинсиятнинг янги бир этикасини ярата олмади”, Грир ҳам шикоят қилганидай, дастлаб аёлларнинг ўзи бундан азият чекди. Бироқ унинг ёзишича, феминистларнинг исён кўринишидаги жавоби “кўпинча бошпана ва ўзларига ҳудуд ҳозирлаш имкониятини ҳам барбод қилади. Биз қандай қилиб аёлларга айрича бошпана ва ҳудуд барпо этишимиз мумкин?” Бу савол исломга ҳам тегишлидир; бироқ Грирнинг жавоби одамнинг энсасини қотиради ва бефойда бўлиши ҳам мумкин. У ҳам Левинас⁷³ сингари севишда инқилобни, ўзаро муросага асосланган “ижтимоий ва маданий ранг-баранглик”ни, имо-ишора ва жинсиятнинг янги

⁷² **Биоцид** — (ДДТ сингари) турли организмларнинг кушандаси бўлган модда ёки нарса. — *Тарж.*

⁷³ **Эммануэл Левинас** - Гуссерл фалсафаси билан таниш бўлган дастлабки француз муаллифларидан бири. У Гуссерл ва Хайдеггер фикрларини ўзаро чоғиштирган плюралистик персонализм (замонавий фалсафанинг дунё олий илоҳийёт томонидан бошқарилувчи маънавий шахсларнинг жамоаси деб билувчи йўналиши) тарафдори. — *Тарж.*

тилини, эркаклар аёлларнинг бўлакча табиатини қайта баҳолаши кераклигини талаб этади.

Унинг, жинсларнинг ўзаро тафовутига оид янги молекуляр генетик тадқиқотлар туфайли бўлса керак, эркак мижозининг ўзгарувчанлигидан тушкунликка тушишининг кучайиб бориши ҳақидаги қарашлари зўрма-зўраки фикрлашга ўхшаб кўринади. У ҳақиқий ва ўзаро кўнгил яқинлиги учун керак бўлган кун тартибидagi масалаларнинг биттасидан ортиғига ярамайди. Бироқ биз унинг ташхисидан анча истиқболли ечимлар калитини топишимиз мумкин. Буни унинг ўзи жуда-жуда истайди. Унинг қайд этишича, “бизнинг жамиятлар **эркаклар-ўзларининг-орасида** (*l'entre-hommes*) тушунчасига асосланади. Ушбу тартибга кўра, аёллар “тарқоқ ва қувғин атомлардир”. Аммо у ўз эътиборидан соқит қилган рақиб маданий иқтисодиёт ҳам бор.

Анъанага кўра, исломнинг ижтимоий макони, аввало, **l'entre-hommes**, яъни оқ кийимдаги эркаклар томонидан қурилган ва субъектлаштирилган — шахслантирилган. Қора кийган аёллар эса, гарчи мавжуд бўлса-да, мавжуд эмаслик, яъни ҳурматли меҳмон мақомидадир. Ибтидоий ва муайян маънода шариат қардошлиги намуналарига асосланган ислом жамиятини аёлларни “тарқоқ ва қувғин атомлар” мақомига тушириб қўйган деб бўлмайди. **Entre-femmes** (**аёллар-ўзларининг-орасида**) деган қоидага параллел макон, муқобил маъно ва мазмун салтанати мавжуддир, у ерда эркаклар меҳмондирлар, у ташқи кўринишидан **entre-femmes** билан мос тушади, бироқ аслида аёллар ўртасида дўстона муносабатлар, яъни **nos semblables**⁷⁴ни ҳурмат қилиши учун макон яратади. Бу модерн ва постмодерн шароитларида ўта тақчилдир. Ва бу Иригарай таклиф этаётган аёллар гомосексуализми — лесбианизм академиклари хомхаёлидан кўра инсонларча самимий ва нафисроқдир.

Иригарай айни пайтда баъзи италян феминистлари орасида урф бўлган янги институт — қурим **affida-**

⁷⁴ **Nos semblables** (фран.) — “бизга ўхшаганлар” дегани. — *Тарж.*

*mento*⁷⁵ ни тавсия этади. Бу атама фақат эркакларники бўлган ва кескин ижтимоий макондан бемалол аёллар жамияти ичига чекиниш йўлларини ахтаради. Муаллиф наздида, бу “биз учун эҳтимол тутилган ва яшаш учун мос келажакни асраётган бошқа бир маданият, яъни тарихий юзи ҳали бизга нотаниш бўлган маданият рамзидир”. Унинг тасдиқлашича, курашлар ва аёллар гуруҳларининг умумий салбий тажрибаси шундан далолат берадики, *affidamento* ҳужайралари аёлларнинг эркаклардан айрича улкан ва барқарор бирдамлигини яратиш учун ўзаро қўшилиб кетиш имконига эга эмас. Аммо баъзи бир маҳаллий, норасмий аёллар ташкилоти уларга ўзига хослик андозаларини бериши мумкин, уларни эса қисмларга бўлиб юборувчи модернизм инкор қилади.

Ислом *entre-femmes*ни бир қанча антропологлар тадқиқ қилган. Чантал Лобато афғон қочқин аёлларига оид тадқиқотида улар ҳаётининг самимийлиги ва опаларча бойлигини мақташ орқали ҳар жойда ҳозир но-зир бўлган ғарбча дунёқарашни тузатишга ҳаракат қилади. Унинг ёзишича, аёлларнинг бундай маконлари маълум маънода уларнинг ўзлари барпо этган тафаккур, анъана ва ривоятлар тизимини қамраб олади⁷⁶.

Ҳатто эркаклар ҳукмронлиги юқори даражада экани кундай равшан бўлган шароитда бир вақтнинг ўзида ҳам патриархат, ҳам матриархат кўринишида зуҳур бўладиган жамиятни қайси бир антропология исломий деб аташи мумкин? Ижтимоий макон, аввало, эркакларга тегишли, улар бу маконни хусусийсидан кўра юқорирок қўйиши мумкин; аммо хусусий маконни аёллар устун деб билади, улар ижтимоий маконни ахлоқий ва маънавий жиҳатдан шубҳали деб ҳисоблаши ҳам мумкин. Бинобарин, мусулмон урф-одатларининг тавсифини бир суз билан эркин машғулот деса бўлади. Эркаклар кўпинча

⁷⁵ *Affidamento* (умал.) – 20-асрнинг 80-йилларида фақат аёллардан иборат бўлган феминистик жамоаларда улар ўртасидаги “бирдамлик” принципи.

⁷⁶ Chantal Lobato, ‘Femmes afghanes, femmes musulmanes,’ in Olivier Mongin and Olivier Roy, *Islam, le grand malentendu* (Paris, 199), 170-3.

аёллар хусусида сийқа фикр юритади; аммо аёллар эркаклар ва ҳатто уларнинг шодон лоқайдлиги билан боғлиқ муносабатларига ҳам парво қилмайди. Улар: “Эркакларни ким ҳам билиши мумкин?” дейишга ҳақли. Эркаклар нуктаи назарига кўра, уларнинг патриархал эркинлиги нотўғри эмас. Аёлларга етарли баҳо бермайдиган ушбу ҳадис асосида мулоҳазаларни тасдиқлаш, шунингдек, ушбу манзарани тасдиқлаган ҳолда унга нисбий деб қараш ҳам мумкин. Эҳтимол, айнан шу ўринда биз Жиллиган лойиҳасининг амалга ошаётганига гувоҳ бўлиб тургандирмиз, у музаккар назариялари “ҳақиқати”ни бошқа “ҳақиқатлар” билан қарама-қарши қўяди. Шундай қилиб, Жиллиган ўз перспективаси — кўрими учун даъво қилаётган ҳақиқат худди устувор тушунча “ҳақиқати” ўша кўримга дахлдор бўлгани каби, назарий кўримнинг қамровидаги ҳақиқатдир”⁷⁷.

Мусулмон жамиятлари ҳозирги шароитда макон ва тафаккур нуктаи назаридан турли қутбларга мансуб бўлган ушбу анъанани қандай юзага чиқариши мумкин? Очигини айтганда, унинг аксарият мусулмон жамоаларидаги ҳаётий воқелиги кулгили аҳволда ва бу ҳол эркакларнинг менсимаслигига сабаб бўлмоқда. Бироқ Иригарайнинг бугунги умумий майдон хусусидаги ғайришуурий қарашни унинг яширин имкониятлари ҳаддан зиёд самарадор эканини намойиш этмоқда, дейишим мумкин. Агар биз Лаканнинг фикрлаш тарзида масжидни тўғри чизик хоссаси⁷⁸ деб билсак: эркакларнинг тўғри чизикли бармоғи ақл бовар қилмайдиган худо — миноранинг жамоатчилик оғзидан қўймайдиган, валиларнинг айланалар — Лаканнинг аёллар деб биладиган ноли — билан ихота қилинган ибодатхона ёки уйда нишонланаётган *мавлуд* маросими — тўғри чизикқа юзланади; уларнинг ички олами меҳроб (айни пайтда минорадан фарқли ўларок, ибодатхонада ёки масжид) да зухур бўлади. У ҳолда биз тенгликни қайта тиклашни масжидда бажариладиган диний амал-

⁷⁷ Susan J. Hekman, *Moral Voices, Moral Selves: Carol Gilligan and Feminist Moral Theory* (Cambridge, 1995), 5.

⁷⁸ Linearity — (ингл.) тўғри чизик хоссаси дегани. — Тарж.

ларни кескин ислоҳ қилиш орқали эмас, аксинча, айти пайтда нафратланиш даражасига тушиб қолган ибодат жойи: ибодатхонани қайта тиклаш ва обрўсини кўтариш орқали амалга оширишимиз мумкин. Яқинда ижтимоий фанлардан антропология (Клиффорд Гиртз) ва матн шарқ-шунослиги (Жон Ренард) соҳасида ўтказилган тадқиқотлар сўфийликни сомий “трансцендентализми”нинг замонавий ваҳҳобийлик мутаассиблиги билан классик шарқ-шунослик қарашларининг кучли иттифоқидан асраб қолди ва унинг тарихий марказлашуви мусулмон тақводорлиги асосида кечганини аниқлади. Қўлаб феминистик таҳлиллар — шулар қаторига Лайло Аҳмаднинг таҳлили ҳам киради — расм-русумларга асосланган дин нормативдир, деган тушунчадан келиб чиқадиган, масжидда диний амаллар бажариладиган пайт орқада турадиган аёллар муқаррар ҳукмнинг қурбонларидир, деган Фарб ва христиан тахминларидан олинган хулоса билан бизнинг кўз қарашимизни нотўғри талқин қилади.

Тасаввур экранини сўфизм ва унга ҳаммаслақ бўлган машҳур диний тариқатларни киритиш учун кенгайтирсангиз борми, исломнинг классик кўринишлари минг бир жозиба билан пайдо бўла бошлайди. Имомнинг клерикал ва авторитар мақоми ва эркак зотининг норматив фикрдан келиб чиқадиган ижтимоий қиёфасига оид евроцентрик қарашлар урта асрларда яшаган мусулмонлар аксарият ҳолларда назарий жиҳатдан, қўпинча амалда аёл киши бўлмиш сўфий шайхнинг таъсири ва йўлбошчилигида яшагани ҳақидаги далиллар билан рад этилиши керак.

Жинсни бошқача тушуниш борасидаги диний қарашларнинг тармоқланиб кетиши жинсият мубоҳасасига бориб тақалади. Инсон отлик мавжудот бирликда яшайди, мавжудотнинг маънавий моҳияти жинсга бориб тақалади ва шу сабабли ҳар бир жинс даҳосини бошга кўтариш исломга хос хусусиятдир. Расулulloҳ (с.а.в.)-ни бевосита худди шу нуқтаи назардангина тушуниш мумкин: унинг жасорати бирлиги ва бинобарин, қудсийлиги намойишидир. Унинг аёл зотини, завжайи муҳтарамаларини бошига кўтариш одати Сулаймон ва бош-

қа яхудий донишмандлари, ҳатто Кришнанинг жасоратини эсга солади. Тўлақонли ҳаёт кечириш орқали ул зот Аллоҳ таоло фарз қилган насл қолдириш одатини қабул қилди ва уни муқаддаслаштирди. Қонунлар ижодкори бўлмиш Расулulloҳнинг якка ўзи учун яратган **хасоис** — хусусиятлар (уларни Суютий ўзининг “Ал-хасоис ал-кубро” асарида бир-бир санаб ўтади) унинг ахлоқий принципларга риоя этишида қаттиққўл бўлишини талаб этар, аммо умматлари бундан озод қилинган эди. Таҳажжуд ибодати унга мажбурий бўлса, бошқалар учун ихтиёрий эди. Оддий мусулмонлардан эрталабдан кечгача рўза тутиш талаб этилган бир пайтда унинг 24 соат ёки ундан ҳам кўпроқ вақт рўза тутиш (ўтар рўза — **савм ул-висол**) га ҳаққи бор эди. Унинг хос хусусиятлари асосан ўзини ҳар нарсадан тийишдай қаттиққўлликдан иборат эди, уларнинг орасида экспансив кўпхотинликни ҳам кўришимиз мумкин. Баъзи бир хотинлари (Савдо, Умм Ҳабиба, Маймуна)-нинг ёши ул зотниқидан каттароқ бўлгани ҳам рост; Расулulloҳнинг уларга уйланишини тўғридан-тўғри раҳмдиллик ва сиёсий донишмандлик натижаси деб қараш керак; бироқ унинг бошқа хотинлари анча ёш эди. Расули акром бундай кўпхотинлиги билан танага қарши христианча урушнинг тугаганига ишора қилар ва яхудий пайғамбарлари эълон қилган жинсиятнинг муқаддас қадриятини тасдиқлашдан чарчамас эди.

Ул зотнинг жанг майдонидаги жасоратини ҳам бу фазилатларидан ажратиб бўлмайди. Пайғамбаримизнинг маънавий камтарлиги қаҳрамонлиги билан чамбарчас боғлиқ кетган эдики, бу ҳолнинг Европада мисли йўқ: оила қурмаган темплар⁷⁹ ҳам, Калатрава⁸⁰ рицарлари ҳам бу борада у билан тенглаша олмайди. Аммо унинг бу фазилати Кришнанинг муқаддас жангчилиги хусусиятла-

⁷⁹ **Темплар** — 12-асрда Қуддус шаҳрида ташкил этилган католик маънавий жавонмардлик тарикати аъзоси. — *Тарж.*

⁸⁰ **Калатрава ҳарбий ордени** (*исп. Orden Militar de Calatrava*) — Испаниядаги улкан ҳарбий ва диний тарикат. Тарикатга 1158 йили кастилиялик қирол Санчо III Калатрава калъасини Раймондга кўчирганида асос солинган эди. — *Тарж.*

ри ёки ўрта асрлар Япониясининг *бушидо*⁸¹ си билан ҳамоханг келади. Самурайлар этикаси медитатив сокинлик, ҳарбий устунлик ва аёл билан ўзаро муҳаббатни ўзида мужассам этади; эркакликнинг таъсирчан ифодаси бўлган бу ҳол шахсий намуна ҳисобланса-да, аксарият европаликларга суннатнинг жуда узоқ ва қўл етмайдиган улчови бўлиб кўринади.

Бу бизни бошқа бир масала сари етаклайди. Феминологиянинг таъкидлашича, дастлабки христиан никоҳсизлиги инсон танасини даҳшатли қийноқларга дучор этганки, Тертуллиан⁸² сўзи билан айтганда, аёллар “шайтоннинг дарвозаси” бўлган. Бу ҳол “Уйланиш — менинг суннатим, кимки менинг суннатимни бажармасан, у менинг умматим эмас”, деган ҳадис туфайли ислом маданиятида чуқур илдиз отмади. Никоҳ қадриятининг ортиши аёлларнинг ўрнини зимдан юксакларга кўтаришга олиб келдики, черков оталари бокира мукамалликни афзал билиш орқали уни ҳал этиб бўлмайдиган муаммолар сирасига киритиб қўйди. Яна шуниси ҳам ҳақиқатки, никоҳсизликни ҳимоя қилиш баъзи бир иккинчи ва учинчи авлодга мансуб мусулмон таркидунёчилари орасида ҳам урф бўла бошлади, улардан бири Абу Сулаймон ад-Дараний: “Кимки уйланса, дунё даражасига тушган бўлади”, дейишгача бориб етди. Бироқ бунга ўхшаш ҳиссиётларга энг дастлабки таркидунёчилик муҳитида йўл берилар эди. Топ Андре тўғри кўрсатиб берганидай, никоҳсизликнинг урф бўлиши христиан монастирларининг таъсири эди, уни кейинчалик норматив сўфизм оқими оқизиб кетди. Ислом тараққий этган ўрта асрларда қудсийлик ва никоҳсизлик бирлигини тасаввур этиб бўлмас, худога интиланганларнинг жуда оз қисмигина оила қурмас, Ибн Таймия эса нодир истиснолардан бири эди.

⁸¹ *Бушидо* (япон. “Жангчининг йули”), Япониядаги самурайлар синфининг ахлоқ кодекси. 19-асрнинг ўрталарида бушидо бутун жамият учун ахлоқий машғулотларнинг асоси қилиб олинди. — *Тарж.*

⁸² *Тертуллиан* (*Tertullianus*) Квинт Септимий Флоренс (160 йил атрофида туғ. — ваф. 200 йилдан сўнг), христиан илоҳийшуноси ва ёзувчиси. — *Тарж.*

Аёллар *sacratum*⁸⁵ га кириши мумкин, бироқ иккала томоннинг ҳам етакчи бўлишидан нима наф? Худонинг халоскор сўзи воситачиси ким? Агар иудаизмда аёллар Торага яқинлаша олмаган, христианликда причастие маросимида иштирок этолмаган бир пайтда исломнинг диний мажбуриятларни бажаришдан озод қилиши уларга аёллар ҳуқуқини худди зикр этилган динларга ўхшаб, чеклаб қўядими?

Ислом бу ўринда муқаддас жойларни уларнинг ичида акс садо берадиган сўзнинг тажаллиси қадар кенгайтиради. Шариат учун китобга асос бўлган калом аёллар қўл теккизиши ва қироат қилиши учун очикдир. Куръоннинг илк матнига васийлик қилиш эркак кишига эмас, айнан Пайғамбарнинг завжайи мухтарамаси Хадичага раво кўрилгани ҳам рамзий маънога эга.

Илоҳий каломни жамоа бўлиб ўқиш ҳақида гап кетганда, аёлларнинг ўрни хусусида исломнинг қиёси йўқ эканини айтиб ўтиш керак, тўғридан-тўғри сабабга кўра, ислом ҳеч кимни — эркакми, аёлми — бир-биридан устун қўймайди. Ибтидоий *Аласт*ни ёдда тутишимиз ва Буюк Аҳдга имон келтиришимиз барчамизга чинакам тақво ажрларини ёзади. Улар биз қанчалик ёдда тутсак, шунчалик азиздир.

Имом воситачилик қилмайди, бироқ маънавий етакчи ўз шогирди учун ибодат қилиб, зикр усулларини таклиф этиш билан воситачи бўлиши мумкин. Бу замонавий ваҳхобийлик фаоллигининг аёлларга қарши қаратилган муқаррар қўполлиги намунасидир. Бундай фаоллар учун сўфий шайх ҳурмат қилинадиган эмас, аксинча, йўқотилиши керак бўлган шахсдир. Юқорида зикр этилганидай, сўфизм ва ислом бошланғич маънавиятининг бошқа шакллари аёлларни кўпинча диннинг соф экзотерик⁸⁶ кўринишларида мавжуд бўлмаган йўлларга солар эди: ўз шогирдининг шаклланиши ва уни йўлга солишда таъсир

⁸⁵ *Sacratum* (лот.) — муқаддас жой.

⁸⁶ *Экзотерик* [юн. *ekhōterikos* ташки]. *махсус*. Сир бўлмаган ва оддий одамларга ҳам мўлжалланган (диний маросимлар, мистик таълимотлар ва х.к. хусусида). Тескарис *эзотерик* — *Тарж.*

кўрсатувчи сўфий шайх кўпинча муайян кишилар ёки жамият учун масжиднинг имомидан кўра муҳимроқ аҳамиятга эга эди. Шайх у ёки бу жинс вакили бўлиши ҳам мумкин эди. Бунинг ёрқин ва теран намунаси сифатида замонавий Ливан авлиёси Фотима ал-Яшрутиййани мисол қилиб келтириш мумкин. Бундай мисоллар жуда кўп. Кўпинча масжидлар фақат эркаклар борадиган жой бўлиб қолган мусулмон жамиятларида пайғамбар мақбараси ёки авлиё кишининг аёлларга уларнинг гуллаган таъсирчан маънавиятига мос топиб берган муқаддас жой, Иригарай қайд этганидай, тўғри чирикдан кўра, ёпик айлана ичидадир. Шу маънода, Фаластин аёллари учун баъзи бир пайғамбарларнинг мақбаралари нечоғлиқ аҳамиятли бўлганини қайд этиб ўтиш керак. Ваҳобийликнинг, Мадинадаги мақбарани истисно қилганда, аёлларнинг жамоат жойларида ҳар қандай кўзга ташланиши билан боғлиқ асабийлашуви уларнинг бундай аҳволга барҳам бериш йўллари ахтаришидан далолатдир. Бу масалада Расулulloҳнинг қабри парадигма сифатида эмас, истисно деб қаралади.

Шунга қарамасдан, кейинги йилларда аёлларнинг имомликка ўтиши масаласи, гарчи улар орасида бундай зиддиятли вазифани бажаришга рўйхушлик берадигани кам бўлса-да, бир неча жамоаларда кўтарилган эди. Масжид имомининг авлиёларга хос воситачилик ваколатларидан бирортасини ҳам даъво қилишга ҳаққи йўқ: у *in loco divinis*⁸⁷ эга эмас; аммо вақтни белгилаш, ибодатга келувчилар ҳаракатини мувофиқлаштириш ва жамоанинг бирлигини кўрсатиш учун масжидда бўлиши керак. Гарчи баъзи бир маданиятларда унинг зиммасига қўшимча равишда руҳоний маслаҳатгўйлик вазифаси юкланса-да, бу шаръий талаб эмас. Исломнинг сунний оқими мазҳабларининг тўртталасида ҳам бугунги кунда жамоада эркак киши бўлса, имом эркак бўлиши вожиблиги қабул қилинган. Кўпгина калом илми нуктадонлари агар жамоадагиларнинг барча-

⁸⁷ *In loco divinis* (лот.) — зикр этилган илохий моҳиятга. — Тарж.

си муслималар бўлса, аёл кишининг имом бўлишига изн беради. Бироқ аёллар эркакларга имом ўтиши мумкин эмас. На Қуръонда, на ҳадисларда буни тасдиқлайдиган бирор матн бор: бу — ўрта асрларда қарор топган ўзаро муросанинг маҳсули. Фақат айрим кишиларгина буни шубҳа остига олади. Шундайлардан бири Ибн Арабий бўлиб, у аёлларнинг ибодат пайтида эркакларга имом ўтиш ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиққан эди⁸⁸. Аслида мусулмон дунёсидаги аёллардан чиққан фаоллар имомликда обрў-эътибор ва ваколатнинг йўқлиги туфайли бундай аҳволдан деярли ташвишга тушмаган эди. Бирор киши масжид имоми бўлмай туриб ҳам диний пешво бўлиши мумкин. Бунинг тасдиғи сифатида Умм Ҳани, Оиша ал-Баъунийа ва Карима ал-Марвазийа сингари ўтмишдошларининг замонавий Мисрдаги вориси бўлган Бинт аш-Шатий сингари калом илми мутахассисларини мисол қилиб келтирса бўлади.

Шу кунгача кечган баҳс-мунозаралар шарият масалаларига дахлдор бўлган метафизика ҳудудларини оралаб сусайиб борди. Кўриб турганимиздай, ислом калом илми нуктаи назаридан эркак ва аёл жинсига оид принципларда тенгҳуқуқлилиқка мойилдир, шу билан бирга, у амалий ижтимоий тузилмаларда тафовут жорий қилади. Бу парадоксни тушуниш жинс билан боғлиқ исломий фалсафа моҳиятини тушунишдир, ушбу фалсафа ролларни юқоридан пастга қараб эмас, пастдан юқорига қараб тақсимлайди.

Мусулмон дунёси ва тарихида аёлларнинг вазифаси турли-туман бўлиб келган.

Дехқон жамоаларида аёллар ташқарида ишлайди; шаҳар зодагонларининг аҳли аёли эса аксарият ҳолларда уйда бўлади. Бироқ ҳозирги кунда ижтимоий макон қатъий равишда жинссизланиб бормоқда, бу ҳол эркак ва аёлларнинг ним зоҳидона кийимларида кўзга ташланмоқда, бу маконда эркакларнинг кийими аксарият ҳол-

⁸⁸ Mubyiddin Ibn Arabi, *al-Futuhat al-Makkiyya* (Cairo, 1293 AH), I, 562 – 3.

ларда оқ бўлса, қора ранг кенг маънода ичкарининг, Каъбанинг ва, бинобарин, илохий Лайлонинг белгиси бўлиб, аёлликни ифода этади. Уй, яъни хусусий маконда ушбу белгиларнинг ахамияти қолмайди ва уй ҳам, худди ижтимоий макон қатъий бўлгани ва қутблангани сингари, ранг-баранг бўлиб қолади. Жинсни муқаддас деб билишни рад этадиган ва тасодифий шавқни қўзғатувчи ишоралардан завқ олувчи модернизм ижтимоий маконни ранг-баранг қилиш орқали “уй” деб ҳисоблайди ва маълум бир жинс вакилларига нисбатан камситиш деб қаралувчи жинсга қараб ажратиш қолдиқларига қарши уруш эълон қилади.

Шариат дискурсининг бошқа жиҳатлари ҳам изоҳ беришни талаб этади. Ислом қонуншунослиги — фикҳнинг батафсил шартларини бир-бир кўриб чиқиш, исломнинг жинслар тенгҳуқуқлилиги хусусидаги қарашлари мантиқан тўғри бўлса-да, роль ва ҳуқуқларнинг тенглигини қарор топтириш мутлақо тескари натижа бериши мумкинлигини индивидуал мисоллар билан тушунтириш бизнинг вазифамизга кирмайди. Бундай лойиҳа, яқинда Ҳаифа Жавод уриниб кўрганидай, алоҳида бир китоб бўлиши мумкин эди; биз бир неча намунавий масалаларни шарҳлаб бериш билан чегараланишимиз зарур.

Балки мусулмон жамиятларининг энг кўп кўзга ташланадиган хусусиятларидан бири аёллар учун анъанавий бўлган кийим кийиш масаласидир. Кўпинча инсоннинг шариат ва мусулмонлик кадр-қиммати эркаклар учун ҳам алоҳида кийим кийишни назарда тутиши эсдан чиқиб қолади: мусулмонларнинг бутунлай анъанавий жамиятларида эркаклар жамоат жойларда сочини яшириб юради ҳамда қўл ва оёқларигина кўриниб турадиган узун ва кенг кийим кияди. Аммо мусулмон қонунчилигида уларнинг **аврати** аниқ белгилаб қўйилган: эркаклар баданининг камида киндигидан тиззасигача бўлган қисмини ёпиб юриши керак. Аёллар эса ҳадисга кўра, юзи, қўллари ва товонларидан бошқа ҳамма жойини ёпиб юришлари лозим.

Инглиз-Америка ахлоқ фалсафаси универсалликка асосланган Маърифат даври идеаларидан анъана ва хусусийликка асосланган ахлоққа; принципларга асосланган ахлоқдан қадр-қимматга асосланган ахлоққа; системали назарий оқлов ҳолатларини ишлаб чиқишга бағишланган ахлоқдан назарияга шубҳа билан қаровчи ва маҳаллий донишмандликка ҳурмат билан қаровчи ахлоққа; ташқи дунёдан узилиб қолган шахсга асосланган ахлоқдан бошқаларга қўшилиш ва ғамхўрликни ёқлайдиган ахлоққа; тарихга дахлсиз ахлоқдан муайянлик ва тарихий ахлоққа юз бурмоқда¹⁰².

Мусулмон феминистларининг, Қуръон аёлларга нафрат билан қарамайди¹⁰³, деб билишини тасдиқлайдиган Нуссбаум, маданиятдан воз кечиш туфайли бегоналашув оқибатида орттирилган жароҳат қайта тикланишига ҳали анча бўлган бирор маданиятга аъзолик туфайли етадиган зарардан кўра оғирроқдир, деганида ҳақ эди. Ислонинг жинсга оид дискурсини қайта тасаввур қилиш лойиҳаси ўзининг анахроник¹⁰⁴ акс садосига қарама-қарши ўлароқ, айнан шу сабабга кўра, тобора жозибадор бўлиб борса ажаб эмас.

¹⁰² Nussbaum, 'Virtue revived', *Times Literary Supplement*, 3 July, 1992, p.9.)

¹⁰³ In Okin, 106.

¹⁰⁴ **Анахронизм** [фр. anachronisme < юнон. anchronismos < ana тесқари, орқага, қарши + chronos вақт]. 1. Ўтмиш сарқити. 2. Бир даврда рўй берган воқеа-ҳодисаларни хато туфайли бошқа даврга тааллуқли деб билиш, бирор нарсани нотўғри ифода қилиш ёки тасвирлаш билан хронологик аниқликнинг бузилиши. — *Тарж.*

VII БОБ

ЎТМИШНИ СОФИНИШ ҲИДОЯТИ:
БУЮК АҲДНИНГ ДАВОМИ

Ислом, худди христианлик ва буддизм сингари, назарий жиҳатдан ҳам, тарихий анъанасига кўра ҳам дунёнинг илғор миссионерлик динларидан биридир. Дунёдаги улкан ва глобал эътиқодларнинг энг ёши бўлган ислом Қуръоннинг “Тур ва огоҳлантир” амрини бажаришга киришмаганида бир неча номаълум араб монотеистларининг мазҳаби бўлиб қолган ва ярим оролдагилар уни қуршаб турган серғайрат христиан дини билан муроса қилгани сари йўқолиб кетишга маҳкум бўлур эди. Бунинг ўрнига Маккадаги жўшқин ҳаёт улкан керигматик¹ ҳаракатни вужудга келтирди. Бу ҳаракат гуллаб-яшнаган ва илғор тамаддунлардаги сиёсий тартибларни ҳам енгиб ўта билди ва эътиборли жиҳати шундаки, маданийлаштиришнинг оддий қонунилари воситасида мустаҳкам диний тартибни ўз босқинчиларини ҳам сафига қўшиб оладиган даражада ўзгартира олди. Айни ҳол тарихни бор-йўғи иқтисод ва жамият ҳақидаги ҳикоядан иборат деб биладиган тарихчилар учун ҳануз жумбоқлигича қолмоқда. Ўз асосчисининг вафотидан 14 аср ўтибди ҳамки, Расулulloҳ амаллари ҳалигача турли жамиятлар эътиборини оҳанрабодай ўзига тортиб келмоқда. Бинобарин, исломнинг ўз сафига бошқа дин вакилларини жалб эта билиш табиати дунё тарихининг муҳим константа — доимий қийматларидан бирилигича қолаётгани ҳайратланарлидир, биз уни ҳали-ҳамон етарли даражада тушуниб олганимиз йўқ.

Биз мазкур бобда ушбу мураккаб ва шароитга мосла-

¹ Керигма (юнон. эълон қилиш) — Христиан динида дастлабки пайтларда Исо Масихнинг қийналиши билан боғлиқ эхтирослар, унинг ўлими, қайта тирилиши ва худо ҳузурига кўтарилиши ҳамда унинг амаллари ҳақида тилдан-тилга ўтиб юрган ривоятлар. Бу ўринда Мухаммад алайҳиссалом суннатлари назарда тутилади. — Тарж.

шувчан динамика моҳиятини очиб беришга интилдик ва бу мавзу учта масала доирасида ривожланиб боради. Биринчидан, социологлар “бир диндан иккинчисига ўтиш” деб атайдиган ҳодиса исломнинг муқаддас битиклари ва илоҳиётшунослик контекстида нимани англатиши юзасидан бир неча дастлабки изоҳлар келтирилади. Иккинчидан, ислом тарихидаги бир диндан иккинчисига ўтишнинг энг ёрқин нуқталари ажратиб кўрсатилади, улар устувор академик талқинлар асосида берилади. Ниҳоят, мен бугунги кунда оммавийлашиб кетган Интернет “киберконверсияси” деб аталмиш янги ҳодиса хусусидаги зарур баъзи илк тахминларимни илгари сурмоқчиман. Мен уни улги сифатида олиб, исломни қабул қилишнинг жорий этилган назарий андозаларини ҳамда бир диндан иккинчисига ўтиш ходисасини янада умумий гарзда текшириб кўрмоқчиман.

Албатта, аввало, илоҳиётшунослик хусусида тўхталиб ўтмасдан бўлмайди. Ислом аввал-бошданок ўзига эътиқод қилувчилар сафини кенгайтиришга ҳаракат қилиб келди; унинг асосий ҳужжати (Қуръон)да худого тавсиф берилади, у, шунингдек, даъват ҳамдир. Макка ва унинг қабилалар яшайдиган ички худудларида тўлиб-тошиб ётган бутпарастликни ер билан яксон қилган Қуръон ислоҳоти ўзидан олти аср олдин нозил бўлган назаретлик Исо ислоҳотидан кўра жадалроқ эди. Исо даъват қилган кишилар яҳудий ва монотеист бўлгани учун ҳам қатъий қораланмаган эди, ҳазрат Муҳаммаднинг умматлари эса Қуръонда таъриф-тавсиф қилинмаган. Шунинг учун ҳам Қуръон бевосита тарихий контекстга урғу берадиган диний қарашларни тозалаш ёки тақомилга етказишни талаб этмайди, аксинча, уларни сўзсиз рад этади. Бинобарин, ибтидоий ислом этос²и

² **Этос** (юнон. “табиат” ёки “характер”) — маъруза чоғида воизнинг ўз тингловчиларини ишонтириш йўлида характери ёки хиссиётларини намоён қилиши. У ёзувчи ёки воизнинг ўз тингловчиларини ишонтириш умидида намоён қиладиган хиссиёти — патосдан фарқ қилади. Қадимги классик муаллифлар наздида бу икки сўз бир-бирдан кескин фарқ қилган, улар патосни бузмакор хиссиёт деб, этосни эса сокинроқ хиссиётларни ифода қилувчи тушунча деб билган. Этос табиий ёки ахлоқий характер, доимий хусусият, патос эса муваққат ва кўпинча бузмакор хиссий ҳолатдир. Ренессанс даври ёзувчилари уларни бошқа бир йўсинда фарқлашган: этос характери, патос эса хиссиётни ифодалаган. — Тарж.

қатъий тарзда баҳсли ва ўзгаришга мойилдир. Расулulloх диний раҳнамолигининг энг юксак нуқтаси бўлмиш Арафот тоғида айтган хутбаси исломнинг буюк ваколатига тенг сўзлар билан тугайди: “Ушбу ҳақиқатни бу ерда йўқ кишиларга ҳам етказинг”³.

Ушбу дастлабки *sitz im leben*⁴ га қарамасдан, бизга маълум манбалар Расулulloх ўз диний раҳнамолигини фақат мажусий арабларга мўлжаллаганидан далолат бермайди. Мусулмонлар хотирасида қолганидай, Муҳаммад фақатгина “Исмоил фарзандларининг йўқолган суруви”-гагина юборилмаган; у, ҳадисда баён қилинганидай, “бутун башариятга юборилгандир”; дарҳақиқат, ўрта асрлардаги калом мутафаккирлари бир овоздан таъкидлаганидай, ислом Аллоҳ юборган яккаю ягона универсал диндир. Ушбу мусулмонча классик нуқтаи назардан Исо фақат яҳудийлар пайғамбари эканига ишонар эди; шунинг учун ҳам христиан динининг кейинги яҳудийларга қаратилмаган миссияси *preparatio evangelii*⁵ сифатида олдиндан белгилаб қўйилган эди. *Preparatio evangelii* исломга тайёр турган мажусий асосни бузиб ташлади. Баъзи бир замонавий тарихчилар, арабларнинг нажоткор тарқоқ тарихини бино этишдан йироқ бўлган Куръон уларга мутлақо қизиқиш билдирмайди, ҳеч қачон уларни муҳим ўтмиш ёки тарих эгалари деб ошириб-тошириб мақтамаган, деган даъвони илгари суради. Гарчи раввинлар иудаизми диннинг асос солувчи муҳитига энг яқин яккахудолик дини бўлса-да, ислом қардош сомиий халқлар учун иудаизмнинг қайта ёзилган нусхаси эмас. Модомики, пайғамбарлик миссияси табиатини қайта тиклашга бўлган уринишлар ишончли экан (энг ашаддий замонавий тарихчиларнинг деярли барчаси худди шундай деб ўйлайди), исломнинг илоҳий табиати дастлабки пайтлардан бери ўз мақсадига кўра чиндан-да универсал бўлганини кўрсатиб бериш учун етарли далиллар мавжуд. Расулulloхнинг бир неча шогирд ва саҳобалари

³ Bukhari, Hajj, 132.

⁴ *Sitz im leben* (нем.) ҳаётдаги ўрин маъносиди. — Тарж.

⁵ *Preparatio evangelii* (лот.) — янги хабар, яъни вахийга тайёргарлик.

даги энг устувор тамаддунга мансуб зотлар деб қараши, ўзини тутиши ва эътиқоди уларга улкан салобат бағишлар эди. Иккинчи гуруҳга кезгинди мистик сўфийлар ва авлиёлар мансуб бўлиб, улар ғайридинларни муъжиза кўрсатиши ва хасталарни тузатиши, ўша халқларнинг тилларида ёзиш ва кўшиқ айтиш, кўпинча исломга ўтиш жараёнида босқичма-босқичликка имкон беришга тайёрлиги ва илоҳиётни севишга даъватни ҳимоя қилиши билан ўзига жалб қилиб олар эди. Босния, Кашмир, Индонезия ва Ғарбий Африка ҳудудлари аҳолисининг исломни қабул қилишига такводорликнинг ушбу икки шакли: мулоқотдан иборат савдогарлик ва мистика имкон берди. Бу исломнинг савдогарлик ва мистикага йўл бериши натижаси эди.

Сўфий мистиклар, хусусан, Ҳиндистон субконтинентини исломлаштиришда муҳим рол ўйнади, айти шу ўринда Буллет андозасидан ғайриодатий тарзда фойдаланилади. Ҳиндистондаги дастлабки ислом истилоларидан сўнг орадан ўтган уч аср мобайнида жуда озчилик бу динни қабул қилган эди; Ўрта Шарқдаги жадаллашув жараёни — ислом ва ҳиндуизм ўртасида улкан концептуал тафовут бўлгани, шунингдек, ҳинд жамиятининг турли табақаларга бўлиниб кетгани ва турли ўлчов бирликларидан таркиб топгани учун бўлса керак — бу ерда кузатилмади. Айти ҳол, гарчи пировард сиёсий ҳокимият ўшандан сўнг ҳиндуларнинг қўлида қолмаган бўлса ҳам маҳаллий динларнинг изчиллиги ва амалиётини сақлаб қолишга имкон берди. Аммо Ҳиндистон тажрибаси Арнолд ва Деннеттнинг тезисларини етарли даражада тасдиқлади, чунки Ричард Итон ва бошқалар ҳиндлар исломни кўпинча Ҳиндистондаги мусулмонлар ҳукмронлик қилган жойлардан кўра улар ҳукмрон бўлмаган жойларда кўпроқ қабул қилганини исботлаб берди¹⁷. Мусулмон сиёсий ҳукмронлигининг ёйилиши ва мусулмон динига ман-

¹⁷ Richard M. Eaton, 'Approaches to the Study of Conversion to Islam in India', in *Approaches to Islam in Religious Studies*, ed. Richard C. Martin (Tucson, 1985), 106–23.

суб кишилар миқдорининг (одатда, қўйи касталар орасида) орта бориши бир-биридан фарқли иккита улкан жараён сифатида қўзга ташланади. Динни қабул қилиш аллақаерлардаги султонларнинг сиёсати туфайли эмас, ислом ҳимоячилари билан мулоқот туфайли рўй берар эди.

Узоқ Шарқда Индонезия архипелаги тажрибаси мусулмонларнинг қуролли босқини натижасида исломлаштирилганини эмас, аксинча, илк танишув тезисини яна тасдиқлайди. Ислом ҳиндулар Ҳиндистонининг бир-бирига чамбарчас боғланиб кетган аҳолиси қонига бир неча асрлар давомида сингиб кетди, ҳатто бугунги кунда ҳам субконтинент аҳолисининг тахминан учдан бир қисми мусулмонлардир. Бунинг тескариси ўлароқ, Ява, Малайя ва Суматра (ороллари) гарчи, асосан, ҳинд маданият рибитасида бўлса ҳам, камроқ қаршилик кўрсатган эди ва бугунги кунда Индонезия аҳолисининг 90 фоиздан ошироғи мусулмонлардир. Минтақанинг аҳоли яшайдиган бир неча минг оролларга бўлиниб кетиши мусулмонларнинг у ерларни забт этишига ва денгиз савдосотиқ йўлларида исломнинг ҳукмрон бўлишига қулай замин ҳозирлаб берди¹⁸. Шу тариқа (турли тамаддунларнинг) тўқнашув имкониятлари ошди.

Ушбу манзарани ислом прозелитизм¹⁹ и амал қилган барча-барча ҳудудларда кузатиш мумкин. Биринчидан, соф миссионерлик институтлари — қуримлари етишмас эди: сўфийлик тариқатлари маданият воситачилар сифатида фаолият юритгани учун ғайридинларни исломга тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб олмаган эди. Иккинчидан, кишиларнинг асосий кўпчилиги исломни ихтиёрий равишда қабул қиларди. Учинчидан, исломлаштириш аста-секин амалга оширилди, дастлаб ислом кадриятларининг мусулмонлар билан ёки қисман исломлаштирилган унсурлар

¹⁸ Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam* (Chicago and London, 1974), II, 542-51.

¹⁹ Прозелитизм [*юнон. — прозелит*]. 1. Бошқаларни ўз динини қабул қилдиришга интилиш. 2. Янги қабул қилинган таълимот, янги эътиқодларга қизғин содиқлик. — *Тарж.*

Ламартиннинг исломни қадрлаши “амалий ва тасаввурга оид теизмдир. Бунга ишонадиган одамларни бошқа динни қабул қилишга кўндириб бўлмайди: киши мўъжизаларга тўла бўлган догматик тизимдан бошқа томонга қараб эмас, оддий догма тарафга силжиб боради”²⁷. Яна шуниси ҳам маълумки, дунёнинг энг кўхна ва теран христиан жамоалари исломни унинг кучли ва таъсирчан диний қобилиятга эга химоячилари бўлмаганда тинчгина қабул қилмас эди.

* * *

Ҳозирги кунда ҳам исломни қабул қилишнинг бундай классик андозаларини қўллаш мумкин ёки мумкин эмаслиги ноаниқ. Диннинг миқдор жиҳатидан ўсиб бориши бор гап: дунё аҳолиси орасида мусулмонлар миқдори 1900 йили 12 фоиз бўлган бўлса, 20-асрнинг охирига келиб бу кўрсаткич 20 фоизга етди, 2025 йилга бориб эса, 30 фоизга етиши ҳисоблаб чиқилган. Бироқ бу ўсиш, асосан, мусулмонлар кўп истикомат қиладиган учинчи дунё жамоаларидаги табиий кўпайиш натижасидир. Замоनावий исломнинг миссионерлик даражаси ва табиатини очиб берадиган ишонарли статистика мавжуд эмас.

Бироқ Ғарбнинг анъанавий дини христианлик бўлиб келган давлатлари исломлашиш ҳолатини бошдан кечираётгани шубҳасиз. Демографик нуқтаи назардан, Африка—Америка мусулмон жамоаси бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Уларнинг миқдори Америкада 4 миллионга етди. Мазкур жамоа вакилларининг боксчи Муҳаммад Али, жаз созандаси Жон Колтрейн ва дин фаолларидан бири бўлмиш Малколм Икс сингари исломни қабул қилган машҳур кишиларга эргашиб, бу динга ўтгани оқ танли христианларнинг асрлар давомида қора танлиларга нисбатан ёмон муносабатда бўлиб келганига жавобан норозилик ҳаракати сифатида талқин этилиши тайин. Қора танлилар маданиятининг машҳур рэп мусиқаси, шунинг-

²⁷ Cited in Hisham Djant, *Europe and Islam: Cultures and Modernity* (Berkeley and London, 1985), 31.

дек, “Ислом миллати” деб аталувчи синкретик²⁸ ҳаракатларнинг пайдо бўлиши, масжидга тўпланган жамоага гилламда ўтириш ўрнига стулда ўтиришга рухсат этишдай муайян ён беришлар орқали мусулмончиликнинг тарқалиш жараёни анча енгиллашди. Бу жараён христианликдан мусулмонча ўзига хосликка ўтиш учун дастлабки қадамлар сифатида кўзга ташланади²⁹. Замонавий Америка диний муҳитининг улкан ўзгаришга юз тутишини бундай тушуниш исломни қабул қилишнинг юқорида қайд этилган икки назариясини тасдиқлайди: 1) ижтимоий қоқоқлик туфайли келиб чиқадиган норозилик ва 2) аста-секинлик билан динга қўшила бориш назарияси.

Бирмунча имтиёзларга эга бўлган этник гуруҳларнинг исломни нисбатан камроқ, аммо изчил қабул қила боришини тушунтириш жуда мушкул. Гарчи ислом, асосан, “камбағаллар танлаётган имтиёз” бўлса-да, 1981 йили мазкур динни француз коммунистик партиясининг собиқ раиси Рожер Гароди³⁰ қабул қилган. Ёки исломни учинчи дунёнинг мустамлакага қарши кураш воситаси деб билган балет хореографи Морис Бежа³¹ сингари бугунги Америкада яшовчи оқ танлиларнинг тахминан 5 фоизи ушбу динни қабул қилгани ҳам унинг фақат камбағаллар учун эмаслигини кўрсатади. Бироқ яшаш шароити яхши бўлган кишиларнинг исломга ўтишида уларнинг бирор нарсадан норози бўлгани аломатлари сезилмайди. Қисман айти шу сабабларга кўра бу ҳаракат бир қанча тадқиқотчиларнинг эътиборини тортди³².

²⁸ **Синкретизм** [фр. *syncretisme* <юнон. *synkrétismos* бирлашма, уюшма]. 1. Бирор нарсанинг бирлиги, бўлинмаслиги, унинг ибтидоий, мурғак ҳолатини ифодалайди. 2. *фалс.* Эклектизмнинг бир кўриниши: турли-туман, зиддиятли, бир-бирига ўзаро мос келмайдиган қарашлар бирлиги. — *Тарж.*

²⁹ **Nuri Tinaz**, ‘The Nation of Islam: Historical Evolution and Transformation of the Movement,’ *Journal of Muslim Minority Affairs*, 16/ii (1996), 193-209.

³⁰ **Rocher and Cherqouai**, 16-7; R. Garaudy, *Mon tour du siecle en solitaire: Memoires* (Paris, 1989).

³¹ **Rocher and Cherqouai**, 127.

³² Ушбу бобнинг 5-эскартмасига қаранг. Мусулмонлар орасида кенг тарқалган эътиборга молик китоблар бор. Улар сирасига Салим Аҳмаднинг *Into the Light* (London, n.d.), номаълум киши таҳрир қилган *Islam Our Choice* (London, 1983 ва бошқа қайта нашрлари) ва х.к.ни киритиш мумкин. Кўплаб ахборотни мунтазам нашр этиладиган *Meeting Point: the Newsletter of the New Muslims' Project* дан олиш мумкин.

Исломни қабул қилган оқтанлилар сони унча кўп эмас (тахминан, 50 минг киши Буюк Британияда ва юз минг киши Францияда); бироқ дунё, умуман олганда, Фарбнинг кўз ўнгида жадал ўзгариб бораётганини ҳисобга олсак, бу ҳодиса исломни қабул қилишнинг келгуси йўналиши ва далили глобал миқёс касб этиши мумкинлигини кўрсатади.

Янги мусулмонлар фаолият кўрсатиши учун қулай жой Интернетдир. У инсон қўли билан яратилган энг мураккаб ёдгорликлардан бири — шаклсиз Бобил минорасига ўхшайди. Ундаги мавжуд динлар, шу жумладан, ислом ҳам фақат ҳимояланиш билан банд. Шунга қарамадан, Интернет мусулмонлар билан бошқалар ўртасидаги янги кўринишдаги мулоқотга хизмат қилаётгани кўзга ташланмоқда ва бизга исломлаштиришнинг одатдаги назарияларини имтиҳон қилиш учун яна бир имтиёзли кўзқарашга имкон берадиган миссионерлик тарғиботи билан шуғулланишга шароит туғдиради.

Фарбдаги мусулмон диаспораси жамоалари орасида Интернет ҳаммага маълум маҳаллий жамоалар қадриятларига мослашиб кетиш жараёнини султлаштириб қўймоқда. Вебсайтлар Америка ва Австралиянинг узоқ ҳудудларида ўз маданиятидан узилиб қолган ҳолда яшаётган мусулмонларга китоблар ва тасбеҳларга буюртма бериш, бўлғуси қайликларининг турар жойини аниқлаш, реал вақтдаги аудио боғланув орқали амри маъруфларни тинглаш, электрон почта орқали ўзларини ташвишга солаётган муаммоларни бошқа сон-саноксиз мусулмонлар билан муҳокама қилиш имконини беради. Бир пайтлар маданиятларнинг тарқалишида доимий омил бўлган жузрофиядан бундай ялпи воз кечиш бошқа жойдан кўчиб келган ёки бошқа кичик гуруҳларнинг ассимиляциясига оид одатий социологик назарияларни жиддий саволлар домига ташлайди. Ушбу ҳодисанинг миқёси жуда кенгдир: Шимолий Америка Ислом жамиятининг вебсайти (www.islamicity.org) 1999 йилнинг февралига қадар 2 миллионга яқин “ҳитлар”ни ёзиб олди, вебсайт ижод-

корларининг мақсади 21-асрнинг иккинчи ўн йиллигига қадар бир миллиард “хит”ни ёзиб олишдир.

Айнан шу масофани бекор қилиш бир диндан бошқасига ўтиш жараёнига катта таъсир кўрсатмоқда. Айдаҳо штатида истиқомат қилувчи фермер христианликдан бошқа динларга оид билим борасида ўз округи кутубхонаси захираси билан чекланиб қолмайди. У бир оз “серфинг”³³ қилиши, бирор дин химоячиси билан ҳеч бир тўсиқсиз ва бемалол мулоқоти натижаси ўларок, номини маълум қилмай компьютерга киритилган Қуръон ва ҳадислар билан танишиши, христианликка қарши муҳокамаларга бағишланган адабиётни ўқиши ва аксарият мусулмон адабиётларида акс эттирилганидай, сабр-тоқатли бўлиб, диннинг аниқ суратини ҳафсала билан чизиши мумкин.

Янги ҳодиса: Интернет орқали исломни қабул қилган киши ёки “киберконверт” рўй берди. Мусулмонлар асос солган кўплаб исломий вебсайтлар ана шу кишини керакли нарсалар билан таъминлаб беради. Масалан, Белфастдаги Ислом маркази вебсайти³⁴ да янги мусулмонлар қандай қилиб ибодат қилиши мумкинлиги хусусидаги йўл-йўриқларни топиш мумкин. “Номусулмон саҳифаси”да “мавжуд қотиб қолган тушунчалар фош қилинади” ва ислом ҳақида кўпроқ билишни истаган динга мойил вебсайт шинавандаларига телефон орқали бепул уланиш таклиф этилади³⁵. Британиядаги бир сайтда ғурур туйғуси билан тўлиб-тошган мана бундай мазмундаги видеотасвирларни кўриш мумкин: “Биз турли дин ва ижтимоий табақага мансуб бўлган эркак ва аёлларни исломга ўтказдик”³⁶. Америкада Интернетда ислом тарғиботи билан шуғулланувчи махсус гуруҳ бўлиб, у ўзини “исломни

³³ Серфинг (ингл. *surfing*) – сув спорти, тезлик мусобақаси бўлиб, кирюкка қараб ҳаракатланаётган тўлқинлар юзасида махсус пуқаксимон ва пенопласт тахта устида тик турган ҳолда, ҳеч нарсага суянмасдан ҳаракатланиш (массаси 10–12,5 кг; узунлиги 2,5-2,8 м). Австралия, Янги Зеландия АҚШ ва бошқа мамлакатларда тарқалган. Елканли тахта билан кимўзарга сузиш *винд-серфинг* деб аталади. – *Тарж.*

³⁴ ireland.iol.ie/~afifi/Articles/articles.htm

³⁵ www.geocities.com/Athens/6810/nmp.html

³⁶ home.virtual-pc.com/wipeccr/wipeinfo.htm

дир. Ўша мусулмонликни қабул қилганларнинг тенг ярми аёллар экани Фарбада исломни қабул қилган кишиларнинг тўртдан уч қисми аёллар экани хусусидаги маълумотларнинг тўғрилигини шубҳа остига қўяди⁶². Янги мусулмонларнинг ёши, умуман олганда, ўша ҳудудлар аҳолисининг ёшидан унчалик фарқ қилмайди. Уларнинг тахминан 80—90 фоизи 1993 йилдан сўнг исломни қабул қилган. Фақат икки кишигина исломни қабул қилишини мусулмонлар мамлакатида орттирган тажрибаси билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Беш киши собиқ христиан миссионерлари, олти киши эса либерал илоҳиётшунослик ва халқчил литургия⁶³ дан норози бўлган консерватив католиклар экан. Ўн беш киши христианликнинг Учлик⁶⁴ ақидасига шубҳа билан қарагани учун уни тарк этибди. Яна уч киши собиқ яҳудийлар, тўрт киши эса иудаизмга ўтишни мўлжаллаётганини қайд этади. Уч киши хитойлик, саккиз, балки ундан ҳам кўпроғи қора танли америкаликлар, яна уч киши асл америкаликлар экан. Шулардан етти нафари, балки, ундан ҳам кўпроғи оила курганидан сўнг исломни қабул қилган экан. Олти киши эса туш ёки мўъжиза кўриб исломга ўтганини таъкидлайди. 29 та ҳисоботда эса исломни қабул қилганлар учун Қуръонни ўқиш бу жараёни тезлаштиргани асосий омил сифатида келтирилади.

Энг долзарб мавзулардан бири динни қабул қилишга чоғланган кишининг ўзи қўяжак эҳтиёткор ва аниқ (“ёнғоқли пирогнинг бир бўлагини чайнамай ютиш каби енгил”) қадам хиссидир, бироқ бу қадам муҳим, шу билан бирга, оила, таниш-билишлар ва кенг Фарб жамияти учун ошиқча даҳмаза бўлиб кўринади. Айниқса,

⁶² Lucy Berrington, ‘Secure in Sisterhood’, *The Times*, November 9, 1993. For women converts see Carol N. Anway, *Daughters of Another Path: Experiences of American Women Choosing Islam* (Lee Hills, 1995); Harfiyah Ball, *Why British Women Embrace Islam* (Leicester, 1987); Laleh Bakhtiar, *Sufi Women of America: Angels in the Making* (Chicago, 1996).

⁶³ Литургия [юнон. leiturgia < leiturgeō ибодат қиялпман] — христиан динида черков ибодати (православларда — обедня, католикларда — месса) — Тарж.

⁶⁴ Учлик (рус. троица). Христианликда: учбир илоҳ (Худо-ота, Худо-ўғил ва Худо-муқаддас рух). Муқаддас учлик. — Тарж.

Америка Қўшма Штатларида исломни қабул қилиш ижтимоий жиҳатдан тоқат қилиб бўладиган ҳодиса эмас. 1979 йилги кишиларни гаровга олиш билан боғлиқ тангликдан бери мусулмонларга нисбатан салбий муносабат изчил равишда кучайиб борди, яқинда Ропер ўтказган жамоатчилик фикрини сўраб билиш натижаларига кўра, АҚШда сўралганларнинг ярмидан кўпи исломни “моҳиятан Америкага қарши” деб баҳолаган, Америка — ислом муносабатлари кенгашининг маълум қилишича, 1997 йилга келиб мусулмонларни камситиш ҳолатлари 60 фоиз ортган⁶⁵. Америкада мусулмонликни қабул қилган кишиларнинг мутлақ кўпчилигини ташвишлантираётган нарса исломий ўзига хосликни ерга уриш ҳолларидир. Бу кишилар доимий равишда бошқаларнинг ўзларига нисбатан ёвқараши ва ҳақоратлашларидан шикоят қилади. Кичик бир Байбл Белт⁶⁶ шаҳарчасида истиқомат қилувчи вазирнинг қизи берган кўرғазмалар ушбу муаммо моҳиятини очиб беради:

Мен бир куни тушдан кейин уйимга келсам [...] кимдир уйимнинг деразасини ўқ отиб, чилчил қилганини ва машиналаримдан бирининг ён томонига пуркалувчи бўёқ билан “ТЕРРОРИСТСЕВАР” деб ёзиб ташлаганини кўрдим. Полициячилар менга умуман ёрдам бермади. Айнан ўша куни кечаси Интернет орқали мусулмонлар билан суҳбатлашиб ўтириб, ташқарида ўқ овозини эшитиб қолдим. Улар қайтиб келиб, уйимнинг бутун қолган деразалари ойналарини ҳам чилчил қилди ва ташқаридаги барча уй ҳайвонларимни ўлдириб кетди⁶⁷.

Айни ўша мусулмонликни қабул қилган қиз ўзига ҳужум қилингани ва оқибатда касалхонага тушиб қолга-

⁶⁵ www.usnews.com/usnews.com/usnews/issue/980720/20isla.htm

⁶⁶ **Байбл Белт** — АҚШнинг жанубидаги ҳудуд номи. Унинг аҳолиси Таврот битикларининг асл эканига ишонмайди, деб ҳисобланади; кенг маънода: қизгин диний ақидапарастлик хос бўлган ҳудуд. — *Тарж.*

⁶⁷ www.algonet.se/~ulwur/reverts/amira.htm

нинг классик рухларини камсонли этник гуруҳлар манфаатини ҳимоя қилувчи қонунлар нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш аслида анъанавий ҳаёт тарзимиз “либерал давлат қонунчилигидан кўра кўпроқ эркинлик ваъда қилади”³ деб сафсата сотадиган маддох кишиларга хайрихоҳлар кўплигидан қатъи назар, “исломлаштириш” стратегиясини бошидан кечираётган давлатларнинг мусулмон бўлмаган фуқаролари орасида ташвиш уйғонишига сабаб бўлди. Бундай қонунларнинг Қуръонда мавжуд ягона одил худо ҳақидаги тушунчага уйғунлиги хусусидаги далил бошқа жойларда ҳам ривожлантирилиши керак; бироқ мен ушбу саҳифаларда мусулмонларнинг насх⁴га оид илоҳиётшуносликлари мулкни тасарруф қилишдан қонун йўли билан махрум этиш тўғрисидаги қарашлардан ажратилишини ҳамда мулоқот ва ўзаро ҳурматни мушкуллаштирмайди, аксинча, мустаҳкамлайди, деб тушунилишини ёқламоқчиман. Агар биз бунни кўрсатиб бера олсак, янги илоҳиётшунослик “плюрализм”ининг ахлоқий жиҳати ўз жозибасини йўқотиб қўйиши мумкин.

Ушбу далилни шакллантирувчи мусулмон сотериология⁵си дискурсниинг ўзаро фарқ қилувчи бир неча реестри⁶ доирасида амал қилади. Мазкур йўналиш эргашадиган йўллارни суннийликнинг ҳукмрон формал экзотерик илоҳиётшунослиги (*калом*) бўлмиш ашъария ва мотуридия билан чеклаш тўғри бўлур эди. Бу ўрин-

³ Muhammad Legenhausen, 'Islam and Religious Pluralism', pp.115-154 of *Al-Tawhid: A Quarterly Journal of Islamic Thought and Culture*, 14/iii (1997), see p.148.

⁴ Насх (ар.) “Бекор қилиш” маъносини англатади. Инглизча “supersession” сўзининг эквиваленти бўлган бу сўз исломдан олдинги динлар: иудаизм ва христианликнинг эскириб қолган ақидаларини бекор қилишни назарда тутди. — Тарж.

⁵ Сотериология (юнон. soterion < нажот + ингл. -logy- шунослик), хусусан, Исо Масих амалга оширган халоскорликни ўрганувчи илоҳиётшунослик. Бу ўринда ислом халоскорлиги — Тарж.

⁶ Реестр [поляк. rejestr < сунгги лот. registrum, registrum]. 1. эски. эски рўйхат. Мулкни тафтиш қилиш. | 2. Хужжатлар, ишлар ва х.к.ни ёзиб бориш дафтари. — Тарж.

да мусулмон мистицизми меъёрий нуктаи назардан **калом**га нисбатан камроқ исломий бўлгани учун эмас, аксинча, сўфийлик дискурслари шеърий тилининг тропикка хос ва эркин муболағалардан иборат англаш оғир бўлган табиийлиги билан боғлиқ қийинчиликлар туфайли истисно қилиняпти. Шеърий тилнинг мақсади догматик ва қотиб қолган позиция — туримни қовозга тушириш эмас, аксинча, транс ҳолатига тушишни талқин этиш ёки шу ҳолатга тушиш ҳиссини уйғотишдан иборатдир⁷. Калом илми систематик илоҳиётшунослик сифатида муқаддас битикларни шарҳлаш ҳамда илоҳий матн ва рационал тартибнинг формал ва фойдаланиш мумкин бўлган герменевтик принципларини ривожлантиришга жиддий эътибор беради, мистикани илҳом воситасида тушунишдан кўра ушбу масалани муҳокама қилиш учун амалий майдон ҳозирлаб беради. Бундан ташқари, сўфизм эмас, айнан **калом** илми, сўфийликдан фарқли ўлароқ, шариат билан ўзаро муносабатга киришади ва мусулмон бўлмаганлар билан мулоқот қилиш шартлари учун дарҳол ахлоқий ва илоҳиётшунослик билан боғлиқ замин ҳозирлаб беради.

20-аср мусулмон илоҳиётшуносларининг жуда озчилиги ўзларини мурасасиз илоҳиётшунослик плюралиزمи тарафдорлари сифатида кўрсатди. Эътиқодни замонавий тенгҳуқуқлилиқ аксиомаси билан уйғунлаштириш-

⁷ Анъанавий ислом луғатида бу **фасл**дан кўра **васл**, **маҳв**дан кўра **наҳв** истаги, ёки **иборат**дан кўра **ишорат** услубини ифодалайди. Куръоннинг насх қилишига сўфийларча ёндашишни кўриб чиқишда, гарчи андалусиялик мистик Ибн Арабий (ваф.1240 йил) ҳақида “плюралист” деб кенг тарқалган маълумотларни зиддиятларни бартараф этишга оид кам миқдордаги баёнотларни шарҳлаш орқали мувозанатга келтириш талаб этилса-да, асосий эътибор файласуфнинг ўзига қаратилади. Масалан, унинг иккита рисоласида христианлар **мушриқун** (кўпхудоликлар) деб тавсифланади. Қаранг: Muhyi'l-Din Ibn 'Arabi, *Muhadarat al-abrar wa-musamarat al-akhyar fi'l-adabiyat wa'l-nawadir wa'l-akhbar* (Cairo, 1324/1906), II, 284; ва унинг *Tadhkirat al-khawass* асари, уни Рожер Деладри *Ibn 'Arabo: La Profession de Foi (Tadhkirat al-khawass wa'aqidat ahl al-ikhtiaz)* деб таржима қилган (Paris, 1978), 274. “Плюралист” ва “универсалист” тушунчалари Мавлоно шеъриятида ҳам учрайди. “Плюралист” тушунчасига қарши далиллар ҳақида қаранг: Legenhhausen, pp. 134–138.

Биз энди ушбу далиллар услубининг қисқача ҳисоботи ва табиати томон юзланяпмиз. Улар исломдаги насхга оид дискурсларнинг асоси ва кўпгина параметрлари¹⁶ ўрнини босади.

Қуръон араб мажусийлигига мутлақо чек қўйди. Бу муқаддас китобда одамларга отамерос бўлиб келган дин камбағалларни эзган, индивидуал руҳнинг яшаб қолишини рад этган ва Аллоҳнинг вазифасини фақат ярим оролдаги қабилаларга тегишли илоҳлар устидан мужмал назорат килувчи самовий худо мақомига тушириб қўйган дахшатли оккулт¹⁷ бутпарастлиги сифатида тасвирланади. Қуръон буни *ширк*, яъни бошқаларни Аллоҳнинг шериги деб билиш, уларни ҳам чин қудрат ва ирода эгаси деб ҳисоблаш деб қарайди. Унга кўра, бу хато бандаларини “ёқилғиси одамлар ва тошлар” бўлган абадий жаҳаннам ўтида куйдиради. Шуниси равшанки, унчаям содиқ бўлмаган Хикк экзегети¹⁸ ҳам динни Жон Хиккнинг И.Кантдан олиб ишлатган терминологиясини истифода этарак, “Биру борга эркин очиқлик” сингари ўта салбий атамалар билан тавсифлаши мумкин. Қуръон эса ноумен¹⁹ни феномен сифатида тасаввур қилиш бирдай қимматга эга бўла олмаслигини аниқ-равшан таъкидлайди.

Иудаизм ва христиан динларида, албатта, у кадар очиқ сўзланмайдиган бундай ўринлар талайгина. Қуръоннинг барча саҳифаларида (масалан, “Бақара” сураси-

¹⁶ **Параметр** [нем. Parameter, фр. paramètre < юнон. parametreёб солиштириб ўлчаёпман, ўлчаёпман.] 1. *мат.* Мазмуни кўриб чиқилаётган масала доирасида доимий бўлган ва формула ва ифодаларга кирувчи катталиқ. 2. (*Одатда, кўпликда қўлланади*) Бирор қурилма ёки системанинг кандайдир хусусиятини ифодаловчи катталиқ. — *Тарж.*

¹⁷ **Оккультизм** (лот. occultus — сирли) Инсоннинг ичида ва коинотда яширин кучлар борлигини тан олувчи ва уларни билиш фақат маълум бир рухий тайёргарликдан ўтган кишиларгагина насиб қилади, деб ҳисобловчи таълимотларнинг умумий номи. — *Тарж.*

¹⁸ **Экзегет** (< юнон. exégètes муфассир) — экзегетика амалиётчиси, тафсирчи. — *Тарж.*

¹⁹ **Ноумен** — Кант фалсафасида феноменнинг тескарисси, яъни “нарса ўзида”. Феномен эса “нарса биз учун”дир. Ноумен нарсаларнинг биздан ва бизнинг онгимиздан мустақил равишда мавжудлиги, феномен эса билиш жараёнида инсон ўзи учун кашф қилиши мумкин бўлган нарсадир.

нинг 136-оятда²⁰) иккала динга ҳам Аллоҳнинг чин пайгамбарлари асос солгани ва ўшандан бери марҳамат ва гуноҳлардан фориғ бўлишда азалий мукамал воситалар уларнинг диққат-эътиборида бўлиб келгани айтилади. У яна такроран шуни назарда тутадикки, Аллоҳнинг инсониятга йўл кўрсатиши Тавротдаги пайгамбарлар билангина тугаб қолмайди. Қуръонда бу ҳол яхудий бўлмаган пайгамбарларнинг намунали ҳаётини эсга олиш орқали исботлаб берилади²¹. Унда таъкид этиладики, “ҳар бир қавм учун (Аллоҳ йўлига) етакловчи — ҳидоят қилувчи бордир” (“Раъд” сураси, 7-оят) ва “ҳар бир уммат ичида ҳам албатта бир огоҳлантирувчи — пайгамбар ўтгандир” (“Фотир” сураси, 24-оят), ёки шунга ўхшаш “Аниқки, Биз ҳар бир умматга: “Аллоҳга ибодат қилинглари ва шайтондан йироқ бўлинглар”, деган ваҳий билан бир пайгамбар юборганмиз” (“Наҳл” сураси, 36-оят). Ҳатто ҳадисда ҳам Аллоҳнинг пайгамбарлари сони аниқ келтирилади, яъни Одам Атодан Муҳаммадга қадар бир юз йигирма тўрт мингдан кам бўлмаган пайгамбар ўтган²², дейилади.

Инсонларнинг гуноҳлардан фориғ бўлишига оид экспансив²³ илоҳий стратегияни бундай англаш ёки янаям аниқроқ қилиб айтганда, дунёнинг ибтидоси гуноҳдир, деган кўзқарашдан йироқ ва унга фожиа тусини бермайдиган Қуръон сотериологиясининг ўша гуноҳ деб аталаётган нарсани “ҳосилни йиғиб олиш” ёки “нажот” (**фалоҳ**) деб тушунишида катта ҳикмат бор. Классик экзегетикада тасдиқланган ва такомилга етказилган қуръоний қарашга кўра, на динларнинг ўзига хослиги ва на

²⁰ “Айтингиз (эй мўминлар), Аллоҳга, бизга нозил қилинган нарса (китоб)-га ва Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқубга ва унинг авлодларига нозил қилинган нарсаларга, Мусога, Исога ва (барча) пайгамбарларга Парвардигорларидан берилган нарсаларга имон келтирдик. Биз улар ўртасидан бирортасини (пайгамбар эмас деб) ажратиб қўймаймиз ва Унга (Аллоҳга) буйинсунувчилармиз”.

²¹ Худ ва Солиҳ қаблялар, Қуръон, “Аъроф” сурасининг 65–79-оятлари.

²² “Ali ibn Abu Bakr al-Haythami, *Majma' al-zawa'id wa-manba' al-fawa'id* (Cairo, 1352AH), 1, 159;

²³ Экспансия [фр. expansion, нем. Expansion < лат. expansio кенгайиш, чўзилиш] - бирор ходисанинг дастлабки чегаралардан ташқарига ёйилиши, тарқалиши. — Тарж.

турли-туманлиги юзасидан тортишиб ўтирадиган нарса-нинг ўзи йўқ; аслида, диннинг ўзи битта (*ад-дин*), турли эътиқодлар эса унинг бўлак ва тармоқларидан бошқа нарса эмас. Раҳм сўзи Китобни бошдан-оёқ боғлаб тургани ва битиклар илгари ҳам “нозил қилингани” туфайли янги илоҳий ташаббуснинг ўзидан олдинги битикларга нисбатан олға силжиш бўлгани мутлақ ёки сўзсиз ҳодиса деб қаралмайди. Гуё унда инсоният ва Аллоҳ ўртасидаги муносабатларнинг янгича кўриниши таклиф этилмаган эмиш. Ислом учун Қуръондан олдинги тарих тарихдан олдинги давр ҳисобланмайди. Инсоният тугал “нажотга эришиш” учун ҳазрати Муҳаммадни кутиб ўтириши шарт эмасди.

Мана шу Аллоҳнинг ўз карамини дариф тутмай, тарихни ва дунё харитасини ишончли белгилар билан адолатли тақсимлаганини англаб етишдир. Ўша белгилар Яратганининг ўзига ишорадир. Аллоҳ таоло Қуръонда бот-бот такрорланадиган ўзаро ҳурматга изн беради. У мусулмонлардан аҳли китобга қарата: “Бизлар ўзимизга нозил қилинган (Қуръон)га ҳам, сизларга нозил қилинган (Таврот ва Инжил) га ҳам иймон келтирганмиз. Бизларнинг илоҳимиз ҳам, сизларнинг илоҳингиз ҳам Бир (Илоҳ)дир”²⁴ деб айтишини талаб этади. Эсаки ва бошқалар тўғри қайд этганидай, Қуръонда мана шу мазмундаги соф плюрализмга яқин турувчи оятлар кўплаб учрайди. Хусусан, “Моида” сурасининг 44–48-оятлари мусулмонларга, қаерда бўлмасин, бошқа эътиқод вакилларига дуч келса, улар билан ўзаро муносабатда қўлланма вазифасини ўтайдиган премодерн²⁵ диний ҳужжатдир. Унда яҳудий пайгамбарларига ва “ҳидоят ва нурга тўла” Исога нозил қилинган китоблар мақталади, Муҳаммадга эса ўша дин вакиллари орасида Қиёмат куни барча диний тафовутларни кўрсатиб, уларга ойдинлик киритгунга қадар Аллоҳ нозил қилган нарсалар билан ҳукм қилиш буюрилади.

²⁴ Қуръон, “Анкабут” сураси, 46-оят.

²⁵ Премодерн — “Модернизмгача бўлган” деган маънода. — Тарж.

Мана шу оятлар, тўғри талқин қилинган пайтда, иккита мақсадни кўзлайди: биринчидан, яҳудий-христиан пайгамбарларини Муҳаммаднинг уларга музаффар ворис эканини тасдиқлаш учун тан олиш ва, иккинчидан, унинг динининг олдинги кўринишлари (*иудаизм, христианлик — Тарж.*) нинг омон қолган ҳимоячилари устидан “қўриқчи” (*муҳаймин*) қилинганини тушунишдир. Ушбу йўриқнома исломни ўз-ўзини *аҳл уз-зимма*, яъни сўнгги ва универсал ҳақиқатнома²⁶ қўриқчилари таклиф этган диний дахлсизлик аҳдига рози бўлган жамоалар: яҳудийлар ва христианларнинг ҳимоячиси сифатида тарихий жиҳатдан тушунишга ундайди. Тарихий мусулмон жамоалари Расулulloҳнинг: “Кимки зимма вакилига бирор заҳмат етказса, Қиёмат куни мени ўзининг душмани сифатида кўради”²⁷ деган огоҳлантиришига риоя этиб, кичик монотеистик жамоаларга нисбатан бағрикенглик қилиб келганини ҳамма билади. Бундай муносабат илди-зи Қуръоннинг оталарча назорат бурчини ҳимоя қилишига бориб тақалади, у 20-асргача ҳам яшаб келди. Туркларнинг Атос тоғида сўнгги ҳоким бўлган кишининг 1912 йили у ерни босиб олган юнон аскарларининг ҳибсга олишини кутиб ўтирган пайтда француз журналисти билан қилган суҳбати эътиборга моликдир:

Атрофга бир қаранг. Мана бу минглаб роҳибларга бир қаранг: уларнинг монастырларини зиёрат қилинг, улар билан савол-жавоб қилиб кўринг. Улар нимадан шикоят қилишлари мумкин? Биз уларнинг қоидаларига дахл қилдикми? Мулкини топтадикми? Уларнинг муқаддас жойларни зиёрат қилишига монелик қилдикми? Ҳатто уларнинг дунёвий конституци-

²⁶ **Ҳақиқатнома** — инглиз тилидаги “revelation” сўзининг таржимаси сифатида келтириляпти. (**Revelation** 1. Илохий ҳақиқатни кашф қилиш ёки баён қилиш; Аллоҳ одамларга аён қилган бирор нарса. 2. Бирор нарсани баҳолаш ва маълум қилиш. 3. Кичик Осийнинг илк христианларига юборилган Қиёмат ҳақидаги битик. У Инжилга ҳам “Қиёмат” номи билан қўшилган. — *Тарж.*

²⁷ Ahmad ibn Hanbal, *Musnad*, cited in Ibn Hajar al-'Asqalani, *Itraf al-Musnid al-Mu'tali* (Beirut and Damascus, 1414/1993), no.12440

яси номини ўзгартирдикми?.. Мен сиздан сўра-
ялман, қайси миллат, қайси босқинчи уларга
нисбатан буюк инсониятга қилгандай буюк му-
роса ва буюк диний бағрикенглик билан муно-
сабатда бўлган? Улар бизнинг қонунларимиз
ҳимоясида Рум императорлари давридагидан
ҳам эркинроқ бўлиб қолишди... Улар бизнинг
қўлимиз остида сизлар Францияда роҳибларни
сиқувга олишингизнинг юздан бирини ҳам кўрга-
ни йўқ.. **Allez, Monsieur!**²⁸ Улар бизнинг
кетганимиздан афсус қилади. Юнонлар, рус-
лар, серблар, руминлар, булғорлар, барча ро-
ҳиблар бир-бирини ўлғудай ёмон кўради. Улар-
ни бирлаштириб турган нарса исломни ёмон
кўришидир. Биз бу ердан кетганимиздан кейин
улар бир-бирининг гўштини ейди.²⁹

Муқаддас Қабр черкови ташқарисидаги ўриндикда
бир-бирига ёв зиёратчи гуруҳлар ўртасидаги келишмов-
чиликни бартараф этиш учун ёрдам сўраб телефон қилиш-
га шай ҳолда чилим чекиб ўтирган иорданиялик мудрок
констеблнинг киёфаси ҳеч кўз олдимдан кетмайди. То
шу кунгача ўша черковнинг калити, ялпи келишувга кўра,
мусулмон кишининг қўлида туради. Бу ҳол исломнинг
ўз-ўзини анъанавий баҳолашдаги, муросали деб бўлмас-
ку, лекин ишончли рамзидир.

Ислом жамиятининг шунга ўхшаш мусулмон бўлма-
ган жамоалар устидан муросали тарзда ҳукм юрита олиш
қобилиятини қайта-қайта намойиш этаётганини эмпирик
исбот тариқасида олиш мумкин. У тарихнинг, мусулмон
эътиқоди самимиятининг мураккаб лабораториясида си-
новлардан ўтгандир. Худди классик христианлик нуқтаи
назаридан иудаизм ўрнини христианлик эгаллагани каби
олдинги динлар ўрнига радикалликдан узоқ бўлган ис-
лом дини майдонга чикди. Аммо ўрта асрлардаги мусул-

²⁸ *Allez, Monsieur (фр.)* — Кетинг, жаноб! — *Тарж.*

²⁹ *John Julius Norwich, Resesby Sitwell and A. Costa, Mount Athos (London, 1966), p.84.*

мон шаҳарларидаги яҳудийлар ва христианларнинг яшаш шароитларини худди жаннатдагидай бўлган деб тасаввур қилиш хато бўлур эди. **Зимма** қоидалари мантиғи на плюралистик сотериологияда, на инсон ҳуқуқлари ва ялпи диний индифферентизм³⁰ нинг универсал ғояларига асосланган замонавий дунёвий адолатда эди. Илк халифлар даврига бориб тақалувчи чиқимларни тартибга соладиган ва бошқа қонунлар яҳудий ва христианларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйган эди. Исломнинг тарихий ҳуқуқ амалиётига унинг мақтовга лойиқ эмаслигини тасдиқлайдиган қўплаб далиллар мавжуд, деб эмас, аксинча, христиан ва яҳудий динларини ҳам бундан буён тугал деб бўлмади, деган илоҳиётшунослик ҳукми тасдиғи сифатида қараш керак бўлади. Бу иккала дин ҳам муқаддас китобларга таянади ва, бинобарин, улар ҳам яшашга муносибдир.

Ушбу исбот муқаддас китобларнинг бир қанча оятларида ўз ифодасини топган. Бу ҳол ҳазрати Муҳаммаднинг пайгамбарлиги исботи бўлган Қуръон нозил бўлиши билан боғлиқ маълумотларга қарши иудаизм ва христиан динлари вакилларининг танқидларини ривожлантирган плюралистлар иқтибос олишни ёқтирадиган дағал хомаки матнларни мўътадиллаштиради ва қайтадан контекстуаллайди³¹. Ушбу оятлар Расулulloҳнинг Мадинадаги маънавий раҳнамолигининг сўнгги йилларида позил бўлгандир ва шунини учун дин амалиёти уларни олдинги сураларда айтилмай қолган нарсаларга бағафсил тушунтириш берувчи изоҳлар сифатида далил қилиб келтиради³². Мухтарам ўқувчим, менга дастлаб иудаизмни ташвишга солаётган нарса хусусида мулоҳаза билдиришга ижозат берсангиз.

³⁰ **Индифферентизм** (ингл.) 1. Бефарқлик ҳолати, қизиқиш ва жиддийликнинг етишмовчилиги; хусусан, дин ёки фалсафада нима тўғри ёки нотўғри эканига нисбатан қизиқишнинг йўқлиги, агностицизм. 2. Барча динларга тенг ҳуқуқ берилиши; ҳақиқат ёки хатога тенг ҳуқуқ берилиши. – *Тарж.*

³¹ "Контекстга киритади" маъносида. – *Тарж.*

³² **Francis Peters**, 'Alius or Alter: the qur'anic definition of Christians and Christianity,' *Islam and Christian-Muslim Relations* 8/ii (1997), 165–76. Петерс хужжатлар асосида қандай қилиб "Қуръон христианлик хусусидаги мушоҳадалардан унга қарши далилга айлана бошлагани"ни кўрсатиб беради (165-б.).

Гарчи жоҳилият даври аҳлининг аксарияти ё бир оз фурсат ёки **соат**, ёки бўлмаса, узоқ вақт жаҳаннам оловида куйса ҳам Аллоҳ улардан ўз раҳматини дариг тутмайди, чунки “Олов аҳли” атамаси айнан ўшаларга нисбатан қўлланиши мумкин⁹¹. Боз устига, мен бугунги куннинг художўй Рум христианлари ва туркларини Аллоҳ раҳматига олган, деб ҳисоблайман. Мен бу билан (Исломга) даъват етиб бормаган Рум ва турк ерларининг олис жойларида яшовчи кишиларни назарда тутяпман. Ўша кишилар уч тоифага бўлинади:

[Биринчи] тоифага Муҳаммад (соллаллоҳи алайҳи васаллам) отини умуман эшитмаган ва шунинг учун кечириладиган кишилар қиради.

[Иккинчи] тоифага унинг отини эшитган, унинг фазилатлари ва кўрсатган мўъжизаларини билладиган кишилар мансубдир. Бу кишилар ислом заминига қўшни ҳудудларда истиқомат қилишади ва ўзларини мусулмонлар деб билишади. Улар **кофир** ва **мулҳидин** (инкор қилувчи) лардир.

Ана шу икки тоифа ўртасида учинчи тоифа (вакиллари) бор. Улар Муҳаммад (соллаллоҳи алайҳи васаллам) номини эшитган, аммо унинг фазилатлари ва тийнатидан беҳабардир. Улар бунинг ўрнига болалигидан бошлабоқ, худди бизнинг фарзандларимиз, мени Аллоҳ юборган, деб хиёнаткор бир тарзда пайғамбарлик даъво қилган Ал-Муқанна⁹² исмли ёлгончининг гапини

⁹¹ Ғаззолий бу уринда Аллохнинг Одам Атога хар минг рухнинг 999 таси “**баъс ан-нур**” (олов аҳлини олиб чиқишни буюргани баён этилган машхур ҳадисга ишора қиляпти. (Bukhari, Riqaq, 46; see Ibn Hajar al-'Asqalani, *Fath al-Bari sharh Sahih al-Bukhari* [Cairo, 1959], VII, 196.)

⁹² Ғаззолийнинг гаплари “Дунё” нашридаги “Ал-Мукаффа”га тегишли бўлса керак. Тарихий шахс бўлган Ал-Муқанна (ваф.мил.783 й.) ўзини Аллохнинг инкарнацияси, яъни рухима, деб даъво қилган ва Марказий Осиёда қонли қўзғалон кутарган; халқ хотираси бундай ишларни Ғаззолий даврига қадар яхши сақлаб қолган. Қаранг: “Abd al-Qahir al-Baghdadi, *al-Farq bayn al-firaq* (Cairo, 1328/1910), 257-8. Бизнинг манбаларда Муқанна чет эл босқинчиларига қарши курашган қаҳрамон сифатида талқин этилса, диний манбаларда у мана шунга ўхшаш сохта пайғамбар сифатида қораланади. — Тарж.

эшитгандай, мен Муҳаммадман, деб пайгамбарлик даъво қилган сохтакорларнинг сафсаталарини эштишади. Менинг назаримда, булар [учинчи тоифага мансуб кишилар] биринчи тоифадагилар қаторига қўшилади. Гарчи улар пайгамбар номини эшитган бўлса-да, аслида Расуллоҳнинг табиатиغا хос бўлмаган фазилатларни унга хос деб эшитган. Бу ҳол изла(ни)ш учун ҳеч бир туртки бермайди⁹³.

Ҳиндистоннинг 18-асрада яшаган энг машхур мусулмон илоҳиётшуноси Шоҳ Валиуллоҳ ад-Дехлавий етарли даражада мусулмон бўлмаганлар ҳам муваффақият (Аллоҳнинг марҳамати) га эришиши мумкин, деб таълим берган. У Қуръоннинг “Ал-Аъроф” (руҳлар охир-оқибат жаннат саодатига эришиладиган жойга ўтиладиган “девор”)⁹⁴ сифатидаги машхур эсхатологик хусусиятларига муносабат билдирар экан, ўзининг биографи сўзлари билан айтганда, мана бундай деб ёзади:

Аллоҳнинг номасини олмаган, шунингдек, тоғ тепасида Ул зотга эътиқод қилмасдан, ёки унинг мавжудлигини ҳам билмасдан, худди фақат ўзининг табиий эҳтиёжларини қондиришни ўйлайдиган моллар сингари яшаётган кишилар ҳам Аърофди яшовчилар орасида булади. Улар ислом ёрлигини олган бўлсалар ҳам, жоҳилликлари сабаб, диндан фойда ола билмаган. Улар теран фикрлашга тўсқинлик қилган ша-

⁹³ Abu Hamid al-Ghazali, *Faysal al-tafriqa bayn al-Islam wa'l-zandaqa*, ed. Sulayman Dunya (Cairo, 1381/1961), 206.

⁹⁴ Дин амалиёти Аърофга тегишли оят хусусида бир тўхтамаг кела олмади (“Аъроф” сураси, 46-47-оятлар), бироқ тепалик ғояси қонуний талқин сифатида қабул қилинган. Бу талқин етакчи саҳоба Худхайфа ибн ал-Яманга нисбат берилади. Масалан, қаранг: Ibn Jarir al-Tabari, *Jami' al-bayan fi ta'wil ai al-Qur'an*, Shakir and Shakir ed., volume XII (Cairo, 1957), 452: “Баъзи бировлар Одам Ато авлодларидан бир гуруҳининг яхши ва ёмон амаллари ўзаро тенгдир, шунинг учун улар Аллоҳ тақдирларини хал этгунча ўша жойда тура туради. Сунгра Аллоҳ уларни ўз марҳамати билан жаннатга киритади”. Гарчи бу қараш ҳеч қачон муҳим аҳамиятга молик, деб ҳисобланмаган бўлса-да, экзететик аънананинг аксарияти уни қабул қилган.

роитда униб-усган, тарбияланган. Улар фақат мана бундай билимга қодир эди: мусулмонлар фалон-фалон нарсаларни тановул қиладди, фалон-фалон нарсалар эса ейиш учун ҳаром қилинган [...] Улар худди тўрт оёқли жониворга ўхшаб, Аллоҳ хусусида ҳеч қандай тушунчага эга эмас. (Шунинг учун) Уларни айблаб ҳам, [исломни рад этиш учун] ёллаб ҳам бўлмайди⁹⁵.

Калом илми доирасида Қуръон ваҳийсига жавобан Бағдодий ва бошқалар томонидан ривожлантирилган Ғаззолий ва Деҳлавий таълимоти “кенг миқёсли умид”га йўл очиб бериши шубҳасиз Илоҳиётшунослар Муҳаммадга уммат бўлиш соғлом эътиқод ва ҳаёт муқаддаслиги учун максимал имкониятлар яратиб беришини олқишлар экан, Аллоҳнинг марҳамати Ислом чегараларидан нарига ҳам ёйилиши мумкинлигини худди мусулмончиликдан олдинги динларнинг баъзи бир ислом таълимотидан беҳабар қавмлар то шу кунгача эътиқод қилиб келаётган шакллари чин маънода яккахудолик ғоялари ва илоҳий адолат принципини сақлаб қолганидай, осонгина қабул қилишлари мумкин. Бундай қавмларга келсак, улар учун насх тушунчаси ўта назарийдир. Илоҳиётшунослар ўз асосчиларининг ҳақиқий қарашлари нимадан иборат эканини билиб олиш учун бундай дин шаклларини тадқиқ қилиб, улардан баъзилари бошқаларига нисбатан софроқ ҳолда сақланиб қолганини, улар исломнинг мавжудлиги ўз индивидуал тарафдорларининг пировард тақдирини қоралайди, деб ҳисобламаслигини билиб олишлари мумкин. Шу ўринда, эркак ёки аёлнинг ўз маданий мухитида мавжуд бўлган диний тутимларга қанчалик риоя қилаётгани сифатини баҳолаш мезонини фақатгина Аллоҳ билгувчидир, деган ақидага амал қиладиган мулоҳазали агностицизм⁹⁶нинг аҳамияти бекиёсдир.

⁹⁵ G.N. Jalbani, *Teachings of Shah Waliyullah* (Lahore, 1967), 158.

⁹⁶ Агностицизм [ингл. agnosticism < юнон. agnōstos билиб бўлмайдиган] фалс. — объектив борлик ва унинг қонуниятларини билишни инкор қиладиган фалсафий таълимот. — *Тарж.*

Кўриб чиққанимиздай, Қуръон пировард фикрни айтишни Аллоҳнинг зиммасига юклайди, “Моида” сурасининг 48-оятда айтилганидай. Ул зотнинг ўзи динлараро мунозараларга ойдинлик киритади, деб ҳисобланади. Ҳадисда, ушбу ойдинлик киритилгандан сўнг ҳар бир пайғамбар ўз қавми учун шафоат қилади, хатто чиқарилажак салбий илоҳий ҳукми бекор қилишга тийиксиз жохиллик ҳам баҳона бўлолмаса-да, у юмшатилиши ёки ҳар бир қавм ҳимоячиларининг эсхатологик ҳимоясидан сўнг раҳм қилиниб, гуноҳ кечирилиши мумкин, дейилади. Бинобарин, Мусо адашган яҳудийлар учун марҳамат сўрайди, Исо эса христианларнинг ёнини олади. Бундан ташқари, Ҳазрати Муҳаммаднинг якка ўзи марҳаматли пайғамбар ва Буюк Аҳднинг мужаддиди сифатида қиладиган Буюк шафоат олдинги дин тарафдорларининг ҳам гуноҳини сўраб олиш учун ислом дини чегараларидан ташқарига ҳам ёйилади⁹⁷. Бу ҳол постмодерн евангеллаштириш⁹⁸ деб тушунилмаслиги керак; бу Аллоҳ раҳматининг Расулulloҳ орқали зуҳур бўлишидир.

Ушбу муҳокамалар қандай сотерилотология (нажотшунослик)ни яратиши мумкин? Шуниси аниқки, олдинги саҳифаларда баён этилган теологик тушунчаларни оддий замонавий маънода “инклюзив”, яъни ҳамма нарсани ўз ичига қамраб олган, деб бўлмайди. Исломнинг тарихдаги кўп марта рўй берган халоскорлик интервенциялари тўғрисидаги далолатларини ҳисобга олсак ва агар биз “муслим” атамасини динга эътиқод қилиш маъносида тушунадиган бўлсак, муслмон бўлмаган ва “аноним муслмонлар”га ғамхўрлик қилишда иштирок этишга зарурат йўқлиги маълум бўлади. Гарчи Расулulloҳ пировардида уларга нажот, ўзлари амал қила оладиган даражада Аллоҳга ибодат қилиш йўлини топиб берса-да, бу Муҳаммад шахсидан “аноним тарзда”, яъни онтология йўли билан эмас, аксинча, табиий илоҳиётшуносликдан, улар-

⁹⁷ al-Murtada al-Zabidi, *Ithaf al-sada al-muttaqin sharh Ihya' 'ulum al-din* (Cairo, 1311AH), 10, 494-5.

⁹⁸ Evangelisation (ингл.) 1. Инжилдан ваъз айтиш. 2. Христианликни қабул қилдириш. — Тарж.

эмас, дин тарихчисининг қарашларидан фойдаланилган ҳолда баён қилинади. Агар биз кўпчилик мусулмонларнинг ушбу оролларга келиши ва муқим яшаб қолиши динимиз тарихидаги Реформациядан сўнгги энг муҳим воқеадир, деган ҳимояталаб мулоҳазани ўртага ташласак, Британия ва ислом ўзига хосликларининг теран структуралари янги аср эшик қоққан сари ўзаро яқинлашиб кетгани, яқинлашиши мумкинлигини мулоҳаза қилишга бўлган уринишларни зўр бериб оқлашимизга тўғри келади. Бундай таҳлилга имкон берадиган асбоблар, албатта, ўтмас асбоблардан беҳроқ бўлиши керак: инсон диний ақл моҳиятан нотурғун, англаш қийин бўлган нарса эканини ва унинг ҳаракат йўналишини мутлақо башорат қилиб бўлмаслигини тушуниш учун “диний муסיқачи” бўлиши шарт эмас. Бироқ иккала дунёда ҳам ўзаро кесишган ва бир-бирини бойитадиган тушунарли матнлар, тамойиллар ва ақл кўникмалари мавжуддир, улар ҳар бир наррациянинг сифатини эмас, юза қисмини ташкил этишига қарамасдан, кўп нарса бериши мумкин. Эҳтимол, Оскар Уайлд: “фақат шалдир-шулдир одамларгина ташки кўринишга қараб хулоса чиқаришмайди”⁵, деганда динсизлик қилмаган бўлса керак.

Бугунги интеллектуал муҳитда истеъмолга кириб келган замонавий атамани ишлатсак, метанаррация билан боғлиқ сеҳргарликлар муаммога айланиб қолганини жон-жон деб таъкидлашни истардим; “ислом” ёки “Британияча ўзига хослик” сингари категориялар тақдири хусусидаги мулоҳазалар, аввало, унинг параметрларини тушунтириб бериши зарур. Шунини айтишим керакки, мен, дейлик, Клиффорд Геертз⁶нинг, ислом ер юзидаги ҳамма нарсани тушунишга ёрдам беради, деган фикрга қарши антропологик далилларини хурмат қилиш баробарида яқиндагина илдиз отган ижтимоий фанга оид тадқиқотлар тўлқини ёки тушунча ва ақидаларнинг мағзини тарих орқали чақишга бўлган фалсафий уринишлар ҳимоясига тоқат қила олмайман. Фикри ожизимча, деконструкция-

⁵ Оскар Уайлд, *Дориан Грейнинг портрети*, 2-боб.

⁶ Клиффорд Жеймс Геертз (1926 й. туғилган) — америкалик маданият антропологи, рамзий антропология ва интерпретацион антропологиянинг етакчи мударриси ва ҳимоячиси. — *Тарж.*

нинг ўзи наррация нуқтаи назаридан ўрнини эгаллаши керак бўлган деконструкцияга нисбатан хассосдир: Лиотар, Деррида ва бошқаларнинг умумий жиҳати бор: улар французлардир, янаям ўзига хос жиҳати шундаки, улар *lumières*⁷ дан сўнг вужудга келган маданий муҳитда тарбияланган. *Lumières* француз католицизми ва француз миллатининг юзага келишига сабаб бўлган бир неча фалокатлар туфайли оёққа туриб олган билишга нисбатан тобора скептик ва апоретик ёндашув оқибатида вужудга келган эди. Худди галларнинг елка қисиши дунёқарашга айланиб кетгани сингари эҳтимол постмодернизмининг ўзи ҳам деконструкцияланиши мумкиндир? Хар ҳолда унинг биров (нинг қилаётган иши)га қозилик қилиш даъвоси барча тушунарсиз кироатларга ойдинлик киритиш истаги билан келиша олмайди.

Ашъарийликка ўхшаган, лекин худосиз бўлган постмодернизм замонавий маданият экзегетикаси (тафсири)га таянади. Ушбу маданият хали ҳам ўз моҳиятига кўра, ҳукмрон мафкура ва расмиятчиликка қарши туриши билан урушдан кейинги ҳолатидан узоқлашиб кета олмаган. Лиотар ва Бартес⁸, чиндан ҳам, синчков кузатувчилардир; уларнинг тарих тахлилчилари сифатидаги лойиҳаси атомизм⁹ни талаб этади. Бу ҳол профессионал тарихчилар йиққан далилларга мос келмайди. Эрнест Геллнернинг кузатишича, у ислом дунёси тақдим этган метанаррацияга зид келади¹⁰. Геертз ва постмодернизм

⁷ *Lumières* (фр.) *Siècle De Lumières* ("Маърифатлилар асри") 17-18-асрларда Европадаги зиёлилар характери номи бўлиб, унда худо, сабаб, табиат ва инсон тушунчалари бир дунёқарашга синтез қилинган ва уни кўпчилик маъқуллаган. Ушбу дунёқараш санъат, фалсафа ва сиёсатда инқилобий ўзгаришларга сабаб бўлган ("Британника"). — Тарж.

⁸ **Ролан Жерар Бартес** (1915–1980) — француз эссеисти, ижтимоий ва адабий танқидчиси. Унинг семиотика, рамзлар ва белгиларни формал ўрганиш борасидаги тадқиқотлари структурализм ва янги танқидни етакчи интеллектуал ҳаракатлар даражасига кўтаришга ёрдам берди. — Тарж.

⁹ **Атомизм** [фр. *atomisme* < *юнон.*]. *фалс.* — материалистик таълимот бўлиб, 19-асрнинг охиригача материя абадий, ўзгаришсиз ва бўлинмайдиган зарралар — атомлардан иборат деб ҳисобланган. Замонавий атомизм нуқтаи назарига кўра, электронлар электр қувватининг "атомлари", фотонлар эса ёрулик "атомлари"дир. Атомизм кенг маъносидан объектнинг, жараённинг, хоссанин (ижтимоий атомизм, мантикий атомизм ва бошқалар) дискретлилигини (уздуклилигини) англатади. ("Қирил ва Мефодий") — Тарж.

¹⁰ **Ernest Gellner**, *Postmodernism, Reason and Religion* (London: Routledge, 1992).

антропологияси маҳаллий маданий системаларнинг моддий алмашинуви моҳиятини тушуниш воситаси вазифасини бажариши мумкин; бироқ у ислом дунёсининг турли ҳудудларидаги суннийлик институтининг ўқув дастури ва услуби билан қарама-қарши келиб қолган тақдирда самара бермаслиги мумкин. Халқ дини шаклида намоеън бўлган партикуляр — майда оқимлар постмодерн ўзгаришга мойил кузатувчиларни ўзига ром қилиб қўймоқда. Улар масжид ёки мадрасани камдан-кам ҳолларда тилга оладиган бўлиб қолди. Асрлар давомида Маккага ҳаж қилиш рамзи бўлган ва ундан қувват олган норасмий тармоқлар билан ўзаро боғланиб кетган ушбу муассасалар маҳаллий дин пешволари вилоятлар маданияти даражасига тушириб қўйган ислом маданиятига ҳақиқатан ҳам универсал маъно юклаган кўринади. Ушбу муассасалар ва дин амалиётлари уларни адо этувчи кишиларнинг идрокдан мустақил равишда мавжуд бўла олмас эди, деб эътироз билдириш ҳар хил маҳаллий мусулмон уламоларининг ҳаж сингари маросимлар чоғида бир-бирини ҳайратланарли тарзда енгил эътироф қилишини кўра билмасликни фош қилиб қўяди. Ислום тарқалган улкан ҳудудлардаги бундай эътирофнинг аниқ табиатини илғаб олиш чет кишилар учун ҳам қийин бўлиши мумкин. Назарий жиҳатдан қараганда, уни шариатнинг вужудда илдиз отишига йўйиш самара беради. Морис Мерло-Понтининг наздида, шу вужуд бизни манманликдан халос этади, чунки у турли маданиятлар ўзаро қоришиб кетган ягона универсал майдон ҳозирлаб беради¹¹. Ҳақиқий интерсубъективлик¹², ёки “интеркорпорейти”¹³нинг асоси бўлган мусулмонлик ву-

¹¹ **Mary Rose Barral**, *The Body in Interpersonal Relations: Merleau-Ponty* (Lanham, MD: University Press of America, 1984). Унинг қарашларидаги энг муҳим бўлган жиҳат вужудни инсон субъектини “моддийлашган рух” деб ҳисобловчи тушунчага асосланган интерсубъектив жой деб ҳисоблашидир. Бу қараш Декартнинг “вужуддан фойдаланувчи жон” деган қарашига зиддир. Бу ҳақда 90-бетга қаранг. У мусулмонларнинг танага асосланган фикх тажрибасини маданий кишиларни бирлаштирувчи асос деб ҳисоблаши мумкин.

¹² **Интерсубъектив** (ингл.) 1. Турли онга мансуб ақллар ўртасида мулоқотга киришиш (интерсубъектив мулоқот). 2. Икки ва ундан ортик субъектлар фойдаланиши ёки улар учун жорий этилиши мумкин бўлган нарса. — *Тарж.*

¹³ **Интеркорпорейти** (ингл. *inter* ўрта, *corporeity* — вужудга эга бўлиш ёки вужуд бўлишнинг сифати ёки ҳолати, моддийлик) “моддийликлар ўртасидаги нарса” маъносига. — *Тарж.*

жуди, соф қонунлар манзили ҳамда мусулмон дискурсининг бутун бошли номоцентриқ структураси тамал тоши лингвистик идеализмнинг, тил воқеликни тасвирлаб бермайди, аксинча, уни ҳосил қилади, деган ғайришуурий (ва Куръонга мутлақо хос бўлмаган) ақидасига қарши туришда муҳим аҳамият касб этади¹⁴.

Геертз ва постмодерн кузатувчилар (Ислом) *ум-мат*(и)ни кескин тарзда бошбошдоқлашиб кетган, деб билишади; яна тарихчи ислом қавми дунёсидаги ҳар бир ўзига хосликни (мусулмонлик) вужуд(и)га асосланган ва унда тажрибадан утган ҳамда матнларда умумий тарзда баён қилинган мўътадил ва доимий моҳият билан фаол муносабатларда самарали деб қараши ҳам мумкин. Суннийларнинг оддийгина битик бўлмаган меъёрий экзегетик қонуни асрлар давомида худудий ўзига хосликнинг мажусий жиҳатларини ўзгартиради ва, пировардида, уларнинг ўрнини эгаллаб олиши ҳам мумкин.

Агар биз ислом метанаррациясини матндан келиб чиққан ҳолда, ҳамма маъқуллаган сунний дастур нуқтаи назаридан аниқлаб олсак, уни қўллаб-қувватлаган бўламиз. Байдавийнинг тафсири, *усул ул-фиқҳ*га оид китоблар ва ашъарийлар ёки мотуридийларнинг догматик синтезлари ва баъзи бошқа матнлар анъанавий ислом дунёсига ҳеч бир ўзгаришсиз тарқалиб кетган. Олганидан кўра кўпроқ берадиган ҳамда маданиятларнинг таниш ва изчил йўналишда ривожланишига доимий тарзда туртки берувчи қонунга асосланадиган дин системаси метанаррация деб ҳисобланиши мумкин; муқаддас битикларга муҳрланган абадий фундаментал муҳокаманинг ўзига хос ифодаси бўлган метанаррацияга, назаримда, бу ўринда баҳо бериб ўтиришга эҳтиёж йўқ.

Ушбу метанаррация Буюк Британияда инглизлик-

¹⁴ Ҳатто, тил воқеликни ҳосил қилади, деб даъво қилиш ҳам уни тасвирлашига ҳалал бермайди. Қ а р а н г: See M.J. Devaney, 'Since at least Plato ... and Other Postmodernist Myths' (Basingstoke: Macmillan, 1997), p.4. Куръон нуқтаи назаридан, албатта, тилни Аллоҳ берган. Ваҳоланки, Тавротнинг "Ибтидо" китобида уни бандаси яратган, дейилади. Мусулмон илоҳиётшунослиги битикларга асосланган теистик логоцентризмдан постмодернизмга қарши фойдаланиши мумкин.

нинг ўзига хос хусусиятларига қўшилиб кетиш жараёни орқали қайтадан ранг-баранглашди ва йўналишини ўзгартирди. Бу жараёнга ёш авлод катта ёшлилардан кўра “лаббай” деб жавоб бераётган ва унга кўпроқ қўшилаётганга ўхшайди. Чунки катта ёшлилар қишлоқ жойларининг ўзга хос жиҳатлари руҳида тарбияланган, улар битикларни эмас, руҳоний шахсларни диннинг обрў-эътибори манбаси сифатида билади. Баъзи ҳолларда мана шу нотўғри тушуниш худди Британияда янгитдан фаоллашиб кетган **тариқат**лардай, Ўрта Шарқ консерватизми орқали анъана билан қайтадан боғланишга; бошқача айтганда, исломни ўтмишдан ажратиб олиб, битикларни деб унинг муқаддаслигини бутунлай инкор қилишга сабаб бўлиши мумкин¹⁵. Аммо иккала ҳолатда ҳам Жанубий Осиёнинг ғайритабиий нарсалар, ҳатто сеҳргарликка асосланган жун художўйлиги бу ўринда меъёрий анъанавий ва салафийлар¹⁶га хос турли-туман скриптурализм¹⁷ларга йўл очиб бериши мумкин. Британияда партикуляризм универсаллашмоқда, сўнгра нотекис тарзда қайтадан партикулярлашмоқда. Бу ҳол Браелвининг художўйлигидан Деобанди, Таблиги, Шадҳили ёки ваҳҳобийликнинг тарафдорлик хусусидаги замонга тезроқ мослашувчан иборалари томон силжиб бормоқда ёки улар шунга қулай шароит яратмоқда.

Шотланд деволюцияси¹⁸ бошлаган мунозаралар чоғида маълум бўлганидай, тарозининг бошқа палласида партикуляризмга тенг кучга эга бўлган Британия нар-

¹⁵ Ron Geaves, *The Sufis of Britain: An Exploration of Muslim Identity* (Cardiff: Cardiff Academic Press, 2000).

¹⁶ **Салафия** (араб. “салаф” “ота-боболар”, “ўтмишдошлар” сўзидан) — Мусулмон дин арбобларининг умумий номи бўлиб, улар ислом тарихининг турли даврларида қадимги мусулмон кавми ёки “чин мусулмон боболар”нинг турмуш тарзи ва эътиқодидан улги олишга даъват қилган, улар ушбу соҳаларда кейинчалик жорий этилган янгиликларни бидъат деб ҳисоблаган. Бунга Қуръонни рамзий-мажозий тафсир қилиш усулидан тортиб, мусулмон дунёсида Ғарб билан алоқалари даврида жорий этилган турли янгиликлар ҳам кирди. (“Ислам”, энциклопедический словарь, М. “Наука”, 1991)

¹⁷ **Скриптурализм** (ингл.) — диний битикнинг сифати ёки ҳолати; муқаддас битикларга чинакам садоқат (Вебстер (1913) луғати)

¹⁸ **Деволюция** (ингл. devolution, лот. devolvere сўзидан) — 1. Ҳуқуқ, ваколатлар, мулк ва масъулиятнинг бошқалар қўлига ўтиши, хусусан, марказий ҳукуматнинг ваколатларини маҳаллий ҳокимиятга топшириши. 2. Инкироз, орқага кетиш. — *Тарж.*

рацияси туради ва бу наррация ҳам чигаллиги жихатидан партикуляризмдан кам бўлмаган муаммоли категориядир. Одатда, ушбу наррацияни халқ тилида “инглизлар” деб аташ қонунийдай туюлади ва бирор киши мана шу ном остида кўп минг нусхада китоб ҳам чоп этиши мумкин¹⁹. Аммо университетларда, шунингдек, баъзи ижтимоий соҳа маъмурлари орасида ҳам, Британия метанаррацияси ғояси бошқа ғояларни истисно қилади, деган асосли қараш мавжуд. Бу ўринда ушбу сўроққа тўғридан-тўғри эътироз билдириш шарт эмас; британлилик (инглизлик) аниқ бир кўринишга эга эмас ва биз анъанага кўра, унинг таркибий қисмлари деб ҳисоблаб келган нарсаларни бугунги қисмга келиб, ўз худудларидан ташқарига тарқалаётган ислом, яъни глобаллашув зудлик билан емириб ташлаяпти. Бир киши: “Шотландия мамлакат эмас, черковдир”²⁰ (Эрнест Баркер, 1947 йили) ёки 1951 йили бир газета шарҳининг муаллифи: “Инглизлар жуда жипслашган халқ, улар ўз тарихининг олдинги даврларидагидан ҳам кўра жипсроқдир”²¹, деб ёзган вақтдан бери орадан минг йиллар ўтиб кетганга ўхшайди. Шунга қарамаздан, бундан кейинги саҳифаларда баъзи бир умумлашмалар келтирилади, уларни инкор қилгандан кўра химоя қилиш осонроқ туюлади.

Ушбу мақоланинг баланси британияликларнинг муслмончиликка бўлган ҳиссий муносабати ва исломни мамлакатнинг ижтимоий-маданий тўқималарига қайта кириштириш орқали Ўз ва Бошқа ўртасидаги тангликни бартараф этиш йўлини излаш билан боғлиқ иккита кузатишни (сизнинг ҳукмингизга) ҳавола этади. Улардан бири Британия анъанавий диний ҳаётида исломга меҳмондўстларча муносабатда бўладиган ўзгаришлар рўй бераётганидир. Аммо эътибор энг аввало исломнинг парадигматик. Бошқага берадиган таърифига қаратилиши керак. Индивидуал ўзига хослик ҳаминша рефлексив усул билан шаклла-

¹⁹ **Jeremy Raxman**, *The English: a portrait of a people* (London: Michael Joseph, 1998).

²⁰ **Daniel Jenkins**, *The British, Their Identity and Their Religion* (London, SCM, 1975) p.11.

²¹ Паксман иқтибос олган. 6-бет.

нади: биз қўшниларимиздан бутунлай бошқа одамлармиз. Британияликларнинг миллий ўзига хослиги Европанинг бошқа бир нечта халқлариникидан фарқ қилиши, бунинг сабаби унинг исломий рақибга қарши ўзига хосликни яратиш тарихи йўқ экани кейинги бўлимдаги мунозарамизнинг асосини ташкил этади.

* * *

1998 йили адабиёт соҳасидаги Нобел мукофотида Португалиянинг машҳур ёзувчиси Жозе Сарамого сазовор бўлди. Унинг ажойиб романларидан бирида лиссабонлик мусафҳихга ўз шаҳрининг янги тарихига оид гранкани тузатиш топширилади²². Ҳикоянинг мазмуни шаҳарнинг энг фожиали лаҳзаси: унинг мусулмонлар қўлидан аҳоли қирғинига сабаб бўлган салиб юришида қатнашаётган қўшинлар қўлига ўтишига назар ташлаш билан қоришиб кетади. Ўрта асрлардаги ягона бўлган ушбу даҳшатли қирғинда юз минглаб кишилар қурбон бўлган бўлса ажаб эмас. Ўзининг жонажон шаҳри этник тозалаш оқибатида пайдо бўлганини англаб, рухий жароҳат олган мусафҳих китобнинг корректурасини салиб юриши қатнашчиларининг зўравонликларини постхок²³чилар (ва постмодернчилар) ўчириб ташлагани сингари ўзгартиради. У гранкадаги даҳшатли воқелик тафсилотини яна бир қарра қўздан кечириб чиққач, қўнгли суст кетиб, ўз касбида ўлса кечирилмайдиган гуноҳга қўл уради. Ницшенинг мусафҳихи “Худо ўлган”, деган жумлага “йўқ” сўзини қўшиб қўйиш истагини енгади. Аммо матндаги “Салибчилар Лиссабон шаҳрини забт этди”, жумласига мутлақо ножоиз инкор қўшимчасини қўшиб қўяди. Мусафҳих бундай тарихни ҳазм қилади ва у ўзгариши керак эди. Сарамогонинг наздида, таҳрир қилинган Португалия миллий тарихи чоп этилганидан сўнгги бақир-чақирлар 700 йил олдин рўй берган воқеа туфайли бузилган ва эҳтиросларга

²² Jose Saramago, tr. Giovanni Pontiero, *The History of the Siege of Lisbon* (London: Harvill, 1996).

²³ Постхок (лот. *post hoc, ergo propter hoc* бундан кейин, шунинг учун, шу туфайли) мантик илмидаги нотўғри қоида бўлиб, вақт нуктаи назаридан олдинроқ содир бўлган нарсани унга дахли бўлмаган бошқа бир нарсага сабаб қилиб қўрсатиш. — Тарж.

тула миллий ўзига хослик борасида бир тўхтамагга келиш мушкул эканини кўрсатди. Португалиянинг миллий эпик достони “Лузиадлар”²⁴ “Одил фалак иродаси билан худосиз мусулмон (лар)га қарши кураш у(лар)ни бутунлай қувиб чиққунга қадар тўхтамаслиги керак”²⁵ бўлган заминда ғайридинларни кириб ташлашга даъват қилувчи мадҳиядир. Миллатнинг ўзига хослиги исломий Бошқага қарши бир қайфият юзага келди, натижада бутунги кунги португал имомлари “мактабда, мусулмонлар португалларнинг душмани, деб таълим берилганидан ақли шошиб қолган (Португалияда туғилган ва португал бўлган) мусулмон ўқувчиларни ҳар доим тинчлантиришга мажбур бўлади”²⁶.

Европадаги бошқа миллатлар ҳам одамларнинг қулоғига христианлар Европаси заминидаги ифлос жиноятчи деб қуйилган мусулмон Бошқага қарши мунозара жараёнида шакллангандир. Испан тилидаги илк йирик адабий асар бўлмиш *Cantuar de mio Cid*²⁷ асрлар давомида испанларнинг ва исломнинг ўзига хослиги шаклланишига муҳим ҳисса қўшиб келди²⁸ ва дунёвийлаштиришдан омон қолди. 20-асрнинг испанлар ўзига хослигининг буюк назариячиси Мигел де Унамунога қура, у бой муҳожир

²⁴ “Лузиадлар” Португалия шоири Луиш де Камозэс (1524 ёки 1525–1580) каламига мансуб эпик достон. Васко да Гаманинг Хиндистонга денгиз сафари ҳақидаги асарда бу халқнинг қахрамонлиги қуйланади ва ақлнинг имкониятлари чексиз эканига ишонч билдирилади (“*Қирил ва Мефодий*”).

²⁵ Luis Vaz de Camoens, *The Lusids* (Harmondsworth: Penguin, 1952), p.80 (Canto 3).

²⁶ Nina Clara Tiesler, ‘No Bad News from the European Margin: the New Islamic Presence in Portugal’, *Islam and Christian-Muslim Relations* 12 (2001), 71-91, p.83.

²⁷ *Cantuar de mio Cid* (исп. “Саидимнинг қўшиғи”) 12-асрнинг ўрталарида яратилган испан эпик достонидир.

²⁸ Қ а р а н г: м а с а л а н: Bernard F. Reilly, *The Contest of Christian and Muslim Spain 1031-1157* (Cambridge, Mass., and Oxford: Blackwells, 1992), 252-3; Israel Burshatin, ‘The Docile Image: The Moor as a Figure of Force, Subservience and Nobility in the Poema de mio Cid’, *Kentucky Romance Quarterly* 31 (1984), 269-280; яна кўпроқ тасаввурга эга бўлиш учун қаранг: Gamal Abdel-Rahman, ‘La literatura española ante la caída de Granada (la imagen del musulmán antes y después de 1492)’, in Abdeljelil Temimi (ed.), *Actes du Ve symposium international d’Etudes morisques sur le Ve centenaire de la chute de Grenade 1492-1992* (Zaghuan: Centre d’Etudes et de recherches ottomanes, Morisques, de Documentation et d’information, 1993), 29-55. *Сид (Саид) афсонаси Францияда ҳам машҳур эди*; cf. Peter H. Nurse (ed.) *Le Cid, by Pierre Corneille; the text of the original edition (1637), edited with an introduction, notes and variants* (London: Harrap, 1978).

аслзодаларга қаршилик кўрсатиш рамзига айланди²⁹. Ҳатто Янги Дунёда ҳам *crisianos y moros*³⁰ томошалари қишлоқларда ташкил этилади ва черков ретаблolari³¹ да Сан Хайменинг “Матаморос” сурати тасвирланади, бу билан мусулмонликни қабул қилганига ишониб бўлмайдиган муҳожирларнинг Янги Испанияга келиб номуқим яшашига ҳамда мусулмонларга қарши қаратилган кайфиятни ҳиндуларга қарши янги бир кайфиятга айлантиришга шама қилинади³².

Бошқа бундан ҳам даҳшатли мисолларни излаб топиш учун узоққа бориб юриш шарт эмас. 20-асрнинг 90-йилларида косоволиклар ва Босния мусулмонлари бошига тушган кулфатларни сербларнинг ўзини миллат сифатида англашидаги изчил, ҳатто айтиш мумкинки, ўта изчил кайфиятнинг: ислом аждарҳосига қарши курашнинг энг юксак нуқтаси бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Черногориялик архиепископ Петар Нйегос қаламига мансуб “Тоғ гулчамбари” асари Сербиянинг миллий эпик поэмаси ҳисобланади. Босниялик ва косоволик минг-минглаб қочқинларнинг телевидение орқали намойиш этилган тасвирларига мусулмонларни оёқости қилишни кўкларга кўтариб мақтаган мана шу поэма сатрлари субтитр сифатида берилди. Масалан, архиепископ ўз диндошларини Муқаддас урушга мана бундай даъват қилади:

²⁹ Miguel de Unamuno, *La Enormidad de Espaca. Comentarios* (Lucero, Mexico: Editorial Seneca, 1945), 92-3. Унамунонинг Бошқанинг бошбош-доқлигига қарши испан ҳақиқатининг “нол нуқтаси” сифатида **реконкиста** (христианлар ерини мусулмонлардан тортиб олиш) ташаббускори бўлган дон Пелайо ҳақидаги мулоҳазаларини билиш учун қаранг: Carlos Blanco Aguinaga, “Унамунонинг “yoismo”си ва унинг анъанавий испан индивидуализмига муносабати” Ramun Martinez-López (ed.), *Unamuno Centennial Studies* (Austin: Department of Romance Languages, University of Texas, 1966), 45-6. да.

³⁰ **Cristianos y moros** (исп.) — “Христианлар ва маврлар (араблар)”

³¹ **Ретабло** (исп. меҳробнинг бир бўлаги) — халқ санъатидаги анъана бўлиб, дин сахналари ёки суратлари арзон материалга чизилади. Ретабло санъатида бир неча мавзу: Исонинг чормих қилиниши, Биби Марям ва бола, Гвадалупе Биби Марями устуворлик қилади. — *Тарж.*

³² **Marquez de Lozoya**, ‘Los moriscos en América’, *Archivo del Instituto de Estudios Africanos* 14 (1960), 23-27; L. Cardailiac, ‘Le probleme morisque en Amérique’, *Mélanges de la Casa de Velazquez* 12 (1976), 283-306; Mercedes Garcia-Arenal, ‘Moriscos and Indians: a comparative approach’, in Geert Jan van Gelder and Ed de Moor (eds), *The Middle East and Europe: Encounters and Exchanges* (Amsterdam and Atlanta: Rodopi, 1992), 39–55.

*Жанг қилинг хоч учун ва шараф учун!
Кимнингки қиличи, юраги бўлса,
Исонинг муқаддас исми билан жанг –
Қилсин ва йлдирсин худосизларни!
Сув ёки қон билан чўқинтирамиз!
Песларни ов қилиб ҳайдаймиз бундан.
Куйлайлик қиргинга чорловчи қўшиқ;
Қон теккан харсанглар чин меҳроб бўлсин!*

Поэманинг бир жойида епископнинг ҳужумкор ваъзини бир мусулмон бўлиб кўяди ва шундай дейди:

*Бу ер бизларнинг ҳам ватанимиздир,
Бир жойда икки дин бўлиши мумкин,
Худди бир қозонда икки таомдай
Яшасак бўлади аҳил ва иноқ.*

Архиепископ бу таклифни рад қилади ва поэма қуйидагича давом этади:

*На кўрар бирор кўз, на муслим тили
Унинг ривоятин сўзламай қолмас.
Кимки чўқинмаса, бошига қилич
Солинар бир куни, қутулолмайти.
Авлиё болага кимки чўқинса,
Насоро бўлади ва хочли бўлар,
Биродар сингари қутланади у.
Муслимлар уйига ўтлар қўйдик биз,
Куйиб, кунпаякун бўлди барчаси,
Шайтон малайлари колмайди омон!
Сетинийедан мусулмонлар кун бўлган
Чеклитчега шошиб равона бўлдик;
Баъзиларин тиккалайин сўйдик биз,
Ҳаммасининг уйи ловуллаб ёнди,
Катта-кичик масжид қолмади омон,
Барининг ўрнида култена қолди –
Нафратланмоғига уни кўрганлар.³³*

³³ N. Njegos, tr. James W. Wiles, *The Mountain Wreath* (London: Allen and Unwin, 1930), cited in Asim Zubcevic, 'Pathology of a Literature: Some Roots of Balkan Islamophobia', *Islamica* 2.3 (1996), 78–82.

Сербиянинг миллатчиларни хурсанд қиладиган, либералларни ташвишга соладиган ушбу миллий эпик поэма-си пати юлинган товукқа ўхшаб қолган Югославия мактабларида ўқитилади ва эъзозланади³⁴.

Узоқ Шарқда рус, хусусан, казакларнинг мусулмонлар ҳукмронлик қилган Волга, Сибир ва Кавказдаги ерларни тортиб олиш хусусидаги ривоятлари ҳалиям офиздан-офизга ўтиб юради. Улар татарларга қарши шафқатсиз курашчи Иван IV Грозний ва татарлар устидан ғалаба қозониш учун туну кун ибодат қилган ва қурдирган монастири Россиядаги энг катта ибодатхоналардан бири бўлган, “Россия меъмори” родонежлик авлиё Сергей сингари шахслар туфайли ўша ривоятлар бутун миллат ифтихори рамзига айланиб кетди. “Дмитрий Донской балладаси” рус адабиётининг тамал тошини қўйган адабий асарлар қаторига киради ва исломга қарши уруш очишнинг янги Византияча даъватидир. У русларнинг миллий ўзига хослиги пойдеворини қўйган муқаддас зиддият хиссини акс эттиради³⁵. Бу асар мазмуни ва оҳангига кўра, “Всеслав” эпик достонидан фарқ қилмайди:

*Каттадир, кичикдир, омон қўймангиз,
Улар салтанатда урчиб кетмасин.
Фақат танлаб олинг баъзиларини,
Оз ҳам эмас, кўп ҳам эмас, етти минг —
Ҳурилиқо санам қолсалар бўлди*³⁶.

Россия кейинчалик испан инквизициясини ривожлантиришга киришиб, унинг баъзи бир позиция — туримлари ва усулларини ўзида жорий қила бошлади³⁷.

³⁴ Zubcevic, 82.

³⁵ R. Geraci, ‘Russian Orientalism at an impasse: Tsarist education policy and the 1910 conference on Islam’, in D.R. Brower and E.J. Lazzarini (eds), *Russia’s Orient: imperial borderlands and peoples 1700-1917* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), 138-161. Рус исломофобияси билан таниниш учун қаранг: Ataulhah Bogdan Kopanski, ‘Burden of the Third Rome: the threat of Russian Orthodox fundamentalism and Muslim Eurasia,’ *Islam and Christian-Muslim Relations* 9/ii (1998), 193–216.

³⁶ Roman Jakobson and Mark Szeftel, “The Vseslav Epos”, in Roman Jakobson and Ernest J. Simmons (eds), *Russian Epic Studies* (Philadelphia: American Folklore Society, 1949), 13-86, p.49.

³⁷ Billington, 70. Биллингтон Россиянинг яқиндаги мафкуравий тозалаш тушунчаси Реконкиста (испан ерларини мусулмонлардан тортиб олиш) даврининг *lumpieza de sangre* концепциясига бориб такалиши мумкинлигини таъкидлайди.

Фернан Бродел (1902 – 1985) Пуатйе жангининг “*choc électrique*”³⁸ни Франция учун французлар миллий ўзига хослигининг муҳим лаҳзаси сифатида “*le vraie première croisade*”³⁹ деб атади. Исломга қарши ўз тақдирини ўзи белгилашдаги мана шу ва бошқа Каролинг⁴⁰ лаҳзалари “Европанинг туғилиши”⁴¹га олиб келган Франциянинг муҳим миллий эпик достони “Ролан ҳақида қўшиқ”да жуда яхши тасвирлаб берилган.

Хатто ислом дунёси билан умумий чегараси бўлмаган Германияда ҳам мана шу қарама-қаршилик таъсирида шаклланган дунёқараш намоён бўла бошлади. Бунга сабаб дастлаб Фаластинда ҳарбий тариқат сифатида пайдо бўлган Тевтор рицарларидир. Улар 1268 йили Қуддус яқинидаги Старкенберг қалъасидан айрилгач, немисларнинг буюк *drang nach Osten*⁴² сагасига ўзлари Сурияда ўрганган ҳарбий технологияси ва салиб юриши позицияси — турими тафсилотларини киритди. Рицарларнинг буюк усталари келиб чиқиши жиҳатидан мажусий пруссияликлар ва шимоллик сарасен⁴³ларга бориб тақалади; Десмонд Зевард кўрсатиб берганидай, Тевтонлар ордени худудларининг доимий ваҳшийликлар оқибатида шарқ томон кенгайиб бори-

³⁸ *Choc électrique* (фр.) — электр шоки.

³⁹ *Le vraie première croisade* (фр.) — салиб юришининг ҳақиқий премьераси. Буни анахронизм сифатида инкор этиш мумкин. Дастлабки асарлар (*Roland, the Cid romance*) аслида салибчилар адабиёти эмас. Cf. Bandera Gymez, *El 'Poema de Mio Cid': poesia historia, mito* (Madrid: Gredos, 1969), 51; Norman Daniel, *The Arabs and Medieval Europe* (London: Longman, 1979), 81: “Унинг мотиви христианликнинг ёйилишдан кўра ушбу диннинг шарафидир”.

⁴⁰ **Каролинглар** (нем. Karolinger) — 687–987 йиллардаги Франк давлати ҳукмдорлари сулоласи. — *Тарж.*

⁴¹ **Fernand Braudel, *L'identité de la France. Vol 2: Les Hommes et les Choses*** (Paris: Arthaud-Flammarion, 1986), 105–106. Бродел, шунингдек, каролинглар даврида франклар ва германларнинг жанубдан бўлган хавф таъсирида ҳозирги Европа интеграциясининг даракчиси сифатида дўстона муносабатлар урнатганини ҳам таъкидлайди. Аммо бошқа бир киши бу таъкидни мусулмонлар яшаган Шимолӣ Африка маданий таъсирига берилмаслик учун қилинган, деб рад ҳам қилиши мумкин.

⁴² *Drang nach Osten* (нем. “*Шарққа юриш*”) — Германиядан шарқ томонда жойлашган славян ерларини босиб олиш сиёсати. Бу атама 12–13-асрларда яшаган немис мустамлакачиларининг шарқ омон юришлари пайтида пайдо бўлган. — *Тарж.*

⁴³ **Сарасен** — Ўрта асрларда мусулмон бўлган араб, турк ёки бошқа бир миллат вакили. — *Тарж.*

ши Аутремер⁴⁴нинг иссиқхона муҳотида яратилган мутлақ диний муносабатни ўзида акс эттиради⁴⁵.

Учинчи рейхнинг *drang nach Osten* лойиҳасини қайта тиклашини мусулмонларга қарши салиб юришининг меросидан бошқа нарса деб тушуниш мумкин эмас. Керак бўлса, Люфтваффенинг рамзи Тевтон рицарларининг хочи эди. Эс-эсчиларнинг этник харитани қайта тузиши рицарларнинг ўз ордени ҳукмронлик қилган ерларда юритган сиёсати ҳақидаги романтик хотира билан боғлиқ. Бу сиёсат мусулмон аҳолини бошқаришда салибчилар усулларидан фойдаланар эди, албатта. Гитлернинг ўзи христиан эмасди, аммо ўз ваъзига қулоқ солганларни салиб юриши сарасенларга қарши сўзамоллиги билан илҳомлантира билар эди. У ўзининг 1937 йили Нюрнберг қурултойида қилган маърузасида “бир бирига душман бўлган национал-социализм ва болшевизм *Weltanschauungen*⁴⁶ ўртасидаги тўқнашувни христианлик билан мусулмонлик ўртасидаги тўқнашувга қиёслаган эди”⁴⁷.

Бунинг мутлақо тескариси бўлган Британия миллий ривояти исломга қарши тарихий, армагеддон⁴⁸ симон курашга киришувчи унсурлардан таркиб топмаган. Кэтлин Рейне кўрсатиб берганидай, “Британия масаласи” Артур афсоналари⁴⁹ ва, унчалик-мажусий-булмаган Му-

⁴⁴ Аутремер (лот. “чет эл”) — Европа давлатларининг салиб юриши даврида Мукаддас заминда барпо қилган подшолиги (“Вебстер” луғати, Интернет, <http://www.everything2.com>).

⁴⁵ Desmond Seward, *The Monks of War: The Military Religious Orders* (revised edition Penguin: Harmondsworth, 1995), 95–140.

⁴⁶ *Weltanschauungen* (нем.) — дунёқараш. — Тарж.

⁴⁷ Norman H. Baynes (ed.), *The Speeches of Adolf Hitler, 1922-39* (2 vols, Oxford, 1942), I, 688–712; as loosely paraphrased by Alan Bullock, *Hitler, a Study in Tyranny* (revised issue Harmondsworth: Penguin, 1990), 365. Тахминий хулоса шуки, эллинистик христианлик инсон иродасини юсак баҳолаган бир пайтда ислом ва сомий дин “яхудий” коммунизми уни фаталистик, яъни Аллохнинг измида деб билади.

⁴⁸ Армагеддон (*иброний тилида* “Мегицдо кири” бўлса керак) — Инжилда тилга олинган мана шу жойда дунё тарихининг интиҳосида Ер подшолари шайтон раҳнамолигида Аллох кучлари билан жанг қилади. Тавротда бир марта “Вахийлар”да, Юҳаннога келган Вахийда (16:16) тилга олинади. — Тарж.

⁴⁹ Артур афсоналари — келт халқ ривоятлари бўлиб, уларнинг марказида англосаксон боқинчиларига қарши курашган бриттлар кироли Артур (5–6-асрлар) туради. Артур ва “Давра столи” рицарлари рицарликнинг ахлоқий идеалларини ўзида мужассам этади (“*Кирилл ва Мефодий*”).

қаддас жом⁵⁰ ни эмас, унчалик-христиан-бўлмаганларни ахтаришдан келиб чиққан. Мэлоридан Валтер Скоттгача бўлган Перселлнинг “Қирол Артури”да, Жон Каупер Поуиснинг “Пориуе”ида, Э.Уайт (ва Бриттен)нинг “Тош ичидаги қиличи”да ва сон-саноксиз маҳаллий хикояларда Артур ҳақидаги афсоналар туркуми Британия эпик поэмалар яратишга жуда яқин келган нарса деб таърифланади⁵¹, у ерда мусулмонларга қарши жуда кам гапирилади ёки умуман гапирилмайди. Ушбу диний ривоят ўзига хосликка оид эмас, эзотерик — сирли рамзларга тўла: давра столи бурждир, у қиролнинг фалак остидаги ҳукмронлигини англатади, ушбу рамз Урта Шарқдан келиб чиққан бўлса ажаб эмас. Афсоналардаги ахлоқий некбинлик, (шоҳнинг ўз жияни) Мордреддан мағлубиятга учралган фожиага қарамасдан, диннинг инглизларга хос хусусиятини беҳато кўрсатиб туради. Артур ҳалок бўлмайди, уйқуга кетади. У ўз подшолигида адолатни қайтадан қарор топтириш учун яна қайтиб келади; у халоскор шахсдир, эҳтимол, кўздан яширин имом бўлиши ҳам мумкин. У бу билан уйқудаги келиб чиқиши исмоилий бўлиши мумкинлиги эҳтимол қилинаётган Кристиан Розенкрейц ҳақидаги розикруцианизм (Европада 17—18-асрларда эзотерик донишмандликка бағишланган ҳаракат) афсоналарини эсга туширади.

Британиянинг миллий ўзига хослиги исломга муҳолиф позицияда — туримда шаклланмаган, дейиш билан Британиядаги мусулмонларнинг ўзига хослиги ва бошқалар билан бирга тинч-тотув яшашининг келажаги ҳақида осойишта некбинликка берилмоқчи эмасмиз, аксинча, Британия ва ислом наррацияларининг қалин муносабатларига анъанавий миллий ўзига хослик таркибининг асосий омиллари халал бермаслигини айтиб ўтмоқчимиз. Британияликларга, кўпроқ инглизларга хос муҳожирларни ёқтирмаслик ва ирқчилик ҳиссиётлари исломга эмас, ирланд ва маҳаллий америкаликларга

⁵⁰ Муқаддас жом (ингл. Holy Grail) — “Артур романлари”даги рицарлар излаган афсонавий нарса. Бу атама катта оғизли ёки майда идишни англатган. Лекин унинг қайдан келиб чиққани маълум эмас. — *Тарж.*

⁵¹ Kathleen Raine, *Golgonooza: City of Imagination. Last Studies in William Blake* (Ipswich: Golgonooza, 1991), 161—164.

қарши олиб борилган Стюарт жанглари чоғида пайдо бўлган эди.

* * *

Биз мамлакатнинг ўзи ҳақидаги тарихий ривоятларда исломга нафратни ифодаловчи мавзуларнинг йўқлиги хусусида баъзи бир мулоҳазаларимизни баён этар эканмиз, эътиборни айни пайтдаги Британия исломи ичидаги тангликларга қаратишимиз ва бу диннинг Бирлашган қиролликнинг тарихий ўзига хослиги ва, хусусан, унинг диний тўқималарига кириб бориши жараёнини тўғри баҳолашимиз керак бўлади.

Ислонинг Буюк Британияда мустаҳкам ўрнашиши мусулмон мамлакатларида анъанавий суннийликка қарши кураш бошланган пайтга тўғри келди. Ҳозир исломнинг бошига Эамон Даффи “меҳробни шилиш” деб атаган ҳол тушган. Биз буни исломнинг ҳозир қўл урилайётган ислоҳоти деб атасак ҳам бўлади. Худди Лотин ғарбидаги Реформация сингари, бу ислоҳот ҳам трансцендентлик (ғайришуурий нарса)нинг имманентлик (табiiйлик) устидан ҳукмронлигини ўрнатишни мақсад қилиб олган. Авлиёларнинг қабрлари бузиб ташланмоқда. Айни пайтда табиблар, воситачилар, тумор сотувчилар ва руҳоний брокерларнинг фаолияти шубҳа остига қўйилмоқда, буни олдинги авлод тасаввур ҳам қилолмас эди. Жазоир қишлоқларини зиёрат қилганлар уфқдаги гўзал бир ўзгаришни кўришлари мумкин. Африка исломи аста-секин жанубга томон силжиб, Африкадаги ислом динига айланиб бормоқда⁵². Маҳаллий қолоқликнинг кўҳна қолиплари Р.Робертсон “глокаллашув” деб атаган нарса, яъни олис масофадаги (бу ҳолатда араб) меъёрларнинг маълум бир ҳудудда ўзлаштирилишига йўл бермоқда; бу “чет элга боришни истайдиган, аммо уйини ташлаб кетишни истамайдиган сайёҳ учун пиллапоядир”⁵³.

Британия мусулмонлари бепоён ислом дунёсининг бир бўлагини ташкил қилади, бинобарин, улар ҳам ушбу

⁵² Eva Evers Rosander and David Westerlund (eds.), *African Islam and Islam in Africa: encounters between Sufis and Islamists* (London: Hurst, 1997).

⁵³ R. Robertson, *Globalisation: Social Theory and Global culture* (London: sage, 1992), 174.

тамойиллардан четда туриши мумкин эмас. Уларнинг Буюк Британиядаги бошка жамоалар билан аҳил ва иноқ бирга яшаши учун зарур бўлган нарсаларни аниқлаб олиш керак бўлади. Кекса авлед хурмат қилган уламолар учун чет эл бўлган бу ерда Ғаззолий улги олиш керак бўлган зотдир; ёшларнинг аксарияти учун унинг ўрнини Ибн Таймия эгаллаб олган. Эскилар христианлар⁵⁴ ҳамда фикҳ ва амалиётнинг шофиъийча талқинига хурмат назари билан қараган. Бу ҳол уларга маҳаллий урф-одатлар билан янги амалиётларни ўзаро мослаштиришга имкон туғдирган ва шариатнинг худди шу тарзда бир тўхтамга келинган кўплаб аҳкомларини тафтиш қилишга омманинг қизиқишини оширишга йўл бериш билан мусулмонларнинг ижтимоий ва фикҳий анъаналарининг мослашувчанлигига кафолат берган⁵⁵. Ўзининг жиддий хавф-хатар пайтида “уруш илоҳиётшунослиги”⁵⁶ни ёзган Ибн Таймия фаол аксил-христиан бўлиб, ислом жамиятини соф кўришга оид қарашларида уни ташқи қўшимчалар⁵⁷дан жон-жаҳди билан ҳимоя қилади. Жамиятшунослар мусулмонлар билан христианлар ўртасида, дейлик, Индонезия ёки Назарет ва ёки Суданда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижаси ўлароқ юзага келган тангликнинг кучайиб боришини ўзларича талқин қилишни ёқтиришади, аммо уларнинг бу қарашни ҳақиқий вазиятга унчалик мос келмайди. Мазкур ҳолат кейинги йиллардаги ислом дунёсига оид ғарбча талқиннинг, у университетларга асосланадими, ёки идораларгами, бундан қатъи назар, улкан хатоларидан бири рўй бераётган воқеаларнинг марказида илоҳиётшунослик туришини тан олишни истамаслик бўлди. Камдан-кам ки-

⁵⁴ Tim Winter, “The Last Trump Card: Islam and the Supersession of Other Faiths”, *Studies in Interreligious Dialogue* 9 (1999), 133-155, pp.149–50

⁵⁵ Wael B. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 112-3; cf. Muhammad Hashim Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence* (Cambridge: Islamic Texts Society, 1991), 267–82.

⁵⁶ Johannes J.G. Jansen, *The Dual Nature of Islamic Fundamentalism* (London: Hurst, 1997), 34, 37. Унинг “бидъатга хасанотлар айтиш” принципини ёқтирмаслиги янғитдан исломлашган монгол хонлигининг режаларидан асабийлашишга бориб тақалади. Бу хонлик ҳукмдорлар ва аскарлар ўртасида кенг микёсли синкретизм (ўзаро аралашиб кетиш) га руҳсат берган эди.

⁵⁷ Muhammad Umar Memon, *Ibn Taimiya's struggle against popular religion: with an annotated translation of his Kitab iqtida' as-sirat al-mustaqim mukhalafat ashab al-jahim* (The Hague: Mouton, 1976).

шиларгина Германиянинг 16-асрга оид тарихини христианларнинг муқаддас илоҳиётшунослиги ва экклесиология⁵⁸ сини билмай туриб тушуниш мумкин деб ўйлайди. Боз устига, ислом дунёси хусусида баҳс юритилганда миллий дунёвий аслзодаларга қарши “мутаассиблар” ёки “исломчилар” деган қўпол атамалар ишлатилади. Аслида бундай категориялар ўта даражадаги калтабин илмий, сиёсий ва оммавий ахборот воситаларининг янглиш таҳлилида тез-тез кўзга ташланади. Одатда, кескинлик икки қутбли эмас, уч бурчакли бўлади. Унинг таркибига Ғарб модернизми, анъанавий маданийлашган ислом ва трансцендентал исломизм ўртасидаги музокаралар ва бир-бирини инкор қилиш қиради.

Нафақат христианликка, қолаверса, исломнинг имманентлик⁵⁹ маълумотларига, хусусан, атрофдаги маданиятларнинг хатоларини қабул қилишга тарихий жиҳатдан ўта мойил бўлган тасаввуфга қарши бўлган, шовинизмни эсга туширувчи янги трансцендентализм⁶⁰ исломнинг аҳволини кўрсатиб беришда муҳим аҳамиятга эга, бундан Британия исломи ҳам мустасно эмас. Қоҳирадаги Ал-Азҳар университетида таълим олаётган турли миллатларга мансуб масжид ходимлари ўз мамлакатларига хушмуомала хизматчи бўлиб, Мадина ёки Риёда таълим олганлар эса қўпинча мунозарачига айланиб қайтади. Миср таълими Ғаззолий таълимотига асослангандир. Шаҳардаги шароитга христиан ва ғарблаштирувчи омилларнинг, шунингдек, оммавий художўйликнинг мавжуд-

⁵⁸ **Экклесиология** [нем. *Ekklesiologie* < *юнон.* *ekklésia* черков + *logos* фан] — илоҳиётшуносликнинг бир бўлаги бўлиб, унда қудсийлик, жамоа бўлиб ибодат қилиш, бегунохлик ва черковга ҳоварийларча садоқат, унинг диндорлар нажот топишида етакчи рол ўйнаши хусусидаги далиллар келтирилади. — *Тарж.*

⁵⁹ **Имманентлик** [фр. *immanent* < *лот.* *immanens* (*immanentis*) хос бўлган] — *фалс.* Бирор предмет ёки ҳодисага хос бўлган, унинг табиатидан келиб чиқадиغان (“*Кирилл ва Мефодий*”). **Имманентизм** — Худо, ёки мавҳум ақл, ёки рух дунёни тўлдириб туради, деб ҳисоблайдиган бир қанча назариялардан исталган биттаси (“*Британника*”). — *Тарж.*

⁶⁰ **Трансцендентализм** [нем. *transzendental* < *лот.* *trānsēndere* ўтиш, чегарадан ташқарига чиқиш] — Америкада 1830–60-йилларда вужудга келган фалсафий-адабий ҳаракат. Ҳаракатнинг номи ва бир қанча ғоялари И.Кантнинг “трансцендентал идеализм”идан, шунингдек, Ф.Шеллинг асарларидан олинган. Трансцендентализм романтизм нуктаи назаридан маърифий сенсуализм ва замонавий тамаддунни танқид қилган. Асосий ғоялари: инсонни “вулгар-материалистик” манфаатлардан тозаловчи табиатга яқинлик, маънавий камолотга эришиш, микрокосм орқали макрокосмни интуитив тарзда идрок қилиш. — *Тарж.*

лиги билан эришилган. Мадина ёки Риёддаги дин таълими эса Ибн Таймия (таълимоти)дан олинган ва, асосан, ракобатга мойилдир. Кескин тафовутга эътибор беринг: Ҳаззолий издошлари мослашувчан ва кечиримлидир, Ибн Таймия издошлари эса, дурагайлашув гунохдир, деган қатъияти билан талабни юқори қўяди⁶¹.

Ваҳхобийлик Британияда ҳам тобора илдиз отмоқда. Бу ерда Ибн Таймия қарашларининг энг зиддиятли жиҳатлари муҳокама қилинмоқда. Бу **ал-валаъ вал-бараръ**, яъни фақат тайинланган имомга содиқлик; инсон қўли билан яратилган ҳар қандай ҳокимият инкор қилинади, деган ақидадир. Христианлар ва бошқа китоб аҳли, айнан ўша имом қўл остида бўлишига қарамасдан, ваҳхий химояси — **зимма**га эга эмас⁶².

Ушбу сатрлар муаллифи Бирменгемдаги кичик бир масжидда сабоқ бераётган пайтда зикр этилган қарашнинг ёйилиб кетганидан хабар топиб қолди. Бир ваҳхобий йигит каминадан: “Агар мен мусулмон мамлакатада бўлсам, Британия сайёҳларини ўлдиришим мумкин, агар мусулмонларга зарар етказадиган хавф туғилса ҳам шундай қилишим мумкинми”, деб сўраб қолди. Албатта бу саволнинг анъанавий суннийликка алоқаси йўқ; аммо ваҳхобийликнинг баъзи бир экстремистик тармоқларида реал мазмунга эга. Мисрдаги сайёҳларга қилинган ҳужум учун масъулиятни ўз зиммасига олган жамоат, ўз ақидасига қўра, ҳақиқий ваҳхобийлардир⁶³.

Ал-валаъ вал-бараръ ақидаси янги аксилимманентизм (ваҳхобийлик)ни меъёрий анъанавийлик (суннийлик)дан ажратиб турган кўрфазнинг миқёсини ва характерини кўрсатиб беради. Кейинги атамаларни Мавританиянинг машхур моликий олимларидан бири шайх Абдулла ибн Баййа ўзининг Калифорнияда ўқиган маърузасида тилга олган эди. Бин Баййа маърузасини эшитиш

⁶¹ Henri Kaoust, *Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taki-d-Din Ahmad b. Taimiya* (Cairo: Institut Francais d'Archéologie Orientale, 1939), 522-527.

⁶² М а с а л а н, Саудия Арабистонида таълим олган Мухаммад Саид ал-Қахтаанийнинг *Al-Wala' wa'l-Bara' According to the Aqeedah of the Salaf* (New Delhi: Islamic Call, 1998) асарига қараи.

⁶³ Mahmud A. Fakh, *The Future of Islam in the Middle East: Fundamentalism in Egypt, Algeria and Saudi Arabia* (Westport CT and London: Praeger, 1997), 52.

учун йиғилган америкалик мусулмонларга қарата: “Ушбу заминда истиқомат қилаётган мусулмонлар ва ҳокимият ўртасидаги муносабат тинчлик ва шартномага асосланган муносабатдир. Бу ўзаро мулоқот ҳамда олди-берди муносабатидир [...] Ўзларингиз яшаётган замин қонунларини ҳурмат қилиш муҳим аҳамиятга эгадир”. Шайх классик фикр мусулмон бўлмаган қўшнилари билан тинч-тотув ва ўзаро ҳурмат асосида яшашни талаб этишини, ҳатто ибодат вақтини ўзгартириш, жамиятдаги ва иш жойидаги исломнинг ўзаро интеграциясига ёрдам бериш сингари фундаментал диний ақидаларга ҳам ўзгартиришлар киритишга изн беришини тушунтиришдан тўхтамади. У ўз сўзида давом этади:

Биз ўзимизга жамоа сифатида хос бўлган нарсаларни асрашимиз, бироқ ўзимизга хос бўлмаган, аммо бизга ҳам тегишли умуминсоний нарсалар борлигини тан олишимиз керак [...] Биз илдиэларимизни асрашимиз керак. Бизнинг диний илдиэимиз чуқур, лекин шу билан бир вақтда ўзимиз ҳам дунёга очиқ бўлишимиз керак⁶⁴.

Анъанавий суннийликнинг бошқа дин вакиллари билан бирга яшаш ва мослашишга изн берадиган ҳуқуқий ва илоҳиётшунослик имкониятлари жуда кўп тарихий шароитларда намоён бўлган. Сон-саноқсиз мисоллар орасидан Полша ва Литвадаги кўҳна мусулмон жамоаларини ажратиб кўрсатиш мумкин; улар атрофидаги католик муҳитга шунчалик сингиб кетдики, мусулмонлар орасидан Полшанинг икки нафар миллий қаҳрамони етишиб чиқди. Улардан бири Жалолиддин бўлиб, у 1421 йили Танненбергда Тевтон рицарларига қарши курашда Буюк Княэни кўллаб-қувватлади. Иккинчиси эса маршал Жозеф Пилсудский (ваф. 1920 й.)дир. Унинг вафотидан сўнг Варшавадаги катта майдонлардан бири унинг номи билан атала бошлади. Бу минтақадаги ислом ўзини ўраб турган маданиятга масжид меъморлиги, парҳез ва ясантусан қилиб кийиниш, диний маросимлар чоғида поляк шовқинларидан фойдаланишда кўзга ташланадиган кенг

⁶⁴ http://sunnah.org/articles/muslims_in_nonmuslim_lands.htm.

микёсдаги мослашиш баробарида ўз ақидалари ва намоз ўқишини сақлаб қолаётганини исбот қилмоқда⁶⁵.

Хитой мусулмонлари ҳам у ердаги шароитга мослашиш баробарила шароитни ҳам ўзларига мослаштириб олишда бундан кам бўлмаган. Буни Ўннаннинг йуан этник гуруҳига мансуб ҳокими Саййиди Ажалл (ваф. 1279 й.) мисолида ҳам кўриш мумкин. Ўзи мусулмон бўлган бу киши вилоятда илк конфуцийлар ибодатхоналарини қуришга буйруқ беради ва Хитой маданиятини ёйишга масъул бўлади. У императордан “Садокатли ва раҳмдил” унвонини олишга эришади⁶⁶. Хитойда самовий динлардан бирининг ворислари деб тан олинган хуи мусулмонлари сочини ўриб юрган ва Конфуцийни пайғамбар ҳам деб ҳурматлашган. Уларнинг мусулмончилик амалиётидан хушбўй Хитой атирлари анқиб турар эди, лекин, умуман олганда, диннинг ислом ақидалари муҳофизлари тушунган умумий талабларини бажаришда четга олмаган. Бу ерда ҳам, худди Полшадаги каби яхши мусулмонлар яхши фуқаролар ҳам бўлган, улар ўзлари яшаган жамиятга юксак даражада интеграциялашув баробарида ассимиляцияга йўл қўймаган. Мусулмонларга хос бундай ижтимоий интеграция турли маданиятларда рўй берган. У диний Бошқа Ваҳший Педро, Иван Грозний ёки манчжурлар тимсолида таъқиб сиёсатини юргизган пайтлардагина барҳам топган.

Мусулмонларнинг бундай маҳаллийлашуви уларнинг ўзига хослигига бўлган ишончи ва бировни сиқиб чикаришдан кўра, шохларини қирқиб, серҳосил қиладиган ҳамда умумий манфаат тақозоси билан маҳаллий ўзига хосликлар, маҳаллий муроса ёки ўша жой аҳолисининг мусулмончиликдан олдин пайдо бўлган деб таҳмин қилинаётган қонунларига мослашиш, ёки уларни ўзлаштиришга имкон берадиган нозик юриспруденция

⁶⁵ György Lederer, 'Islam in Lithuania', *Central Asian Survey* 14/iii (1995), 425-48; P. Borawski, 'Religious tolerance and the Tatar population in the Grand Duchy of Lithuania, 16th to 18th century', *Journal, Institute of Muslim Minority Affairs* 9 (1988), 119-133; B. Szajkowski, 'The Muslim minority in Poland', in S. Vertovec and C. Peach (eds), *Islam in Europe: the politics of religion and community* (Basingstoke: Macmillan, 1997), 91-100.

⁶⁶ P.D. Buell, 'Saiyid Ajall (1211-1279)', in E. de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, and P.W. Geier (eds), *In the service of the Khan: eminent personalities of the early Mongol-Yuan period (1200-1300)*. (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1993), pp.466-79.

туфайли амалга ошади⁶⁸. Мусулмон илоҳиётшунослигининг асосий ақидалари, ибодат шакллари ва хусусий фикҳнинг фундаментал соҳалари бўйича бошқа дин вакиллари билан бирга яшашни қафолатлаш учун камдан-кам ҳолларда ўзаро келишувга эришилмай қолган. Шунинг ўзиёқ исломнинг универсал дин бўла олиши ва маҳаллий турмуш тарзларини ривожлантира олиши мумкинлигини исботлаб беради. Айни ҳол тўлақонли араблик сари ташланган қадам босқичи эмас, аксинча, универсаллик ва ўзига хосликни мувозанатда тутиб тура оладиган барқарор исломнинг маҳаллий шакллари дир. Халқона ислом моҳиятан ўткинчи, хато ёки (баъзи бир шарқшунос мутафаккирлар *idée fixe* — тинчлик бермайдиган гоյ тикиштираётганидай, “Олий ислом” қоидалари одамларга ҳеч қандай эрка имконият қолдирмайди) диннинг асосий ақидаларига қарши деб эмас, аммо динга хос бўлган Аллоҳнинг ҳамма нарсдан устунлигини талқин қилиш жараёнидаги тесқари ва чекланган ақидани ҳамда Қуръоннинг илоҳий имманентлик хусусидаги оятларининг жойлардаги сон-саноксиз талқинларини қўллаб-қувватлайдиган маҳаллийлашув хусусиятлари мажмуи сифатида қаралиши мумкин. Илоҳий трансцендентлик⁶⁹ ка *уммат*ларнинг йўллари ўзаро туташуви орқали эришилади; илоҳий имманентлик эса доимий ва кескин номувофиклик орқали тушунилади. Масжид деярли ҳамиша жомедир, аммо суфийлик биродарлиги эса *текке*, *даргоҳ*, ёки *даотанг*дир, масжид (меҳроби) Маккага қаратиб қурилади, аммо бирор авлиёнинг қабри ҳам дарвешлар биродарлигининг маҳаллий ўзига хосликларига асосланган фаол ядроси

⁶⁷ Масалан, (маҳаллий маданиятларга мослашиш воситаси сифатида маҳаллий *ижмо* учун), Gustav von Grunebaum, 'The Problem: Unity in Diversity', in Gustav von Grunebaum (ed.), *Unity and variety in Muslim civilization* (Chicago and London:, 1955), 31; “биздан олдин келганларнинг ваҳий орқали нозил бўлган қонуңлари учун”, Muhammad Hashim Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence* (Cambridge: Islamic Texts Society, 229 – 234).

⁶⁸ Трансцендентлик — имманентликнинг тесқариси бўлиб, маълум бир соҳанинг, умуман олганда, дунёнинг чегарасига нисбатан нариги томонда бўлиш. Бир қатор фалсафий оқимларнинг марказий тушунчаларидан биттаси. Ҳар қандай воқелиқдан устун турувчи абсолютнинг тавсифи (неоплатонизмда бирлик); илоҳиётшунослик таълимотларида — худонинг ердаги ҳаётдан ташқарида экани. Кант фалсафасида амалга оширилиши мумкин бўлган тажриба (“ходисалар дунёси”) чегараларидан ташқарига чиқувчи, назарий билиш (масалан, худо, рух, мангу яшаш гоёси) имкони бўлмаган нарса (“*Кирил ва Мефодий*”). — *Тарж.*

бўлиши мумкин. Меъёрий ислом, яъни бугунги кунда мавжуд бўлган энг оммавий ислом, одатда, ўзаро муносабатлари барқарор бўлган юксак матн анъанаси ва кенг миқёсли қўйи анъаналарга эга. Ламин Саннеҳ ва В.С.Найпол сингари кузатувчиларнинг, ислом маҳаллий ўзига хосликларга етарли даражада мослаша олмайди, аксинча, уларни (сайр қилиб юрувчи махдудлик, ёки ҳатто “араб империализми” сифатида) аста-секин йўқота боради⁶⁹, дейишига қарамасдан, антропологлар мусул-

⁶⁹ (Инглиз диний мутафаккири) Жон Уиклифнинг Ламен Саннеҳ ҳақидаги катъий фикрига эътибор беринг: “Muhammad's Significance for Christians: Some Personal Reflections”, *Studies in Interreligious Dialogue* 1/i (1991), 25–40, p.39: “Мусулмонлар ўша жойнинг тилида ёзилган нарсаларни бошқа дин битиклари воситаси сифатида бекор қилишди ва шу тариха маҳаллий қонуноқондаларнинг ноёб ва муҳим манбасини тақиклаб қўйди”, бу ҳол исломда Исонинг эркак жинсига мансублиги феминистларга мушкуллик туғдирганидай, муаммо мавжуд, деган фикрга сабаб бўлиши мумкин. Бунинг амалда мусулмон маданиятларини камбағаллаштириб қўйгани, мусулмонларнинг муқаддас адабиётлари бойлигини бергани хусусида бир нарса дейиш кийин; масалан, кимдир эронликларнинг исломни қабул қилганидан сўнгги форс тилининг фавқуллода яшовчанлиги ёки турк **мавлид** кироатлари хусусида ўйлаши мумкин. Мавлид кироатлари чоғида турк тили замонавий Европа тилларида ибодат қиладиган кишиларга нотаниш бўлган даражада муқаддаслаштирилади. Мусулмончилик нуқтаи назардан муқаддас битикни аниқ таржима қилиш (қараг: T.Winter, “Qur'an: Translations”, in *Concise Encyclopedia of Language and Religion* [London: Pergamon, 2001] чоғида урта хатога йўл қўйилади. Биринчидан, у “таржиманинг ютуқ ва камчиликлари туфайли христиан черкови дастлабки бўлинишига юз тутди” (A.C.Partridge, *English Biblical Translation* [London: André Deutsch, 1973], 3) қабилидаги мунозараларга йўл очиб беради. Иккинчидан, у, худди Тавротнинг таржимонлар томонидан қайта-қайта аксил-яхудийлаштирилгани сингари, теологик маъно бузилиши ва анахронизмга олиб бориши мумкин. Учинчидан, ибодат қилиш ва ақида сифатида фойдаланиш учун мўлжалланган жиддий таржима иерархия васийлигини талаб қилувчи ақиданинг келиб чиқиш жараёнини ўз ичига олади. Бу талабни ислом қондира олмайди. Партридж (232-бет) ўзининг мушкулот ҳақидаги қичқача фикрини: “христианларга иккита Таврот керак, биттаси тарихчи олим учун, иккинчиси, гарчи ғайришуурий бўлиб туюлсада, муқаддас битик биз сўзлашадиган тилда ҳамма тушунадиган бўлиши керак. деб ҳисоблайдиган оми халқ учундир”, деб хулосалайди. Шу маънода ислом араб тилидаги Куръонни мутахассислар ўрганиши ва художўйларча кироат билан ўқиши учун асраб қўйиб, унинг маъносини одамлар тушуниб олиши учун тафсир қилиш билан бу тўсиқни енгиб ўтган. Арабчага ўхшаш, бироқ сўзма-сўз таржима меъёр ҳисобланиб келган. Уолтер Бенжамин: “битикларни сўзма-сўз таржима қилиш барча таржима турлари орасидаги энг мукаммалдир ёки шунга яқиндир”, деган эди (Walter Benjamin, ed. Hannah Arendt, tr. Harry Zohn, *Illuminations* [London: Fontana, 1973], 69.). Саннеҳнинг позицияси Беллоқнинг “христианлик Европа. Европа эса христианлик, деганидир”, деган фикрига (бу-тунлай қонуний) қарши фикрларнинг бир бўлагини ташкил этади; келажаги ноаниқ, яқинда пайдо бўлган бу тамойил учинчи дунё мамлакатлари христианларини Ғарб маданиятидан илҳомлантириб юборди. “Араб империализми” хусусидаги тезис учун қараг: V.S.Naipaul, *Beyond Belief: Islamic Excursions among the Converted Peoples* (London: Little, Brown and Co., 1998).

мончиликнинг маҳаллийлашув борасида кўп асрлар давом этиши мумкин бўлган одатий эҳтиёткорлик ва ўзаро боғлиқ жараёнлар орқали муваффақият қозонаётганини, биз ҳарчанд, ҳақиқий жараён фақат бир йўналишда ҳаракат қилиши мумкин, деб ҳисобламайлик, ушбу муваффақият исломнинг маҳаллий моҳиятга тўла қўшилиб кетишини англатмаслигини таъкидлайди. Масалан, Жанубий Ҳиндистонда яшовчи бир этнологнинг фикрини олиб кўрайлик:

Бизнинг тадқиқотимиз исломнинг тарқалиши, хусусан, Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда тарқалишидаги маҳаллий шарт-шароит ва жуврофияга ўзининг асосий принципларига зарар келтирмаган ҳолда мослаша олишдаги хусусияти мавжудлигини тасдиқлайди. Бу — чекка жойлардаги ўзининг асосий принципларига хавф туғдирмайдиган маҳаллий урф-одат ва анъаналарга имкон қадар мослашишдир. Бу — нафақат Карикал ёки Тамил штати, қолаверса, Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёдаги исломнинг муваффақиятини таъминлаб берган сир бўлса ажаб эмас⁷⁰.

Мен исломнинг Британияда бундан буён қандай илдиз отиши йўллари кўриб чиқар эканман, **ал-валаъ вал-барая** мафкурасининг бу ерда тараққий этишига ишонолмаслигимни айтмоқчиман; эҳтиёткор аксилслохотнинг баъзи бир кўринишлари унинг давом этишига ва, шубҳасиз, озчиликни ташкил этувчи жамоанинг бирлашган ва хушмуомала ҳаёти учун суннийлик исломи ресурсларининг шароитга мослашишига кафолат бериши мумкин.

* * *

Ниҳоят, энди асосий мавзуга қайтамиз. Мен ҳаётнинг исломий шакллари ўз марказидан кўра, олис жойларда кўпроқ мослашувчан эканини ва бу ҳол тарих нуктаи назаридан моҳиятан камроқ либерал бўлган маданиятларда маҳаллийлашув имкониятини ва ўзаро ри-

⁷⁰ J.P. More, 'The Marakkayar Muslims of Karikal, South India', *Journal of Islamic Studies* 2:1 (1991), 25-44, page 44.

вожланишни таъминлаб берганини кўрсатиб ўтган эдим. Агар маданий қурилмалар таниш бўлса, Британия ва ислом наррацияларининг жуда эластик экани ойдинлашади. Айниқса, ислом наррацияси ҳудудий ўзгаликларга жуда мослашувчан эканини намойиш қилди. Ислом Британия диний манзарасида ўз қобиғига ўралиб, беғоналашиб қоладими ёки муҳитга интеграциялашиб кетадими? Мен баъзи бир юзаки мослашувлар хусусида бирор фикр билдиришдан ўзимни тийиб, исломнинг диний эътиқоднинг британияча усули билан ўзаро муносабатга киришиб кета олишидай теран масалага эътиборимни қаратмоқчиман.

Мушоҳада чоғида илк бор кўзга ташланадиган нарса исломнинг Британиядаги диний наррациянинг марказида турувчи христианликка нисбатан қардош дин эканидир. Иккала дин ҳам айни бир сомиё заминдан ўсиб чиққан ва ўз ақидаларини эллинлардан мерос қолган тилда шакллантирган. Фома Аквинский Ғаззолийнинг “Мақосид” асарини, худди “Ведалар” ҳақида мулоҳаза юритгандай, осонгина ўқиши мумкин эди. Христианликнинг исломга оид илк тажрибаси даврида баъзи бир мутафаккирлар, гарчи бир киши янглишган бўлса-да (масалан, дамашқлик Авлиё Иоанн⁷¹), янги динни христианликнинг бир шакли деб ҳам ҳисоблаган. Гарчи ўрта асрлардаги лотин христианлиги ҳам шу фикрда бўлса-да, икки анъананинг бир-биридан илҳомланишини кўрган баъзи бир 20-аср олимлари исломни, исосунослик нуқтаи назаридан, ўз ўрнига қўйилмаган христианлик, деб ҳам баҳолашди. Ислом хусусидаги кенг қамровли ва маълумотларга бой христианча мулоҳазалар муаллифи Люис Массигнон сомиёлар дунёсининг бошқа йўл билан эришиб бўлмайдиган ҳақиқатини эълон қилиш учун бу динни моҳиятан қудратли, нозил бўлган ва христианликнинг бокира аёлнинг туғиши, Исонинг рамзга айланиши сингари сирларини яширин бир шаклда ўз ичига қамраб олган илоҳий қўлланма дейиши билан улардан ҳам ўтиб кетади⁷². Яқин-

⁷¹ Daniel Sahas, *John of Damascus on Islam* (Leiden, E.J. Brill, 1972), 128–9.

⁷² David A. Kerr, ‘The Prophethood of Muhammad’, in Yvonne Yazbeck Haddad and Wadi Zaidan Haddad (eds.), *Christian-Muslim Encounters* (Gainesville etc.: University Press of Florida, 1995), 428–30.

гинада Ханс Кунг Таврот мезонларидан фойдаланиб, Муҳаммаднинг пайғамбарлиги қонуний эканини тасдиқлади. Ислоом, шунингдек, буддизм христианликка “тузатишлар” сифатида муҳим аҳамият касб этди, деган фикр Ханс Кунгнинг ана шу тасдиғи бир қисмидир⁷³. Худди бошқалар каби, унинг ҳам инклюзив қараши амалда исломни христианликнинг кўринмас черковига тенглаштириб қўяди.

Христианликнинг исломга нисбатан бундай қарашлари икки анъана бугунги кунда, гарчи бир-биридан кескин фарқ қилса-да, ҳатто ўрта асрларда бўлганидан ҳам кўра кўпроқ бир-бирига чатишиб кетган, бир-бирини уруғлантирадиган наррация бўлиши мумкин, деган фикрни назарда тутди. Бундай қарашлар, шунингдек, ислошуносликни потенциал уруғлантириш ва конвергенциянинг энг умидбахш нуқтаси деб ҳисоблайди. Жуда оз кишиларгина Ниса қарорлари⁷⁴ни диндорлар, мусулмонлар ёки бошқаларнинг майлларига мослаш учун тартибга келтириш керак, деб билади; бироқ бунинг фалсафий ва Тавротга танқидий нуқтаи назардан ёндашувчи бошқа сабаблари ҳам бор, Буюк Британиядаги кўпчилик илоҳиётшунослар, ислом ва христианлик бир-бирини олдингига нисбатан камроқ тан оладиган бўлиб қолди, деган фикрда яқдилдирлар. Бугунги кунда нео-ортодоксал (баъзан бартча⁷⁵, баъзан эса “радикал ортодоксал”) реакция

⁷³ Hans Küng et al, *Christianity and the World Religions: Paths of Dialogue with Islam, Hinduism and Buddhism* (London: Collins, 1986), 24–8. Исломда тузатиш тарихий ва, бинобарин, соғий Исони ўз ўрнига тиклаш шаклини олади. Кунг Павелнинг эллиништириш стратегиясини рад этмаган ҳолда, Жеймс қўллаб-қувватлаган ибтидий монотеизмнинг кучсизланиб қолиши туфайли христианлик ўз мавқеини йўқота бошлаган, деб ҳисоблайди. У исломнинг тўё яҳудийларнинг Исога издош бўлган кишилардан иборат мазҳаби эбонимлардан келиб чиққани ҳақида сафсата сотувчи Х.Ж.Шоепс сингари тарихчиларнинг гапларига хайрихоҳлик билан қарайди.

⁷⁴ **Ниса қарорлари** (“Ниса-Константинопол кредоси” деб ҳам аталади) — христианларнинг милодий 325 йили Ниса шаҳрида эътиқод ҳақидаги яққаю ягона кредосидир. Уни роман-католик, шарқий православ, англикан ва аксарият протестант черковларигина қабул қилган. Хаворийлар ва Афанасий ақидаларини баъзи бир черковлар қабул қилган, қолганлари қабул қилмаган. — *Тарж.*

⁷⁵ **Барт, Карл** (1886–1968) — швейцариялик илоҳиётшунос, либерал рационализмга қарши бўлган диалектик илоҳиётшуносликни тарғиб қилган. “Худо ва илоҳиётшунослик сўзи” (1924), “Илоҳиётшунослик ва черков” (1928), “Кредо” (1935) сингари асарлар муаллифи. — *Тарж.*

хаммаёққа таркалиб кетди. Ниса ортодоксия⁷⁶ сини бирдан йўқ қилиб бўлмаслиги равшан. Бироқ ушбу унитар⁷⁷ исошуносликнинг Британиянинг тан олинган илоҳиётшунослиги сифатида мавжудлиги исломнинг маҳаллий аҳоли эътиқод қиладиган динлар спектрида ўзини қай тарзда намоен қилиши мумкинлигини кўрсатиб беради. Британия диний тарихининг асосий тимсоли назаретлик Исодир; мабодо Британия исошунослигида унитар ва пелагийлик⁷⁸ дай иттифоқдош сотериология (нажотшунослик) деб номланадиган муҳит бўлса, исломнинг ўрни аниқроқ ва муаммолардан холироқлиги мумкин бўлади.

Британияликларнинг муқаддас нарсалар хусусидаги ўзига хос тушунчаларининг асосий манбаси нима бўлиши мумкин? Артур хақидаги ривоятлар туркуми ана шу манба вазифасини бажаришга энг муносиб номзод бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Мен энди уларни илоҳиётшуносликнинг улкан траекторияси учун бошланиш нуктаси деб ҳисоблашни истайман. У бугунги кунда Британиянинг диний тафаккурида унитар ва пелагийлик танглигини келтириб чиқарди.

Биз ҳам Кэтлин Рейнега қўшилиб британияликларнинг ушбу асосий наррацияси эксцентрик, яъни ягона марказга эга бўлмаган христиан наррацияси эканини тасдиқлаймиз. Жомни излаш⁷⁹ католикларнинг евхаристик⁸⁰ эътиқоди ва эврилиши оддий мажози эмас; аксинча, ҳам

⁷⁶ **Ортодоксия** [*юнон. orthodoxos тақводор*] — бирор таълимот, дунёқарашга изчил, оғишмай амал қилиш. — *Тарж.*

⁷⁷ **Унитар** [*фр. unitaire < лат. unitās бирлик*] — ягона, бирлашган, бир бутунни ташкил этувчи (масалан, давлатнинг яхлитлиги, федерал субъектларга бўлинмаслиги). — *Тарж.*

⁷⁸ **Пелагийлик** — 5-асрнинг бошларида Ўртаер денгизи мамлакатларида тарқалган христиан роҳиби Пелагий таълимоти (Pelagius, тахминан 360 йилда туғилган ва 418 йилдан сўнг вафот этган), Августиннинг худонинг марҳамати ва тақдир азал хусусидаги концепциясидан фарқли ўлароқ, инсоннинг нажот топишини узининг ахлоқий ва тақводорлик борасидаги саъй-ҳаракатларига боғлиқ, деб ҳисоблаган, шунинг баробарида “ибтидоий” гуноҳнинг авлоддан-авлодга ўтувчи кучини рад этган. Пелагийлик 431 йили 3-умумжаҳон жомесида зиндиқийлик сифатида қораланган. — *Тарж.*

⁷⁹ **Жомни излаш** (*ингл. grail коса, жом*) — 1. Ўрта асрлар афсонасига кўра, гўё Исо сўнгги марта кечки овқатни ўша коса ёки ликопчадан еган. Шунинг учун рицарлар ўша идишни излашади. 2. Узоқ ва мушкул бўлган излаш. — *Тарж.*

⁸⁰ **Евхаристия** [*юнон. eucharistia айнан миннатдорлик билдириш*] — христианликнинг еттита сиридан биттаси бўлган причащение. — *Тарж.*

келтча, ҳам платоник (соф рухий, ҳиссиёт билан боғлиқ бўлмаган) йўсиндаги мистикадир. Афсонанинг энг кўҳна қатламларида рицарларни ўзини қурбон қилиш орқали эмас, ўз ичидаги аждарҳонинг жиловини қўлга олиш орқали интизомли бўлишдай эврилишга чорлаган комил ҳукмдор ҳеч қачон ортодоксал христианларнинг битикларини хушламаган.

Бу британияликлар тасаввурининг кўҳна қатламига тегишлидир. Мен ишонаманки, биз ҳар доим ушбу мамлакатнинг диний амалиётида, гарчи кам сонли, унитар-пелагийча бўлса-да, аммо изчил бир чеккани эгаллашимиз мумкин. Масалан, Жон Милтон (1608–1674) Артур мавзусида деярли бир эпик дoston ёзди; гарчи у ўшанинг ўрнига “Йўқотилган жаннат” номли эпик достонини битган бўлса-да ва дoston инглиз кишисининг христиан дини ҳақидаги энг буюк баёноти эса-да, шаклан черков белгилаб берган меъёрларга бўйсунди. Олимлар дostonнинг мақсади ва матнига кескин ётфикрилиikka элтувчи восита сифатида қарашади. Милтон ўз ҳаёти давомида троица⁸¹ ва гуноҳни ювишга қарши бир хусусий рисола ҳам ёзади; биз унинг Ота Худонинг раҳматга асосланган қудрати ва Сахий Ўғил ҳақидаги ривоят ҳақидаги бир қатор мутахассисларнинг асарларини ўқишини, унинг наҳот ҳақидаги қарашлари парадигмаси ҳақидаги қатъиятини айнан мана шу манзара орқали тушунишимиз мумкин⁸². Набил Матар айтганидай, Милтоннинг назарида “араблар Англия учун нафақат ҳарбий соҳадаги қаҳрамонликлари, қолаверса, яратувчан тасаввур билан ҳам намуна бўла олади”⁸³.

Платоник ғоялар ҳамроҳлигидаги ўша унитар-пелагийча кайфият Британия зиёлилари саҳнасига Ибн Ту-

⁸¹ Троица (рус.) – христиан динида Ота худо, Ўғил худо ва муқаддас рух – учликдан иборат бир худо. – Тарж.

⁸² Michael Bauman, *Milton's Arianism* (Frankfurt am Main: P. Lang, 1987). Милтоннинг троицага эътирози унинг битикларида мавжуд бўлмагани, инкарнацияга эътирози эса “туғилган худо бўлиши мумкин эмас”, деган қарашдан иборат. Сунги даъво кейинчалик вужудга келган инглиз унитариянизи (Реформация даврида пайдо бўлган диний ҳаракат)да кўзга ташланади. У илоҳий моҳиятнинг мавҳумлигидан баҳс юритади.

⁸³ Don M. Wolfe (ed.), *Complete Prose Works of John Milton* (New Haven and London: Yale University Press, 1953–1983), I, 299, cited in Nabil Matar, *Islam in Britain 1558-1685* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 87.

файл сингари ислом уламулари чиқиши билан янада кучаяди. Унинг асарларини инглиз тилига Оксфорднинг арабшунос ва лод⁸⁴ шунос профессори Эдвард Пококе таржима қилган. Милтон ўзининг “Кириш” асарида сарасенларни “ўз империясини эркин маданиятни ўрганиш ва қурол кучи билан кенгайтирди”⁸⁵, деб мақтайди.

Бундай сохил етакчи диний ёзувчилар ва мистикларни ўзига жалб этиб келган ҳамда пелагийча ва платоник мавзуларни фақат мустахкамлаши мумкин. Бундай мавзулар Кембрижда мударрислик қилган Эверард Дигби сингари кишиларнинг қўлида ўзига хос қурол бўлиб қолди. Э.Дигби “*Theoria analytica*” (1579) асарида инсон табиатининг (Одам Атодан мерос бўлиб келаётган) гуноҳкорлигини инкор этиш ва халоскор табиий билимнинг имкониятлари мавжудлигини исбот қилиш учун платоник манбалардан фойдаланади. Дигби билан Кембрижда бирга ишлаган замондоши, “Лэди Маргарет”⁸⁶нинг илоҳиётшунослик бўйича профессори ва “янги пелагийлар” ҳимоячиси Питер Баро (ваф.1596)-нинг худо фақат гуноҳларни ювиш орқали нажот бермагани хусусидаги қатъиятидан ҳафсаласи пир бўлади. Дўсти Антонио дел Корро (ваф.1591 й.) нинг “Худонинг ишлари жадвали” асарида “Троица хусусидаги [...] маънодор сукунат”нинг кўрсатиб берилишидан илҳомланган Баро:

Тавротдаги гуноҳдан фориз бўлиш худонинг ахлоқ тўғрисидаги қонуни декалог, яъни диннинг 10 та амрига риоя этилганини билдирган, деб иддао қилади. Баро Лютер, Калвин ва эндиликда Чедертондан фарқли ўлароқ, қонун ва Инжилга қарши эмас, аксинча, уларни ўзаро бирлаштириш йўлидан борган кўринади. Эъти-

⁸⁴ Вильям Лод (1573-1645) — инглиз прелати (рухонийси), Кантербери архиепископи. — *Тарж.*

⁸⁵ Matar, loc cit.

⁸⁶ Лэди Маргарет — Қирол Хенри VII (1485–1509 й.й. хукмронлик қилган)нинг онаси ва Кембрижнинг Авлиё Жон ва Христ коллежлари асосчиси (“Бри-танника”). — *Тарж.*

*қод туфайли гуноҳдан фориг бўлиш худони ва бошқаларни чин дилдан севишга тенглаштирилади. Бу эсанкиратиб қўювчи эйтироф эди*⁸⁷.

Араб фалсафасидан қарздор бўлган Фичино ва Пико делла Мирандола сингари итальян платончилари қарашларини ўзлаштирган кейинги Елизавета асри “раҳмат” атамасининг августча ифодасига, шунингдек, унитария-низмнинг дастлабки ҳаракатларига қарши кескин муносабатга дуч келди. Ушбу ҳаракат Европанинг бирор кунжагидан қўра Англияда ҳосилдор замин топиши мумкиндай туюлар эди.

Платонча ва арабча фалсафий тушунчаларнинг ўзаро яқинлашуви Платон фалсафасидан қаттиқ таъсирланиб, илоҳиёт билан боғлиқ бўлмаган жиҳатларда ётфикрлилик сифатида илдиз отди, баъзи ўринларда ислом учун зарур бошпана вазифасини ўтаган хайрихоҳлик у билан чатишиб кетди. Исломнинг Фарбдаги илк ва муҳим ҳимоячиси Хенри Стаббе эди. У 1676 йили қазо қилган Жеймс И.Стаббенинг шахсий шифокори ва Британиядаги илк мактаб бўлиши Вестминстернинг талабаси эди. Х.Стаббе Вестминстер мактабининг ўқув дастурига араб тилини киритди, у Пококе-нинг дўсти эди. Х.Стаббе “Исломнинг пайдо бўлиши ва тараккиёти, Муҳаммаднинг ҳаёти, унинг динини христианлар тухматларидан халос этиш ҳисоботи”⁸⁸ деб номланган китоб ёзиб қолдиради. Қўйида унинг прозасидан бир намуна келтирамиз:

Бир тарафдан эркакларнинг этиқодини улар тушуниши қийин бўлган, сабаб ва соғлом фикрга тўғри келмайдиган бир қатор теран тушунчаларга ишонин зарурати билан булғамайдиган; иккинчи тарафдан эса уларни кўйлаб

⁸⁷ Mark R. Shaw, 'William Perkins and the New Pelagians: Another look at the Cambridge predestination controversy of the 1590's', *Westminster Theological Journal* 58 (1996), 281.

⁸⁸ Қапанг: J.R. Jacob, *Henry Stubbe: radical Protestantism and the early Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); P.M.Holt, *A seventeenth-Century defender of Islam: Henry Stubbe and his Book (1632-76)* (London; Dr William's Trust, 1972).

бемаъни, қиммат ва ирим-сиримга асосланган маросимлар билан банд қилмайдиган, боз устига, эркакларни ўзларининг Аллоҳ ва Инсон олдидаги бурчи чегарасида тутиб туриши усули бўлган Диний Ибодатни хурсандчилик билан адо этиш — ислом динида амал қилиниши керак бўлган нарсалар мана шулардир⁸⁹.

Ушбу асарнинг яширин тарзда қўлдан-қўлга ўтган қўлёзмалари ётфикрилиқнинг сўнгги шаклларига таъсир ҳам кўрсатгандай бўлди. Унитариянизм (Троицани тан олмаслик)нинг мунозарачиси Жон Толанд Стаббенинг матнини ўқигандан сўнг “мусулмон христиани” деган иборани қўллаган бўлса ажаб эмас⁹⁰; айти пайтда учтадан кам бўлмаган қўлёзма мухтарам руҳоний Жон Диснейнинг шахсий кутубхонасига келиб тушади. У 18-асрнинг охирида омма кўз ўнгига унитариянизмни қабул қилиш билан черков аёнларини ваҳимага солиб кўяди⁹¹.

Стаббенинг асарида Ислом парадигматик Бошқа эмас, аксинча, инглизларнинг табиатига мос бўлган дин сифатида тавсифланади. Стаббе ирим-сиримчи эмас, маънавийдир. У соддаликни, яъни католицизмнинг назокат билан ишланган тош метафоралари ва Чарлзнинг бошни айлантитар даражадаги юксак англикан этиқодидан кўра, масжиднинг тоза ва бум-буш деворини афзал билади⁹². Уни мураккаб догмалар қизиқтирмайди⁹³. У прагматик ахлоқни қадрлайди. Бу унинг кўпхотинликни унитариянизмга хос тарзда ҳимоя қилишида яққол кўзга ташланади. Унинг ўта “инглизча” ҳалол ўйин тушунчасига ҳам зид келадиган билвосита азоб-

⁸⁹ Henry Stubbe (ed. Hafiz Mahmud Khan Shairani) *An Account of the Rise and Progress of Mahometanism, and a Vindication of him and his Religion from the Calumnies of the Christians* (second edition, Lahore: Orientalia, 1954), 177.

⁹⁰ Jacob, 154–7.

⁹¹ Holt, 10.

⁹² Рожер Скритоннинг инглиз черковлари ҳақидаги мана бу гапини таккослаб кўринг: “Архитектураси мухташам, аммо содда ва сокин, унда француз готик черковидай юксакка буй чўзиш ҳам, италян ибодатхонасининг диний махрамлиги ҳам йўқ”. *England: An Elegy* (London: Chatto and Windus, 2000), p.91.

⁹³ Таккослаб кўринг: Mr Vincy in *Middlemarch* (chapter 13): “Мен ҳозир ҳам, ҳудди ақидалар вужудга келмаганидан олдинги вақтдагидай, черковнинг оддий ходимиман”.

ланиш ғояларига вақти йўқ. Стаббенинг мулоҳаза ва муҳаббат оркали нажот топиш хусусидаги қатъияти замондоши бўлган Жорж Хербертнинг қарашларига яқиндир. Баъзи бир ўқувчилар Ж.Хербертнинг “Муҳаббат мени қутлади” деб аталган йирик поэмасида “ўрта асрлардаги ислом метафизик шеърляти билан яқинлик борлигини ҳис қилиши мумкин”⁹⁴.

19-асрнинг бошларида Виллиам Блейк Артур меросидан, Кембриж платончиларидан ва Жэкоб Боэҳмнинг инглиз шарҳловчиларидан ва Сведенборгни танқидий ўқишдан руҳланган киши сифатида “пелагийлик-платонча” йўналишни давом эттирди. Худди Милтон сингари Блейк ҳам инглиз миллатини ўзининг “Пайғамбар китоблари” асарида маънавият соҳасидаги мулоҳазаларига мавзу сифатида олишга ҳаракат қилар эди. “Ухлаётган қирол” иборасини қайта тиклаган Блейк “Албионнинг уйқуси”дан шикоят қилади ва ватандошларини ўзларини Уризен — христиан девидан эмас, аксинча, янги илмфаннинг механистик дунёқараши бўлган “кекса жаҳолат”дан халос этишига даъват қилади. Унинг фикрича, бу дунёқараш одамларни детерминистик, маънавиятни қашшоқлаштирувчи ва, бинобарин, тенглик ва машиналарни ваҳшийлаштирувчи тўр қопқонга туширади. У умид қилиб бундай дейди:

*Мен Албионни узоқ ва совуқ
 Фафлат оромидан уйғотишим мумкин
 Бэкон ва Нютоннинг ёвуз пўлат билан ҳимояланган террори
 Албион узра осилиб турар
 Ва темирдай савалар уни.*

Албионнинг уйқуси, унинг “гуноҳи” бепарқликдир, нафис ва ғайритабiiй нарсаларни тушунишнинг дағаллашиб, йўқола боришидир⁹⁵.

Рейненинг кузатишича, “Блейк ҳеч қаерда христиан илоҳиётшунослигидаги одамнинг бўйсунмаслиги ва гу-

⁹⁴ Clifford Longley, in *The Daily Telegraph*, April 2, 1999.

⁹⁵ Raine, *Golgonooza*, 172–5.

нохи туфайли жаннатдан хайдалиши хусусида сўз қотмайди; у бунинг ўрнига инсон аҳволини абадий нарсаларнинг ғафлатидан бири деб ҳисоблаган платонча қарашни маъқуллайди⁹⁶. У ҳам худди Милтон каби, Платоннинг “10-Республика” китобидаги суратдан бохабар эди. У ердаги рухлар дунёга киришдан аввал ғафлат дарёсидан сув ичишга мажбур эди. Улар сувдан тўйиб ичмагани учун дунёга келганидан сўнг ижодкор, диндор ва муסיқачи бўлади.

Блейкнинг нима учун ҳеч қачон черковга бормагани маълум. У Тавротнинг неоплатоник талқинидан илҳомланади. Айни ҳол унинг Тавротга бўлган қизиқишини оширади. Блейкнинг визуал санъатда эришган юксак натижалари “Иш китоби”⁹⁷даги гравюралар туркумидир. Улардан айримларини (Лондондаги Санъат музейи бўлмиш) Тейт галереясида ҳам кўриш мумкин. Биз бу ерда “Иш”нинг сабот ва ўзини кўз-кўз қилмаслик орқали камолотга етганини ва, шунингдек, маънавий маърифатини кўришимиз мумкин. Исонинг нажоткорлик учун ўзини қурбон қилиши ҳеч қаерда кўзга ташланмайди⁹⁸.

Буларнинг барчаси мусулмонларнинг нажот хусусидаги фикрларига мос келади. Блейкнинг гуноҳни уйқу сифатида тасвирлаши Қуръондаги яратишга оид машҳур муқаддима билан узаро боғлиқдир. Ўша муқаддимада бутун инсоният дунёга келишдан олдин Буюк Аҳдга шохидлик бериш учун Аллоҳ ҳузурига чақирилгани баён қилинади⁹⁹. Ислом ва, хусусан, унинг ичидаги суфийлик анъанаси **ғафлат** принципини одамни доимо таъқиб қилиб юрувчи муаммо деб билади. Худди Блейк ва инглиз анъанаси каби, Қуръон ҳам нажот тарихига бундай нигоҳ ташлаганида одамни дунёга келтирган ибтидоий

⁹⁶ Raine, *Golgonooza*, 172–3.

⁹⁷ “Иш китоби” яҳудийларнинг муқаддас битиклари китоби бўлиб, дунё адабиётининг дурдонаси ҳисобланади. Уни Тавротнинг “Кетувим” (“Мақтублар”) деб аталган учинчи бўлимидан топиш мумкин (“*Британника*”).

⁹⁸ Kathleen Raine, *William Blake and the Book of Job* (London: Thames and Hudson, 1982).

⁹⁹ Қуръон, “Аъроф” сураси. 172-оят. Қаранг: G. Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur'anic Hermeneutics of the Sufi Sahl At-Tustari* (d.283/896) (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1980), 145–57.

гуноҳга ўрин қолмайди. Биз бегона илоҳий ташаббус билан “нажот топмаслигимиз”, аксинча, Аллоҳнинг ёрдами билан ўзимизни қайтадан тиклашимиз керак бўлади.

Ушбу мавзу ҳақида яна кўп гапириш мумкин. Блейк “Шорхэм эйншентз” номи билан машҳур гуруҳ орқали Британия динининг чеккасида сўнгги ҳаракатларга ўз таъсирини ўтказди. Уша ҳаракатлардан айримлари то шу кунгача давом этиб келяпти. Масалан, Бернард Шоу ва Оскар Уайлд ёки 20-асрдаги Британия илоҳиётшунослигининг ўзига хос кўриниши бўлган яширин унитар тамойил (тенденция), кембрижлик Жеоффри Лампе¹⁰⁰ сингари шахслар мисолида кўзга ташланганидай, ҳақли суратда бемалол мана шу шажарага даъвогар бўлиши мумкин.

Хулоса чиқарадиган вақт ҳам келди. Менинг бир неча мавзулар чегарасидан чиқиб кетган пайтларим ҳам бўлди, аммо бунга эҳтиёж борлиги аниқ эди. Фикримча, ислом нуқтаи назаридан бу диннинг Британия ҳаётига кириб бораётганини камсонли мусулмон жамоаларининг мослашуви ҳақидаги узун тарихнинг яна бир боби қилиб киритиш мумкин. Бундай жараён учун ислом фикҳи ва тарихида етарли мисоллар мавжуд. Айтиб ўтганимдай, бу борада ваҳхобийлик қарашларининг кучайиб бориши ягона тўсиқ бўлиши мумкин. У бирор жамиятга моҳиятан кириб борган динга қаттиқ қаршилик кўрсатади.

Британияликлар нуқтаи назаридан исломнинг кириб келиши мутлақо бегона дунёқарашнинг бостириб кириши деб эмас, аксинча, мавжуд турли динлар манзарасининг кенгайиши деб қаралиши керак. Ислом бу манзаранинг

¹⁰⁰ G.W.H. Lampe, *God as Spirit* (Oxford: Oxford University Press, 1977). Бу китоб ҳақидаги мулоҳазалар учун қаранг: Maurice Wiles, *Faith and the Mystery of God* (London: SCM, 1982), 117–129; айниқса, 127-бетга қаранг, у ерда эмпиризмга асосланган инглизларнинг ушбу унитар импульси ҳақида яхши хулоса чиқарилади: “Троица символизми нафақат мулоҳаза ва ибодат учун қимматли йўлбошловчи булади, қолаверса, худонинг ўзига хос табиатини намоён қилади. Троица символизми худонинг борлиги хусусида билишга интилишни ўзида намоён этади. Бу ҳол этикоднинг экспериентал ва экспериментал табиатини ўзаро келиштириш мушкул эканини англатади. For Lampe see C.F.D. Moule (ed.), G.W.H. Lampe: *Christian, Scholar, Churchman, a Memoir by Friends* (London and Oxford: Mowbray, 1982).

ўзига хосликларини олдинги асрларда шакллантириб берган эди ва у анъанага бегона эмас. Мен анъанани пелагийлик ва платонча деб тавсифладим. У исломнинг асосий масалаларини ўзиники деб билади.

Британияда истиқомат қилаётган мусулмонлар мана шу алоқадорликни тадқиқ қилиши ва оммалаштириши керак. Британия мусулмонлари пешволари ўз қавмларининг гуллаб-яшнаши ва интеграциялашуви йўлида нафақат миллатлараро муносабатлар комиссиялари, ҳалол гушт масалалари ва маҳаллий сиёсатнинг ўткинчи манзарасида, қолаверса, миллий маданиятнинг теран структурасида ўз ўрни қаерда эканини англаб етишлари керак бўлади. Британия мусулмонлари геолог бўлишлари керак, улар Буюк Британия диний изланишлар борасида кўп изҳоротларни вужудга келтирганини ва ўшаларга ҳақиқий мансублик ҳиссини туюши мумкинлигини, булар инсониятнинг фундаментал бутунлигини эслатиб туришини тан олишлари даркор. Британия мусулмонлари учун ўтмиш “бошқа мамлакат” бўлиши мумкин эмас.

Х б о б

ИСЛОМ МАЪНАВИЯТИ: УНУТИЛГАН ИНҚИЛОБ

Шекспир айтганидай, “қон муҳокама этилмайди”. Таассуфки, бугунги кунда мусулмонлар сафи ўз гапига қўшилмайдиган кишилар билан тулиб кетган. Кечаги глобал молия рамзи бўлган Жаҳон савдо маркази¹ бугунги кунда Фарб ўзининг бошқариб бўлмайдиган йўллари-ни Шарқ томон буриши мумкинлигига ишонган кишиларни назорат қилишга қаратилган уринишларини барбод этган глобал исломнинг ҳайкалига айланди. Бу ўринда оқлашга ҳеч қандай ўрин йўқ. Кўпчилик чиранаётганидай, “жўжаларнинг катакка қайтиб келиши”ни талаб қилиш ҳамда Вашингтоннинг Исроил юритаётган этник тозалаш сиёсатига ён бериши уни авж олдириб юбораётганига норозилик билдиришнинг ўзи етарли эмас. Шаб-бир Ахтар қайд этганидай, ожизлик ҳам худди тизгинсиз қудратдай, одамни бузиши мумкин. Аммо тушуниш дегани бирор нарсага розилик бериш ёки ҳамдардлик билдириш дегани эмас. Мақсадга эришиш учун беғуноҳ кишиларнинг қонини тўкиш энг бебош дунёвий утилитар ахлоқ белгисидир, у дин талаб қиладиган мутлақ ахлоқий чекловларга нисбатан тесқари кутбда туради.

Хали унчаям узоқ тарихга айланиб улгурмаган пайтларда “ултралар” кўнчилик эмасди. Дунё миқёсида исломга қайтадан ҳаёт бахш этишга бўлган уриниш уларнинг юзидаги кичкина бир сўгал эди. Таассуфки, биз энди уларни менсимасликдай хурсандчиликдан ортиқ баҳраманд бўла олмаймиз. Экстремизм кенгайиб, унга йўл бераётган оралик замин ўз жойидан силжиб ва чалкашиб кетди. Ва бу заминнинг Расулulloҳ башорат қилган заифлашуви нафақат экстремистларнинг мағлубияти, қолаверса, улар туфайли дунёнинг турли бурчакларида яшов-

¹ Китоб Жаҳон савдо маркази – Нью-Йоркдаги энг баланд эгизак бино террористлар хужуми туфайли кулаб тушишидан олдин ёзилган. – *Тарж.*

чи ҳақиқий мусулмонларнинг обрӯсизланиши билан тезлашиб кетди. Худди бошқа соҳаларда бўлгани каби бу масалада ҳам оммавий ахборот воситалари бизга нисбатан кескин қарши иншломқда. Дэвид Кореш ўзининг умумий меъёрлардан четга чикувчи Тавротга оид хабарини христианликка ёки унинг адвентистлар қанотига боғламасдан, ҳеч қандай шармандалиқдан тап тортмай туриб ҳам “Қиёмат ранчоси”дан эфирга узатиши мумкин. Аммо бирор бебош исломий гуруҳ Қоҳирада швед сайёҳларига бомба ҳужумини уюштира, ўша пайтнинг ўзидаёқ бутун дунёга “жангари мусулмонлар” ҳақида гўнг сочилади.

Мабодо бу нарсалар давом этаверса, ислом ҳаракати маданий ва маънавий қайта тикланишга бўлган интилишларидан воз кечади ва парчаланиб кетган, ҳеч нарсадан тап тормайдиган майда-майда гуруҳлар кўринишида мавжуд бўлади. Бир замонлар мунозаралар ва ётфикрликка нисбатан ўзининг бағрикенглик қобилиятини кўрсата билган ҳамда бошқа динлардан устун бўлган дин тарихининг бу тариқа даҳшатли ва ҳақоратли интиҳо топиш эҳтимоли воқеликка айланаёзди. Кейинги 15 йил давомида ислом тажрибаси, анъанавий ислом институтлари ва бошқа мусулмон ҳаракатларининг мусулмон кишиларни яшашга арзигулик, аммо ваъда қилинган хомхаёл “ислом давлати”га бошлаб бориш борасидаги муваффақиятсизлиги радикаллашувнинг ортиб кетишига сабаб бўлди.

Агар бундай пировард фалокатнинг олди тўсилса, хукмрон тамойил яна ташаббусни ўз қўлига олиши мумкин. Аммо у бунга эришиш учун ишни ўзининг кучи сустлашувни кескин танқидий таҳлил қилишда эканини тан олишдан бошлаши керак бўлади. Ислом ҳаракати ҳозирча муваффақиятсизликка учраётгани ҳаммага аён. Биз ўзимизга, қандай қилиб Мусулмон биродарлиги миллионлаб аъзолари бўлишига қарамасдан, 60 йил давомида такрор ва такрор омадсизликка юз тутган бир пайтда Носир сингари қассоб, омадсиз аскар, манман сафсатабоз эътиқодсиз бўлса-да, Миср сингари муҳим аҳамиятга эга бўлган мамлакат раҳбарлигини ўз қўлига ола билди, деган саволни беришимиз керак. Бундай одамни

сикиб юборадиган ва узоқ номувофиклик контекстида методологиянинг ярқисизлиги учун кескин айблаш мақсадга эришишга тўсқинлик қила олмайди.

Айнан мана шу контекстда биз — ҳайратланарли, эхтимол, муқаррар тарзда — ислом доирасида маънавий ҳаётни қайта тиклаш имкониятидан фойдаланиб қолишимиз керак. Мабодо у қачондир гуллаб-яшнаши керак бўлса, “исломнинг қайта тикланиши” ўзининг инкирозга юз тутгани ва ақлий ресурслари замонавий эҳтиёжларни қондириш учун етарли эмаслигини тан олишга мажбур этилиши лозим. Бунга жавоб қайта тикловчиларнинг мафкуралашган нео-исломидан устун бўлиш ҳамда кўпроқ классик ва асл мусулмон диалектикасига қайтиш шарти билан коллектив муҳосаба, ўз-ўзини имтиҳон қилиб куришга асосланиши зарур.

Касалликни ошкор қилувчи белги — иситма шуки, ислом ҳаракатининг инкирози ҳақидаги тушунтиришлар орасида ягона ишончли мусулмонча талқин бўлмиш, Аллоҳ бунга қўллаб-қувватлаши керак эмас, деган гап кўзга ташланмайди. Биз тез-тез Қуръоннинг бир оятини эшитиб турамиз, унда “Албатта, Аллоҳ бирор қавм ўзларидаги нарсани (яхши ҳолатни ношукрлик билан ёмон ҳолатга) ўзгартирмагунларича, улардаги нарсани (яхши ҳолатни ёмон ҳолатга) ўзгартирмас”², дейилади. Бироқ бу принцип ҳеч қачон тўғри тушунилмаган кўринади. Ушбу муқаддас битик коллектив ижтимоий муваффақиятга эришиш учун шарт-шароит ҳозирлайдиган индивидуал ахлоқ ислохотинигина назарда тутаяди, деб тахмин қилинади.

Аmmo бундай ахлоқ ислохотини обрў-эътиборга тақво (нисбатан энгил иш) орқали эришилганми ёки у жоннинг бошқа вужудга кириши туфайли давом этиятими, деб ташвишланмасдан туриб, фикр мезони билан таққослашдан кўра хавфли нарсанинг ўзи йўқ. Оятда ахлокий эврилиш эмас, маънавий эврилиш, яъни диндорлар **нафс**нинг ўзгариши хусусида сўз юритилади. Расулulloҳ бизга бот-бот эслатишдан чарчамаганидай, агар ушбу тақво чин юракдан қилинмаган бўлса, унинг зоҳиран (шариат) рукнлар(и)га амал қилишининг киймати бир

² Қуръон, “Раъд” сураси, 11-оят.

пуллицига қолаверади. Ул зот айтадиларки, “ҳеч ким бу Бокқа ўз ишлари учун кирмаяжак”. Айни пайтда замонавий ислохотчи (биз бош оғрик “фундаментализм” сўзидан эҳтиёт бўлишимиз керак) ислом йўналишидан улги олувчи ва ахлоқнинг зохирий кўринишларига ўралашиб қолган бировларга қозилик қилишга оид асарлар ваҳий нима экани хусусидаги саволга жавоб бера олмайди. Аллоҳнинг бизнинг (шариатнинг) мураккаб қонунқоидалар(и)га сабот билан риоя этиш қобилиятимизни текширишдан бошқа иши йўқ, деб ҳисоблаш илоҳиётшуносликдаги бемаъниликдир. Ул зотни бизнинг меҳнатимиз ва ўзининг марҳамати билан тузалишимиз ва туғилган пайтимиздаги софлигимиз ва мувозанатимизга қайтишимиз кўпроқ қизиқтиради. Ақидалар айнан мана шу ўринда аҳамият касб этади ва шунга шароит яратиб беради. Аммо унинг ўрнини боса олмайди.

Қуръони каримда ана шу нуқтаи назарга эътиборни қаратиш учун хайратланарли бир ташбеҳ келтирилади. “Иброҳим” сурасининг 24 – 26-оятларида қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

(Эй инсон), Аллоҳ пок Сўзга (яъни, имон калимасига) қандай мисол келтирганини кўрмадингми? (У сўз) худди бир яхши дарахтга ўхшайдики, унинг илдизи (ер остига) ўрнашган, шохлари эса осмондадир. Парвардигорининг изни билан (у) мудом мева берур. Аллоҳ одамлар эслатма олишлари учун мана шундай мисолларни келтирур. Ёмон сўзнинг (яъни, куфр сўзининг) мисоли эса ер юзасидан (илдизи) узилиб қолган, бир жойда қарори йўқ нопок дарахтга ўхшар.

Тафсири уламоларига кўра, бу ерда асосий эътибор иймон ва иймонсизлик **калима**ларига қаратилгандир. Иймон сўзи табиий ўсиш, унинг ахлоқий ва ақлий ютуқлари бақувват илдизлардан куч олади, деб тасвирланади, илдизлар эса ўз навбатида эътиқоднинг асосини ташкил этади: кишини инонтирган исботларнинг сифати ҳамда Аллоҳнинг мавжудлигига ишониш ва бунини туғри тушуниш ўша кишининг борлиқ реаллигига асосланганидан

далолат беради. Шу тариқа олинган мева — диний ҳаётдан олинган сезиларли фойда — доимий (“ҳар сафарлик”) дир, ўша мева (фойда) инсоннинг ўз муваффақияти эмас, у(лар) фақат “парвардигорнинг ижозати билан” келади. Эътиқодга асосланган соғлом ҳаёт мана шудир. Бунинг тескариси эса битта нарса: воқеликка эмас, хом-хаёлга асосланган, бинобарин, “барқарорликка эриша олмаган” *куфр* дир³.

“Бақара” *сурасининг* бошида келган ва одамларнинг икки турга бўлинишини эслатиб турувчи мана шу оят амаллар ва эътиқод ўртасидаги муносабатни, улар орасидаги мавжуд иерархияни ҳамда ҳақиқий иймонга хос бўлган озикланиш ва мева қилиш, олиш ва бериш ўртасидаги барқарор мувозанатни аниқ ифодалаб беради.

Биз иймоннинг замонавий фаол усулларига айнан мана шу мезон асосида баҳо беришимиз керак. Ёш “ултра” ўзининг баъзан асабий бебошликларга олиб келадиган қаттиқ ғазаби билан ҳамда миясига жиддий ўрнашиб қолган ва самарали бўлган нисбатан биқик масалалар ва ташвишларига андармон бўлгани билан Куръоннинг мана шу тавсифига мос келадими?

Мен бу саволга ўзимнинг тажрибамдан келиб чиқадиган бир мисол билан жавоб бера қолай.

Мен Мисрдаги Ассиут университетига “Жамоат ул-исломия” деб аталган бир радикал “исломий” гуруҳ раҳбарини яхши танир эдим. Оти Ҳамди эди. У кўпчилик ҳавас қилса арзайдиган соқол кўйган, ҳар доим тишини мисвок билан тозалар, ўз вақтини копт христианларига бўлган нафрати хусусида воизлик қилиш билан ўтказар, улардан бир нечасига Ҳамдининг *хутбаси* натижасида хужум қилинган ва калтакланган эди. Унинг юзлаб издошлари бор эди; оқибатда Ассиут бугунги кунда муросасизлик ва ваҳхобийлик усулидаги фаоллик кўрғони бўлиб қолмоқда.

Қиссадан ҳисса шуки, мен ганишганимиздан сўнг ордан 5 йил ўтиб, яна шайх Ҳамдига рўпара бўлиб қолдим. Бу сафар у билан Қоҳира кўчасида учрашар экан-

³ Ушбу оятларнинг таҳлили учун қаранг: Habib Ahmad Mashhur al-Haddad, Key to the Garden (Quilliam Press, London 1990 CE), 78–81.

миз, тўғриси, таниёлмай қолдим. Соқолини олдириб ташлаб, свитер ва шим кийиб олибди. Энг қизиги, у бир фарблик киз билан бирга юрган экан, қиз австралиялик бўлиб чиқди. Шайх уялганча ўша қизга уйланмоқчи эканини айтиб берди. У билан гаплашганимизда, мусулмонлик рукнларини мутлақо бажармай қўйгани, намоз ҳам ўқимаётгани, эндиги мақсади Мисрдан кетиб, Австралияда яшаш ва пул орттириш экани маълум бўлди. Қандайдир жин уриб, исломий фаоллик амалиёти унга таъсир қилмай қўйибди, у яна “радикал мусулмон”га айланмасидан бурунги мавҳум ва оддий мисрлик йигитга айланиб қолибди. “Салафийча ёниб кул бўлиш” деб аташимиз мумкин бўлган бу ходиса кўпгина замонавий мусулмон маданиятларида тез-тез учраб туради. Киши 20 ёшдан энди ошган пайтида орттириладиган илк ташаббус орадан 7—10 йил ўтгач, сушлашиб қолади. Ислом радикалининг чекига тез-тез тушадиган қамок ва қийноқ сингари қуръа иймонга содиқликни чўзиши мумкин, бироқ пировардида ушбу янги мусулмонларнинг аксарияти салафий муносабатнинг иймонга ўхшаш дунёсида яна ўз амалиёти учун на яхши, на ёмон бўлган илгариги ахволига тушиб қоладиганга ўхшайди.

Экстремистлар фаоллигининг ушбу омонатлигидан худди унинг мазмунидан шубҳалангандай шубҳаланиш керак. Ҳақиқий мусулмон эътиқоди бу қадар нозик бўлмайди; Қуръонда таъкидланганидай, унинг илдизи “жуда мустаҳкамдир”. Қуръон оятида тавсифланган икки дарахт ҳақида хулоса қиладиган бўлсак, салафий экстремизми биринчи эмас, иккинчи дарахтдир. Гапнинг пўсткалласини айтсак, саҳобалар орасида иймони ўзгарувчанлари бўлмаган: уларнинг садоқати ва художўйлиги ўлимларига қадар ниҳоятда соф бўлиб қолган.

Ёш мусулмонларни бунга ўхшаш ўткинчи, аммо ваҳший фаолликка нима мажбур этади? Бугунги кунда мусулмон жамиятлари бошидан кечираётган беқарорликнинг деярли универсал ходиса экани муҳимлигини тушуниш учун одам детерминистик ижтимоий назарияларга қўшилиши шарт эмас. Ислом дунёси ўтиш жараёнининг энг офат келтирувчи давридан ўтиб бормоқда. Европада беш юз йил давом этган иқтисодий ва илмий эврилиш

мусулмон дунёсида икки авлод умричалик вақтга сиқиб ташланди. Масалан, бундан 35 йил илгари Саудия Арабистонининг пойтахти худди минг йиллар олдин бўлгани каби, лойдан қурилган бир кулбадан иборат эди. Бугунги Ар-Риёд эса шиша билан қопланган миноралар, Кока-кола машиналари ва у ёқдан бу ёққа елиб юрган “Кадиллак”лардан иборат улкан шаҳарга айланиб кетди. Бу энди фавқуллодда ҳол, аммо янгилик қайсидир маънода ҳар бир мусулмон жамиятига кириб бораётгани ҳеч кимга сир эмас, бундан фақат чекка-чеккаларда яшайдиган қабилалар мустасно бўлиши мумкин.

Бундай ўтиш даври ҳеч бир нарсани доимий қолдирмайдиган марказдан қочиш кучлари билан инсонларга хавф туғдира бошлайди. Ўша кучлар ён-веридан бошқалардан ҳеч кимга ўхшамайдиган жиҳати билан ажралиб туришида асқотадиган нарсани қидира бошлайди. Айни вазиятда бунинг учун ислом жуда қўл келади. Чунки улар исломга динни қабул қилиш ва иймон сингари табиий йўл билан эмас, хавф-хатарни сезгани учун (паноҳ истаб) интилади, уларда асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ва китоблардан ўрганиш мумкин бўлмаган анъаналарга ошно бўлиш орқали орттириладиган табиий диний кадр-қиммат етишмайди.

Бунинг қандай амал қилишини кўз олдига келтириш қийин эмас. Катта бир оиланинг фарзанди бўлган, иш топишда омади юришмаган, уйланишга етарли маблағи бўлмаган, эҳтимол, кескин каттариб кетаётган шаҳарга кўчиб ҳам келган араб йигити ўзини ҳеч бир белги бўлмаган чўлда адашиб қолган кишидай ҳис этади. Кунлардан бир кун эрталаб у газета дўконидан “Саййид Қутб” китобининг бир нусхасини сотиб олади ва “дунёга қайта келган”дай бўлади. Унга мана шу керак эди: бир лаҳзада унда ўз кучига ишонч пайдо бўлади ва ўраб турган муҳитни англаб етиш, ҳаётидаги муаммолар ва тангликларни ечиш, энг кизиви, ўзини, ҳаммадан зўрман ва ён-атроф назоратимда, деб ҳис қилиши учун қолип қўлида тайёр. У бирор гуруҳга қўшилиб олади ва ўзининг янги орттирган ишончини сақлаб қолиш учун, одатдагича, бошқа гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари хато, қабилда фикр юрита бошлайди.

Албатта, бу мисол мусулмонлик худди шундай йўл билан қабул қилиниши кераклигини англамайди. Динни қабул қилиш учун ақлий жиҳатдан тайёр бўлиш жараёни босиб ўтилиши ва бу жараёнда муқаддас жой ёки руҳоний бўлиш талаб этилади. **Тавба** ўзининг анъанавий шаклига кўра, хурсандчилик, қониқиш ва бошқаларни қаттиқ яхши кўришни назарда тутди. Бироқ унинг хавф-хатар туфайли вужудга келган замонавий кўриниши мусулмонларни биқик, бошқаларга нисбатан тоқатсиз ва ҳеч нарсани тан олмайдиган қилиб қўяди. Яна бир кўзга яққол ташланадиган жиҳати, у эътиқоди, қанчалик фаол бўлишидан қатъи назар, қандай тасодифий келган бўлса, шундай тез йўқолиб кетадиган одамларни пайдо қилади. Диний фаолнинг озиқдан маҳрум бўлган руҳи оч қолиб, ҳолдан тоя бошлайди ва ниҳоят нобуд бўлади.

ИЧКИ ФАОЛЛИК

Биз бу тартибсизликка қандай барҳам беришимиз керак? Биз ишни исломнинг асли нима эканини эсга туширишдан бошлашимиз лозим. Олдинроқ қайд этиб ўтганимиздай, динимиз изчил амал қилинганда, жаннатга йўлланма берадиган қоидалар қўлланмаси эмас. Аксинча, у инсон қалбини тозалашни мақсад қилиб олган ижтимоий, интеллектуал ва маънавий технологиялар мажмуидир. Аллоҳ таоло Қуръонда, қиёмат куни соғлом қалб (**қалбун салимун**)дан бошқа бирор нарсанинг фойдаси бўлмайди⁴, дейди. Пайғамбарнинг — унга Аллоҳнинг раҳмати ва саломи бўлсин — машҳур ҳадисида бундай дейилади:

Танада шундай бир аъзо бор, агар у соғ бўлса, тана соғломдир, агар у бузилган бўлса, бутун тана бузилгандир. У қалбдир.

Исломнинг бошқа барча амрлари мана шу амрга бўйсунишини ва уларга маъно юклашини ёдда тутган

⁴ Қуръон, “Шуаро” сураси, 89-оят: “Факат Аллоҳ ҳузурига соғлом дил билан келган кишиларгагина (фойда берур)”. Иброҳимнинг намуна бўлганини билиш учун қара: “Ва-с-соффот” сураси, 84-оят: “Қайсики, Парвардигорига соғлом қалб билан келди”. — *Тарж.*

ислом уламолари юракнинг “ҳолатлари”ни ўрганувчи **илм**ни ва уни соғлом ҳолатга олиб келадиган усулларни яратишди. Ўз вақтида ушбу илм **тасаввуф** номини олди. У инглиз тилида **суфизм** деб аталади. Бу ўша илмнинг анъанавий отидир. Биз уни бугунги кунда янаям тушунарли қилиб “Ислом психологияси” деб номлаймиз.

Мана шу нуқтада кўпчилик патини ёйган товусдай ҳурпайиб олиб, қайта-қайта машқ қилиб олинган эътирозларини билдиради. Ҳукмрон тасаввуф на ақидалар системаси ва на тафаккур мактаби — **мазҳаб** бўлганини тушуниб олиш муҳим аҳамиятга эга. Аксинча, у турли исломий мазҳабларга мансуб кишилар риоя қилган тушунча ва амаллар мажмуидир; бошқача айтганда, у мазҳаб эмас, илмдир. Худди бошқа исломий илмлар сингари у ҳам пайғамбар — унга Аллоҳнинг раҳмати ва саломи бўлсин — ҳамда унинг саҳобалари замонида тасаввуф ёки кейинчалик пайдо бўлган шакли сифатида мавжуд бўлмаган. Бу ҳол унинг аҳамиятни пасайтирмайди. Пайғамбар замонасидан кўп йиллар ўтиб пайдо бўлган талайгина илмлар бор. Булар сирасига **усул ул-фиқҳ** ёки ҳадис илмининг сон-саноксиз техник соҳаларини кiritиш мумкин.

Албатта, бу ҳозир бизни **суннат** ва **бидъат**нинг нотўғри талқин қилинган соҳаларига етаклаб кетади. Замонавий дин фаоллари кўпинча мутлақо нотўғри талқин қилинаётган ушбу икки тушунчани ўзларининг ўтмас қуролига айлантириб олган. Шарқшуносларга хос бўлган одадий тезисга кўра, ислом “самарасиз сомий дин” сифатида ўз ривожланиши учун зарур бўлган механизмларни ишга тушира олмади ва у ўз асосчисининг вафотидан сўнг боши берк кўчага кириб қолди. Аммо бу дастлабки шарқшунос синтезчилар (Муир, Ле Бон, Ренан, Каетани)-нинг қарашларини шакллантирган 19-аср тарихчиларининг этник детерминизмига асосланган бемаъниликдир. Охир замон дини сифатида пайдо бўлган ислом амалда кескин ўзгариб кетаётган ва тарихнинг интиҳоси ва энг “энтропик” (бурилиш, эврилиш — *Тарж.*) босқичи сифатида тавсифланаётган шароитга бемалол мослашиши мумкинлигини исбот қилиб берди.

Ислом қонуни — фикҳнинг классик таърифига кўра, **бидъат** нимани англатади? Ҳаммамиз мана бу машҳур хадисни биламиз:

*Янги бошланган нарсалардан эҳтиёт бўлинглар, ҳар бир янги нарса бидъатдир, ҳар бир бидъат нотўғри йўлга бошлашдир, ҳар бир нотўғри йўлга бошлаш эса жаҳаннамга етаклайди*⁵.

Бу ҳол исломда кейинчалик жорий этилган, аммо илк мусулмонлар авлоди даврида маълум бўлмаган нарсалар рад этилишини англатадими? Классик уламолар бундай ҳарфхўр талқинни инкор этади. Келинг, Имом аш-Шофийнинг сунний исломда тўла тан олинган таърифини олиб кўрайлик. Имом аш-Шофий бундай ёзади:

*Жорий этилган нарсалар (муҳдасат) икки хил бўлади. Улардан бири Куръон матни, ёки Суннатга ёхуд илк мусулмонларнинг асарларига ва ёки мусулмонларнинг муроса (ижмо) сига зид келади: у “нотўғри йўлга бошлаш бидъати” (бидъати далолат)дир. Иккинчи нарса эса яхши бўлиб, ўша мўътабар нарсаларнинг бирортасига ҳам зид келмайди: у “қоралаб бўлмайдиган бидъат” (бидъати гайр мазмума)дир*⁶.

Классик уламоларнинг деярли барчаси бидъатнинг мақбул ва номақбул кўринишлари ўртасидаги асосий тафовутни тан олади. Масалан, Ал-Иъз ибн Абдулсалом (ислом тарихининг 5—6 ёки улкан мужтаҳидларидан) шундай уламолардан биридир. Унга кўра, бидъатлар шариатнинг 5 та аксиологик йўналиши — мажбурий (**во-**

⁵ Ушбу хадис аслида *тахсис ал-омм* (умумга хосланган)нинг намунаси-дир: у *усул ул-фикҳ*нинг тез-тез қўлланиладиган амалидир, усул ул-фикҳ яроқсиз фикр бошқа бир зарур принципга зид келиб қолмаслиги учун яроқли деб ҳисобланади. Бошқа мисоллар учун қаранг: Ahmad ibn Naqib al-Misri, *Reliance of the Traveller*, tr. Nuh Ha Nim Keller (Abu Dhabi, 1991 CE), 907—8.

⁶ Ibn Asakir, *Tabyin Kadhīb al-Muftari* (Damascus, 1347), 97.

жиб), тавсия қилинган (**мандуб**), ижозат берилган (**мубоҳ**), қораланувчи (**макруҳ**) ва тақиқланган (**ҳаром**) — ичига кириб кетади⁷.

Ибн Абдусалом “мажбурий бидъат” категориясига оид қилиб қуйидаги мисолларни келтиради: Қуръон ва ислом қонунини йўқолиб кетишидан қўрқиб, ёзувда қайд этиб қўйиш, Қуръондаги зиддиятларни ҳал этиш учун араб сарфу наҳвини ўрганиш ва муътазилаларнинг давволарини рад этиш учун фалсафий илоҳиётшунослик (**калом**)ни ривожлантириш.

Иккинчи категория “тавсия қилинган бидъат”дир. Уламолар ушбу йўналишга мадрасалар қуриш, исломнинг яхшиликка ундовчи жиҳатлари хусусида китоблар ёзиш, араб тилшунослигини синчиклаб ўрганиш сингари фаолият турларини киритади.

Учинчи категория “ижозат берилган” ёки “бетараф бидъат”дир. Унга унни элаш ва Мадинада маълум бўлмаган турли услубларда уйлар қуриш сингари фаолият турлари киради.

Тўртинчи категория “қораланувчи бидъат”дир. Унга қурилаётган масжидлар ва Қуръонга ҳаддан ошиқ ҳашам бериб юбориш киради.

Бешинчи категория “тақиқланган бидъат”дир. Унга ноқонуний солиқлар, малакаси ва билими етарли бўлмаган кишиларга қозиликни топшириб қўйиш, Қуръон ва суннатнинг маълум принципларига зид келувчи мазҳаблар ва дин амаллари киради.

Бидъат турларининг юқоридаги тарзда таснифланиши шариат адабиётига хос бўлиб, уни фикҳнинг тўртта ла ортодоксал мактаби ҳам тан олади. Ислом тафаккури тарихида иккита муҳим истисно ҳол кузатилган: Ибн Ҳазм эълон қилган Зоҳирий мактаби ва Ҳанбалия мактабининг Ибн Таймия вакили бўлган бир қаноти. Ибн Таймия ушбу масалада классик ижмога қарши боради ва бидъатнинг барча шаклларини, яхши ёки ёмон бўлишидан қатъи назар, исломга хос эмас, деб инкор этади.

⁷ Иқтибос олинган манба: Muhammad al-Jurdani, *al-Jawahir al-lu'lu'iyya fi sharh al-Arba'in al-Nawawiya* (Damascus, 1328), 220-1.

Нега энди бугунги кунда мусулмонлар ишонган кўпгина нарсалар исломда номакбул бидъат деб рад этилиши керак? Бир омил, яъни хавф-хатардан пайдо бўлган ақлий чўчишга қарши одамларни (муқаддас битикларнинг) мутаассибона ва харфхўр талқинлар(и)дан чора излашга ундашини юқорида кўрсатиб берган эдик. Бошқа бир омил эса ваҳҳобийлик деб аталган ханбалиянинг янги ва маблағи кўп мазҳаби таъсирида пайдо бўлгандир. Унинг пешволари ҳар қандай тараққиёт эҳтимолини рад этиши билан ном қозонган.

Нима бўлганда ҳам, биз исломнинг янгиликни тан олиш ва уни ассимиляция қилиш қобилиятини мураккаб ва классик йўсинда тушуниш билан куролланибгина мусулмон тамаддуни қандай қилиб янги муаммолар пайдо бўлиши билан уларни ечиш учун янги академик илмларни яратганини тушуниб олишимиз мумкин бўлади.

Янги илмларга хос бўлган ислом психологияси, гарчи у Куръонда яширин ва мавҳум ҳолда мавжуд бўлсада, ислом маданиятида илк марта аббосийлар ҳукмронлигининг дастлабки даврларида муайян системага солинди. Биз Куръоннинг “солим қалб”га эришишга берадиган аҳамиятини ҳисобга олиб, ислом психологиясининг таъсири оммавий бўлгани ва кенг тарқалганидан хабар топганда ҳайратга тушмаймиз. Ислом шаклланган дастлабки тўрт асрда тафсир, ҳадис, сарфу наҳв сингари илмлар борасида буюк асарлар яратилди, уламолар, шунингдек, **ал-қалб ас-солим** муаммосига эътибор қаратди. Илк марта Суфйон ибн Уйайна, Суфйон аз-Заврий ва Абдуллоҳ ибн ал-Муборак сингари кўплаб дастлабки зоҳидлар тобеъинлардан урнак олишиб, бутун диққатини юракни тозалаш санъатига қаратгани кўзга ташланади. Улар тавсия этган усулларга тез-тез рўза тутиш, кечалари намоз ўқиш, вақти-вақти билан издиҳомдан чекиниш ва **муробата**, яъни ихтиёрий жангчиларнинг Кичик Осиёнинг чегарада жойлашган қалбаларида хизмат қилишни ўз вазифаси деб билиши кирар эди.

Бундай художўйлик ўша пайтлар муайян бир системага солинмаган эди. У нажотни пайғамбар кадрла-

ган нафсни тийиш, самимият ва ваҳийга ўта содиқликда деб билган барча мусулмонларни камраб олган эркин бир категория эди. Ўша эркаклар ва аёллар киёмат кунидан қурққани учун **баққаъун**, (“йиғлоқилар”), ёки **зуҳҳод** (зоҳидлар) ва ёки **уббад** (“узлуксиз ибодат қилувчилар”) деган турли номлар билан аталган.

Аммо (хижрий) учинчи асрга келиб, биз бошқа бир диний мактабга тегишли деб тушуниладиган битикларни учрата бошлаймиз. Аббосийлар давридаги шаҳар аҳолисининг ҳашам ва моддий бойликларга ружу қўйиши кўплаб мусулмонларни пайгамбар давридаги оддийликни қайта тиклаш учун мужодалага ундади. Қалб мусаффолиги, бошқалар дардига шерик бўлиш ва доимо Аллоҳни ёд этиш ушбу тамойилнинг ўзига хос кўринишлари эди. Биз **муҳосаба** усулининг таърифига дуч келаемиз: одамнинг нафси ҳакалак отиб кетишига йўл қўймаслик учун ўз-ўзини имтиҳон қилиб туриши. Яна **риёзат**, ички интизом ҳам таъкидланади.

Ўша пайтга келиб Қуръон психологиясининг асосий принциплари ишлаб чиқилди. Махлуқлардан бири бўлган инсон 4 та таркибий қисмдан иборат деб тушунилар эди: **жисм, ақл, руҳ ва нафс**. Дастлабки икки қисмга камроқ изоҳ бериш ҳам мумкин. Учинчи ва тўртинчи категориялар (замонавий таълим олган кишиларга) камроқ танишдир.

Рух инсоннинг ўлим туфайли ҳам барҳам топмайдиган асосий моҳиятидир. Қуръонда таъкидланганидай, илоҳий илҳомнинг бир қисми бўлган руҳни ақл билан англаб етиш қийин:

(Эй Муҳаммад), Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Рух фақат Раббимнинг ишидандир”. Сизларга эса жуда оз илм берилгандир”⁸.

Исломнинг дастлабки психологларига кўра, **руҳ** инсон танасининг ҳамма жойига кириб борадиган, аммо **қалб**га жамланадиган моддий бўлмаган борликдир. У

⁸ Қуръон, “Исро” сураси, 85-оят.

инсон танасининг бу дунёга дахли бўлмаган қисмидир, у бандани Парвардигори билан боғлаб туради, агар банданинг омади чоғиб қолса, нариги дунёда Аллоҳни кўришга имкон беради. Биз туғилганимизда ушбу руҳ зарарланмаган ва соф бўлади. Биз дунёнинг бемаъни ишларига кўшилишимиз билан, Қуръонда таъкидланганидай, у “занг” (*ран*) билан қоплана бошлайди. занг икки нарса: гуноҳ ва бемаъни ишлардан иборатдир. Улардан нафсни тийиш орқали қутулиш мумкин, шундан сўнггина диндор гуноҳлардан фориғ бўлади ва бутун диққатини Аллоҳнинг бевосита мавжудлигига қаратади, натижада занг тўкилади ва *руҳ* яна озод бўлади. Қалб солимлиги, нажот ва Аллоҳга яқинликка эришилади.

Бу бир қарашда жуда осондай туюлади. Аммо дастлабки мусулмонлар бундай бебаҳо нарсага шунга яраша ҳақ тўлаш орқали эришилади, деб ўргатишган. Юракнинг Авгий отхонаси⁹ ни тозалаш жуда машаққатли ишдир. Диннинг мана шу ақидаларига зоҳирий амал қилиш жуда осон; аммо фақат илк қадамдир. Энг қийин нарса *мужоҳада*дир, яъни нафсга қарши ҳар куни жанг қилишдир. Қуръонда таъкидланганидай:

*Аммо кимки Парвардигорининг (ҳузурда) туриши (ва ҳисобот бериши)дан қўрққан ва нафсини ҳаволанишдан қайтарган бўлса, бас фақат жаннатгина (унга) жой бўлур*¹⁰.

Суфийларнинг амри шундан келиб чиқади:

*“Нафсингизни мужоҳада пичоғи билан кесиб олиб ташланг”*¹¹.

Модомики, нафс назоратда экан, қалб тоза бўлади ҳамда у туфайли енгил ва табиий кадр-қиммат орттирилади.

Унинг мақсади нажотдан бошқа нарса бўлмагани учун

⁹ *Авгий отхоналари* — юнон мифологиясида Элида шоҳи Авгийнинг улкан ва вихоятда ифлосланиб кетган отхоналари. Геракл дарё сувини шу ёкка буриб, отхоналарни бир кунда тозалайди. Бу унинг 12 жасоратидан биридир. *Кўчма маънода ўта тартибсизлик. — Тарж.*

¹⁰ *Қуръон*, “Нозиот” сураси, 40—41-оятлар.

¹¹ *al-Qushayri, al-Risala* (Cairo, n.d.), I, 393.

мана шу муҳим аҳамиятга эга бўлган ислом илми классик исломнинг буюк олимлари томонидан изчил тушунтириб келинди. Ваҳҳобийлик, ёки шарқшунослик мафкуралари таъсирига тушиб қолган кўплаб мусулмонлар тасаввуфни ҳамиша исломдан четга бошлаб кетувчи оқим, классик уламоларнинг деярли барчасини тасаввуфга фаол аралашгани айна ҳақиқат, деб билади.

Хуросоннинг дастлабки уламолари Ал-Ҳаким ал-Нисабурий, Ибн Фурук, Ал-Қушайрий ва Ал-Байҳақий суфий бўлишган. Улар аббосийлар даври исломининг академик анъанасини давом эттиришди. Имом Хужжат ул-ислом ал-Ғаззолий эришган ютуқлар ўша даврнинг энг юксак чўққиси бўлган эди. 300 дан ошиқ китоблар, шу жумладан, араб фалсафаси ва исмоилийларни кескин инкор қилувчи китоблар, шофиъийлар *фиқҳ*ига оид учта катта дарслик, машхур “*Усул ул-фиқҳ*” рисоласи, мантиққа оид иккита асар ва бир нечта илоҳиётшуносликка оид рисоалар муаллифи бўлган Ғаззолий ортодоксал тасаввуфга бағишланган “Иҳйа улум уд-дин” асарини ёзиб қолдирди. Ушбу китоб ҳақида Нававий бундай деб ёзган эди:

“Ислом ҳақида ёзилган китоблардан “Иҳйа...” дан бошқаси йўқолиб кетган тақдирда ҳам у барчасининг ўрнини босиши мумкин”¹².

Имом Нававийнинг ўзи иккита китоб ёзган эди. У китобларида тасаввуфга бурчли эканини қайд этади. Улардан бири “*Бўстон ул-орифин*” (“Орифларнинг бўстони”), иккинчиси эса “*ал-Мақосид*” даб аталади (Бу китоб яқинда инглиз тилига таржима қилиниб, нашр этилди. *Sunna Books, Evanston Il.* Нух На Мим таржимаси).

Тасаввуф моликийлар ўртасида ҳам машхур бўлган. Ас-Совий, Ад-Дардир, Ал-Лаққаний ва Абдулвахҳоб ал-Бағдодий — буларнинг барчаси суфийлик вакиллари эди. Қоҳиралик моликий ҳуқуқшунос Абдулвахҳоб аш-Шаъроний тасаввуфга қуйидагича таъриф берган:

¹² al-Zabidi, *Ithaf al-sada al-muttaqin* (Cairo, 1311), I, 27.

“Суфийларнинг йўли Қуръон ва суннатда белгилаб берилган, у пайгамбарларнинг ва (юраги) тозаланган кишиларнинг ахлоқига мос яшашга асосланади. Уни Қуръон, суннат ва ижмо ақидаларини аниқ бузмагунча қоралаб бўлмайди. У мана шу манбаларнинг бирортасига ҳам зид келмаса, қоралаш мумкин эмас, фақат одамларнинг бошқалар ҳақидаги настфикрини ёки номақбул манманликка берилишинигина қоралаш лозим. Суфийлар тутган йўлдан беҳабар бўлган кишидан бошқа ҳеч ким уларнинг гапирган гапларини инкор этмайди¹³.”

Ханбалия тасаввуфи ҳақида гап кетганда, ҳар бир киши Абдуллоҳ Ансорий, Абдулқодир аж-Жиланий, Ибн аж-Жавзий ва Ибн Ражабдай муътабар зотлардан бошқа кишиларни излаб ўтирмаса ҳам бўлади.

Аслида, ас-Суйутий, Ибн Ҳожар ал-Асқаланий, ал-Айний, Ибн Халдун, Ибн Субкий, Ибн Ҳожар ал-Ҳайтабий, Байдавий, ас-Савий, Абул Шуъид, ал-Бағавий ва Ибн Косир¹⁴ каби тафсирчилар; Тафтазоний, ан-Насафий, ар-Розий сингари ақиданависларнинг барчаси ўрта асрлар исломининг буюк шахслари бўлган ва тасаввуфни қўллаб асарлар ёзган. Дарҳақиқат, уларнинг кўпчилиги суфийликдан илҳомланиб, мустақил асарлар ҳам ёзган. Уламоларнинг ислом тарихидаги буюк сулоласи — бунга усмонлилар ва мўғуллар ҳам киради — тасаввуф дунёқарашидан илҳомланган ва уни исломий илмларнинг марказий ва муҳим илмларидан бири сифатида ҳурмат қилган.

Исломнинг кейинчалик тасаввуфни қонуний деб тан олишига сабаб ушбу илм тармоқларининг динимизни мусулмон дунёсидан ташқариларга ҳам ёйиш ташаббуси бўлди. Ҳиндистон, қора танлилар Африкаси ва Жануби-шарқий Осиёни, асосан, кезгинди суфий муаллимлар исломлаштиришган. Худди шунга ўхшаш, жиҳод деб аталган ислом

¹³ *Sha'rani, al-Tabaqat al-Kubra* (Cairo, 1374), I, 4.

¹⁴ Ибн Косир “Бидоя” асарида кейинги суфийлар хусусида танқидий фикрлар билдирган. Бирок, шунга қарамасдан, у ўз шоғирдларидан пайгамбарнинг ҳар таваллуд қуни ўқишни илтимос қилган “*Маълуд*” асарида консерватив ва соғлом тасаввуф олдида бурчли эканини ёзган.

мажбуриятини суфийлик жамиятлари катта ғайрат билан ўз зиммасига олган. 19-асрнинг буюк мужоҳидлари: Усмон дан Фодио (Хаузаленд (Нигерия)), ас-Саносий (Ливия), Абдулқодир ал-Жазоирӣ (Жазоир), Имом Шомил (Доғистон) ва Падре қузғолони (Суматра) йўлбошчилари тасаввуфнинг фаол амалиётчилари бўлган ва у ҳақда мужодала пайтида асарлар ёзган. Бу дунёда, тасаввуф исломнинг сокин ва жангари бўлмаган шаклидир, деган даъводан бемаънироқ нарсанинг ўзи бўлмаса керак.

Биз бу гапларнинг барчаси билан бир парадоксга қарши турамиз. Агар тасаввуф бутун тарихимиз давомида мусулмон интеллектуал ва сиёсий ҳаётининг бир қисми сифатида эъзоланиб келган бўлса, нега бугунги кунга келиб, унга қарши бўлган овозлар янграб турибди? Бунинг иккита фундаментал сабаби бор.

Биринчидан, шарқшунос олимларнинг кенг тарқалган таъсири мавжуд. Луи Массигнон 1922 йили ўзининг *Essai sur les origines de la lexique technique* (“Техник лексиканинг манбалари ҳақида эссе”) асарини ёзгунга қадар шарқшунос олимлар исломнинг “тақир ва ҳуқуқий” заминидан тасаввуфдан бошқа бирор унумдор ва сермаъно нарса ўсиб чиқмас эди, деган фикрда эдилар. Шарқшуносларнинг мусулмонлар тилларига таржима қилинган асарлари мусулмон модернистларига қаттиқ таъсир кўрсатди. Ўзининг сўнгги асарларида ана шундай модернистга айланган Муҳаммад Абдух исломдаги тасаввуф дискурсининг марказда туриши ёки ҳатто қонунийлигини шубҳа остига ола бошлади.

Иккинчидан, ваҳҳобийлик **даъво** билан чиқа бошлади. Бундан икки юз йилча муқаддам Муҳаммад Абдулваҳҳоб саудиялик бир қабилага қўшилиб, қўшни қабилаларга ҳужум қилганида бу ишларини моҳиятан исломнинг бошқа кўриниши бўлган янги хорижийлик байроғи остида амалга ошира бошлади. Гарчи у Ибн Таймияни ёрдамга чорлаган бўлса-да, ҳатто унинг қарашларига ҳам тўла қўшилмас эди. Ибн Таймиянинг ўзига келсак, гарчи у баъзи суфий гуруҳларнинг кескин қарашларини танқид қилса-да, ҳукмрон тасаввуфнинг бир тармоғига бўйсунар эди. Бу, масалан, унинг ҳижрий 6-асрда Бағдодда яшаган руҳоний Абдулқодир ал-Жилонийнинг асо-

сий асари бўлмиш **“Футуҳ ал-ғайб”** (“Ғайб нарсаларнинг ошкор бўлиши”)даги баъзи бир техник нуқталарга шарҳ сифатида ёзилган **“Шарҳи футуҳ ал-ғайб”** асарида яққол кўзга ташланади. Ибн Таймия бутун асар давомида ўзини Ал-Жилонийнинг содиқ шогирди сифатида кўрсатади ва устозини ҳар доим **шайхуна** (“бизнинг устозимиз”) деб атайти. Қодирия тариқатининг сўнгги даври адабиётида ибн Таймиянинг ўша тариқатга мансублиги тасдиқланади, адабиётларда у силсила, яъни қодирия таълимоти ўтиш занжирининг муҳим боғловчи бўғини экани қайд этилади¹⁵.

Аммо Ибн Абдулваҳҳоб ундан анча узоқлаб кетади. Марказий Арабистондаги Нажд саҳросида туғилиб, вояга етган бу киши ҳукмрон ислом таълимотидан деярли бебаҳра эди. Унинг **даъво**си пайдо бўлган ва машъум ном қозонган бир пайтда уламо ва муфтийлар бу даъвога Нажднинг машҳур ҳадисини татбиқ этишади:

*Ибн Умар Расулуллоҳ (унга Аллоҳнинг раҳмати ва саломи бўлсин) бундай деганини айтади: “Эй Парвардигор, бизни Шомимизда ўз раҳматингга олгин; Эй Парвардигор, бизни Яманимизда ўз раҳматингга олгин”. Унинг ҳузуридаги кишилар: “Эй Аллоҳнинг расули, бизни Наждимизда ҳам”, дедилар. Бироқ Ул зот: “Эй Парвардигор, бизни Шомимизда ўз раҳматингга олгин; Эй Парвардигор, бизни Яманимизда ўз раҳматингга олгин”, дедилар. Унинг ҳузуридаги кишилар: “Эй Аллоҳнинг расули, бизни Наждимизда ҳам”, дедилар. Ибн Умар, Ул зот учинчи марта нимани ўйлаганини айтдилар, дейди: “Зилзила ва **фитна** бор, у ердан шайтоннинг шохи ўсиб чиқади!”¹⁶.*

Қизиги шундаки, исломий заминлар орасида Нажддан яхши ном қозонган бирорта ҳам олим етишиб чиқмаган.

Аммо Нажддан етишиб чиққан ваҳҳобийларнинг даъвоси Саудия Арабистонида нефт туфайли эришилган фа-

¹⁵ Қ а р а н г: G. Makdisi's article "Ibn Taymiyya: A Sufi of the Qadiriya Order" in the American Journal of Arabic Studies, 1973.

¹⁶ Бухорий ривоят қилган ҳадис. Таржимаси J. Robson, *Mishkat al-Masabih* (Lahore, 1970), II, 1380 дан олинди.

ровонликдан сўнг тобора қаттиқроқ эшитила бошлади. Қохира ва Байрутдаги қўплаб, ҳатто деярли барча нашриётларни ваҳҳобийлик ташкилотлари маблағ билан таъминлаб туради. Шу тариқа улар тасаввуф ҳақидаги анъанавий асарларнинг чоп этилишига тўсқинлик қилади, бошқа асарлардан эса ваҳҳобийлик ақидасига тўғри келмайдиган оятларни чиқариб ташлайди.

Ваҳҳобийликнинг янгича хорижийлик табиати уни исломий тафаккурнинг бошқа шакллариغا нисбатан тоқатсиз қилиб қўймоқда. Лекин унинг ўз изчил фикҳи бўлмагани (ваҳҳобийлик ортодоксал мазҳабларни инкор этади) ҳамда фақат асосий ва жўн антропоморфик¹⁷ ақидага эга бўлгани учун ваҳҳобийлик тарафдорлари орасида суюқ, амёбасимон тез-тез бўлинишлар тамойили кўзга ташланади. Исломий гуруҳларни бундан буён изчил мазҳаб, ёки ашъарий (ёки мотуридий) ақида ўз моҳиятига қўра бирлаштира олмайди. Улар бунинг ўрнига Қуръон ва суннатдан ўзларича шариат ва ақида олишга интилади. Оқибатда эса замонавий салафийлик шароитини оёқости қилувчи даҳшатли бўлиниш ва зиддиятдан бошқа нарса қолмайди.

Тарихимизнинг танглик юзага келган ушбу лаҳзала-рида уммат учун омон қолишнинг ягона реал умиди бор. У ҳам бўлса, мураккаб классик ижмо воситасида бир тўхтамага келинган “ўрта йўл”ни қайта тиклашдир. У асрлар оша машаққатли мунозара ва илмий изланишлар натижасида ишлаб чиқилган эди. Айнан шу ижмо бирлашиш учун асос бўлиши мумкин. Аммо у биз қалбларимизни покласак ва уларни қон-қардошлик, ҳурмат, бағрикенглик ва муроса сингари исломий қадриятлар билан тўлдирсақкина қайта тикланиши мумкин. Тасаввуфнинг ички ислоҳотни амалга ошира билиш қобилияти маҳсули бўлган ушбу янгиланиш ислом ҳаракати бирлигини қайта тиклаш учун мавжуд бўлган имкониятдир. Унинг тескариси эса қайта-қайта жазава билан йўғрилган мағлубиятларга олиб бориши тайин.

¹⁷ **Антропоморфизм** [фр. anthropomorphisme < юнон. anthropos инсон + morphé шакл] — Фалс. Табиат ходисалари, хайвонлар, нарсаларга одамга хос хусусиятларни юклаш, худони ҳам одам кибфасида тасаввур қилиш. — *Тарж.*

XI 6 o b

МУТААССИБЛИК БАЛОСИ

Иккинчи мингйилликнинг сўнги йилларида икки-та муҳим воқеа рўй берди: коммунизм инқирозга юз тутди ва журналистлар тилида “ислом мутаассиблиги” деб аталадиган ҳодиса тўсатдан кучайиб кетди. Ислом ҳақида тўкилаётган афсоналар “янги, коммунизмдан сўнги яшил хавф” деб аталмоқда. Энди бизга айтишларича, Ғарб ва коммунизм ўртасидаги рақобат аслида ислом ва христианлик ўртасидаги реал, тарихий ва минг йиллик курашдан кичик бир томоша ва эътиборни чалғитиш бўлган эмиш. Сэмюэл Хантингтон сингари муаллифлар постмодерн “мафкуранинг интиҳоси” ва христианлар Ғарби, конфуцийлар Шарқи ҳамда камида ўртадаги 60 та мамлакатни қамраб олган мусулмон дунёси каби маданий уюшмаларнинг қайта тикланиши ҳақида ёзиб, арзон обрў орттирдилар. Баъзан эса тўртинчи улкан уюшма ҳам тилга олинади: бу Ғарб христианлиги ва жанубдаги ислом ерлари билан кескин тарзда азалдан зиддиятда бўлиб келган Шарқий пражавослав дунёсидир.

Ҳеч бир шубҳа йўқки, бугунги дунёдаги талотўпларни бундай осон талқин қилиш кўп одамларга жозибали туюлади ва муҳожирларни ёмон кўрадиганлар ва мутаассибларга жуда қўл келади. Бироқ қарама-қарши томонга ҳаракатланувчи турли тамаддунларнинг ўзаро тўқнашувидан ҳосил бўладиган халқаро келишмовчиликларни зилзила зоналарининг “тектоника қатлами” назарияси билан тушунтириш мумкинлиги ҳали реал ишботини тошгани йўқ. Яқинда Япония ва Америка Қўшма штатлари ўртасида юз берган савдо-сотик билан боғлиқ зиддиятга маданиятлар ўртасидаги тафовут асос бўлди, қабилдаги бемаъни умумлаштиришга йўл қўйиб бўлмайди. Мусулмон давлатлари ҳам тортилаётган замона-

вий зиддиятларни енгиб бўлмайдиган маданий тафовутлар сифатида талқин қилиш ҳам тўғри эмас. Яқин Шарқдаги зиддиятларнинг ҳар қандай эҳтиёткор деконструкцияси, одатда, уларни универсал хавотирларга сабаб бўладиган зиддият сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Аслида, бундай хавотирларнинг маданий қадриятларга боғлиқ жойи жуда кам. Улар, асосан, энергетика ва сув таъминоти ёки ҳудуд талашини туфайли вужудга келадиган тўқнашувлар сирасига киради.

Ҳозирги кунда ғарб шарҳловчилари орасида уларнинг ўз дунёсидаги жиноятчиликнинг ошиб кетиши, ниқоҳларнинг бузилиши, уйсизлик, гиёҳвандликнинг кенг тарқалиши сингари хавфларнинг ортаётгани ҳақидаги хавотир кучайиб бормоқда. Ўз ичида хавф сезган ҳар бир жамият беихтиёр ташқаридан душман ахтара бошлайди. Гитлернинг “Дунё яхудийлиги” ҳақидаги мунозараси, Версал (тинчлик шартномаси)¹ ва Веймарнинг иқтисодий бошбошдоқлиги туфайли пайдо бўлган ишончсизлик бўлмаса, вужудга келмасди.

Мен бу майлнинг асл сабабини бугунги кунда Ғарб ва ислом ўртасида мавжуд бўлган ўзаро бир-бирини тушунмасликда деб биламан. Ғарб киночилари ўз томошабинлари эътиборини жамиятларидаги муаммоларни ечиш машаққатларидан чалғитиш учун уларнинг қоринини Яқин Шарқ террористлари ҳақидаги бўлар-бўлмас уйдирмаларнинг парҳез таоми билан тўйдириб туради. Мусулмон дунёсининг бирор шахри ҳаётидаги кескин ўзгаришлар туфайли хавф-хатарга дуч келаётган муаллифлар ҳам улардан ортда қолмаслик учун ўз жамиятидаги муаммолар учун Ғарбни айблашга ўтиб олган.

Бундай айбни бир-бирига тўнкаш оммавий коммуникациялар асрида кулгили туюлади. Агар Америка ёвуз бўлмаса, нега яқин шарқликлар унинг ёвуз эканига ишонади? Энг тақводор мусулмонлар терроризмдан даҳшатга тушса, қўплаб ғарбликлар исломни мусулмонлар ҳаётининг қўзга ташланиб турган унсурлари бўлган намоз

¹ Версал тинчлик шартномаси 1919 йили Биринчи жаҳон урушига барҳам берган эди. Ўша йили 28 июн куни АКШ, Британия империяси, Франция, Италия, Япония ва бошқа давлатлар бир тарафдан, мағлуб бўлган Германия эса иккинчи тарафдан унга қўл қўйган эди. — Тарж.

ўқиш, оилавий муносабатлар қалинлиги деб эмас, экстремизм ва бузғунчилик деб тасаввур қилади? (Канадалик коммуникация назарийчиси — тарж.) Маклуҳаннинг глобал қишлоғи (назарияси)га нима бўлди?

Энг қизиги, Интернет ва сунъий йўлдош телевидениеси ўзаро тушунмаслик деворини бузиб ташлашда муваффақиятсизликка учради ва учраяпти. Бунинг сабаби жуда оддий: одамларнинг аксарияти ҳукмрон оммавий ахборот воситалари маҳсулотини истеъмол қилишади. Ахборот йиғаётган журналистлар учун одамлар хоҳлаган янгиликларни тарқатишда маълум бир чекловлар мавжуд. Ижтимоий дид, афсуски, фожиали ва даҳшатлидир. Мисол тариқасида Покистонни олиб кўрайлик. Бу мамлакатда Абдусаттор Идҳи деган диний олим бошқарадиган бир ислом хайрия жамғармаси бор. Бу жамғарманинг камбағал покистонликлар бепул даволаниши мумкин бўлган юздан ошиқ шифохона ва поликлиникалари мавжуд. Тинчликсевар Идҳи ва у мутасаддилик қилаётган шифохоналар ҳақидаги хабарни кечки янгиликларга чиқариш имконияти йўқ. Бунинг ўрнига 5—6 кишининг ўлимига сабаб бўлган бомба портлаган жойдан репортаж, зилзила ёки сув тошқини хусусидаги хабарлар берилади. Учинчи дунё мамлакатларида сиёсий зўравонлик ва табиий офатлардан бошқа ҳеч нарса янгилик бўлмайди. Бу баъзи мусулмон радикаллари ишонаётганидай, цензура ёки мутаассибликнинг кўриниши эмас, аксинча, ўзаро рақиб бўлган оммавий ахборот воситаларининг одамлар эътиборини тортадиган хабар тарқатишга бўлган интилиши билан боғлиқ. Равалпинди ёки Пешаворда янги шифохонанинг очилиш маросимини кўрсатган телевидениенинг обрўси ошиб қолмайди. Дунё аҳли сўнги бомба портлагани ҳақидаги хабарни эшитишга кўпроқ қизиқади.

Бу, журналистлар ҳеч қандай жазога тортилмаслиги керак, дегани эмас. Масалан, диний зўравонлик Яқин Шарқдаги ҳар қандай жафокаш мамлакатдагидан кўра кескинроқ бўлган Буюк Британияда ОАВнинг етакчи принципларида Лондондеррида ҳар сафар республикачилар ёки лоялистлар (монархизм тарафдорлари) бомбаси портлаган пайтда телевидение ўз репортажига зўра-

вонликни қоралаётган католик ёки протестант епископининг чиқишини ташкил этиши белгилаб қўйилган. Шу йўл билан бирор диний гуруҳни меъёрдан чиқиб кетган хатти-ҳаракатлар учун ҳамма бало-қазоларнинг айбдори қилиб кўрсатиш хавфи анча камайтиради. Аммо бирорта гуруҳ исломга дахлдорликни даъво қилиб, бундай сиёсий зўравонликка йўл қўядиган бўлса, мусулмон пешвосининг Британия телевидениеси орқали уни қоралаб чиқишидан умид қилмасак ҳам бўлаверади.

Дунё воқелиги ҳамиша кимнингдир тор манфаатига мос келмай қолади. Ҳар бир жамиятнинг, у қанчалик зўр бўлишидан қатъи назар, албатта, ўзига яраша қоронғи томони мавжуд. Менинг назаримда, бу ерда хавф одамнинг ўзига ўша қоронғи тарафни кўриш ва воқеликни менсимасликка йўл қўйиб бериш, яъни турли-туманликдадир.

Биз Фарбдаги исломга оид турли қотиб қолган қарашларни синдириш учун бир оз вақт ажратишимиз лозим бўлади. Уларнинг аксарияти пайдо бўлишига ОАВ сабабчидир. Бироқ агар биз ўша қотиб қолган тушунчаларнинг кўзгуга тушган аксини эсга олсак, мусулмон дунёсининг ҳозирги кунда Фарбни қандай идрок қилаётганини билиш билан уларнинг моҳиятига кириб бора оламиз. Мусулмон мамлакатларида мавжуд “фундаменталистик” тамойил негизида қўплаб омиллар ётганини билиб оламиз, аммо бу ўринда Фарб тамаддунининг ҳақиқий моҳиятини тўсиб қўювчи ниқоб пайдо бўлиши, эҳтимол, ҳал қилувчи аҳамият касб этаётгандир. Қўпларнинг назарида, бу ниқоб қўлга қурол олишни ва улар кучи билан жангга киришни оқлайди.

Мусулмонларнинг Фарбга бундай муносабати узоқ тарихий илдизга эга. Христианлар модернизмдан олдинги мусулмон дунёсида яшаши, сафар ва савдо-сотик қилиши мумкин бўлган бир пайтда мусулмонларнинг у ердаги яҳудийларга зўрға тоқат қилаётган Европани зиёрат қилиши жуда мушкул эди. Европаликларнинг мусулмонларни кўришга кўзи йўқ эди. Айтишларича, Усмонлилар империясининг Елизавета Англиясидаги илк элчихоналаридан бири ходимлари Портсмут соҳилига қадам бошидан олдин баптизм одати бўйича чўқинишга мажбур

этилган экан. Мусулмонларнинг Европа ҳақидаги тасавури яқин-яқинларгача мавҳум бўлиб келган. Ўрта ер денгизи шимолидаги ерлар ойда-йилда бир марта ювинадиган, тушунарсиз ва интиҳосиз диний урушлар домига тушиб қолган варварларнинг намлиги кучли ва чангалзор жойлари деб тасаввур қилинган.

Европа мутаассиблигини бундай тасаввур қилиш мусулмонларнинг тушунчалари шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Ҳозирги кунда ҳам Мисрдаги қўпчилик деҳқонлар Англияда масжидларга рухсат берилганига ишонмайди. Европа улар кўзига Исонинг ҳақиқий таълимотини ифлос бир тарзда бузган қитъа бўлиб кўрилади. Улар тақводорларнинг шавкатли, соф ва меҳмондўст қадриятлари худосиз ерларга етиб бормаган, деб ҳисоблайди.

Яқинда рўй берган иккита воқеа ҳозирги пайтда мавжуд бундай муносабатга таъсир кўрсатди. Биринчидан, Наполеон Мисрни забт этган вақтдан бери Яқин шарқликлар Европага саёҳат қилиб, у ердаги янги фанларни ўрганиш имкониятига эга бўлган. 19-асрда яшаган ёзувчи Рифъат ат-Тахтавий сингари кишилар у ердан технологиянинг янги ҳаётга кўрсатаётган самарали таъсири ҳақидаги завқ-шавққа тўла таассуротлар билан қайтишган, бу ҳақда мақолалар ҳам ёзганлар. Мусулмон аслзодаларининг Фарб ҳақидаги қарашлари икки авлод умри давомида бутунлай ўзгариб кетди ва 20-асрнинг бошларига келиб ўрта синф вакиллари ўзининг ким эканини билиб қолганидан сўнг саросимага туша бошлади: бир тарафдан, мустамлакачилар босқини ва ҳукмронлигидан назабланса, иккинчи тарафдан, аста-секин мустамлакачилар тамаддунидан завқлана бошлади.

Шу тариха ўзига хос маданий шизофрения — парижонхотирлик касали ривожлана бориб, мусулмон жамиятларига ёки, умуман олганда, учинчи дунё жамиятларига бўлгинчилик кайфиятини уйғотувчи таъсир кўрсата бошлади. Мустамлакачилик системаси мустамлака ерлардаги маданият ва таълим марказларини ёпди ва улар ўрнида ўзларига садоқат билан хизмат қилувчи менежментнинг европалашган ўрта бўғинини оммавий тарзда тарбиялаш учун Европа русумидаги мактабларни оча бош-

лади. Мустамлакачилик тизими фақат университетлар таъсис этмади. Мисрнинг британиялик ҳокими лорд Кромер огоҳлантириб айтганидай, бундай институтлар миллатчилик ҳаракатига бош бўлиб, мустамлакачилик бошқарувига хавф туғдириши мумкин бўлган диний зодагонни эмас, маҳаллий маданий зодагонни ўқитиши керак эди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мафқуравий иқлим ўзгариши билан Европа империялари ниҳоят ўз байроқларини бир оз туширишга мажбур бўлгач, Яқин Шарқ жамиятлари кескин бўлинишларга юз тутди. Собиқ ҳукрон элита: турк аслзодаларининг Миср подшохи саройи сингари қолдиқлари ҳаддан ташқари эринчоқ ва коррупциялашган ҳамда ҳукумат ишларини юритиш тажрибасига эга эмас эди. Ўрта синфларнинг улкан бўлаги: технократлар, мактаб ўқитувчилари, давлат хизматчилари каби ғарбча дунёқарашга мойил ҳамда ўз мамлакатларининг маҳаллий ва анъанавий қадриятларига нафрат билан қарар эди. Шаҳар ва қишлоқ оммаси эса халқ динининг турли шаклларига эътиқод қилар, на фуқаролик жамияти қуриш ва на сиёсий ислохотлар ўтказиш учун ташвиқ қилишга қизиқиш билдирар эди.

Бундай ижтимоий бошбошдоқлик баробарида янада чигал мураккабликлар мавжуд эди. 20-асрнинг дунё тартиби миллий давлат принципига таянар, Яқин Шарқ мамлакатларидан эса ана шу принципга амал қилиш талаб этиларди. Аммо ҳеч миллий давлат фақат Ғарб жамиятига хос бўлган тарихий тараққиёт маҳсули эканини ва бошқа тамаддунларга хос дунёнинг демографик ва маданий манзараси Ғарбнинг бу муассасига тўғри келмаслигини тушунмас эди. Мустамлакачилик давридан сўнг пайдо бўлган зодагонлар ҳар бир нарсада Ғарбга таклид қилишга уринар эди. Улар миллий байроғи, футбол командаси, миллий пул бирлиги ва почта маркалари бўлишини истар ва ушбу рамзлар пайдо бўлиши билан қолган ҳамма нарса ҳал бўлиб кетади, деб ўйлар эди.

Аммо Яқин Шарқ манзараси бундай лойиҳани қабул қилишга тайёр эмас эди. Ижтимоий бўлиниш маданий бўлиниш ҳам эди: омма анъанага содиқ бўлган бир пайтда зодагонлар Европа қадриятларини афзал кўрар эди.

Омма араб тилида, зодагонлар эса инглиз ёки француз тилида сўзлашар эди. Улар кийими, озиқ-овқати, оилавий турмуш тарзи ва интилишлари билан узаро рақобатлашар, Париж, Лондон ва Римда устувор бўлган меъёрларнинг тўхтовсиз ўзгариб туришига қараб, гоҳ ҳақиқий, гоҳида эса чалкаш бўлар эди.

Бу мустамлакачилик бошқарувининг бошқа бир ўшандан кам бўлмаган солиққа оид мероси, яъни минтақанинг халқаро чегаралари туфайли янада ёмонлашиб кетди. Тарихда ҳеч қачон Иордания, Ироқ, Ливан, Жанубий Яман ёки Ливия деган давлат бўлмаган. 20-асрнинг бошларига қадар бу минтақа Истанбулдаги Усмонлилар султонининг ягона ҳукмронлиги остида бирлаштирилган, Макка, Бағдод ва Тирана сингари узоқ ерлар узра ҳам ягона байроқ хилпираб турар эди. Бу қадар бепоён, қашшоқ, аммо ниҳоятда тинчликсевар ва барқарор заминда сон мингта кам сонли элатлар ўз билганича кун кечирар эди. Друз, шиа, яздийлар, христианлар, яхудийлар ва бошқа диний гуруҳлар; араблар, турклар, албанлар ва бошқа этник гуруҳлар. Усмонлилар империяси миллий давлат эмас эди, аммо шу билан биргаликда, европаликлар тушгунчасидаги бошқа давлатлар устидан ҳукм юргизадиган метрополия² мамлакати ҳам эмас эди. У маълум маънода Америка Қўшма штатларини эслатарди. Худди АҚШ сингари Усмонлилар давлат тизими фуқароликни этник гуруҳларга асосланмасдан белгилар эди. Франция французларнинг, Германия немисларнинг ватани бўлса, Америка этник келиб чиқиши ким бўлишидан қатъи назар, америкаликларнинг ватанидир; Усмонлилар империяси ҳам Истанбулдаги султоннинг ҳокимиятини тан олган турли этник гуруҳларнинг ватани бўлган.

Биз дунёвийлашган миллий зодагонлар европача эмас, америкача андозани улги билиб, замонавий Яқин Шарқ тақдирини яратганида яқинда бутун минтақани домига тортган фожианинг олдини бемалол олиш мумкин эди, деб ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкин.

Ироқ мисолида бу гапимизнинг тасдиғини кўраимиз. Бу мамлакат Усмонлилар қўл остидаги сокингина бот-

² Метрополия (лот.) — бош шаҳар, ёки мамлакат. — Тарж.

қоққа ўшар эди. Унинг диний қавмлари усмонлиларнинг ислом фикҳидан олинган *миллат* системаси остида ўз ишларини тартибга солиб турар эди. Яҳудийлар ўртасидаги можаролар яҳудий судлари, христианлар ўртасидаги келишмовчиликлар эса христиан судлари томонидан кўриб чиқилар эди ва х.к. Бадавийлар қабила-сига чўлда ота-боболари тутими билан яшашга ижозат берилганди. Курдлар султонни ўзининг отлиқ аскар билан таъминлаб турган ўта садоқатли этник гуруҳ сифатида қадрланар эди. Ўз ҳолича яшаётган жанублик шиалардан давлатга садоқатдан бошқа нарса талаб этилмас эди. Бундай мувозанат 400 йил давом этди.

1917 йили британияликлар Ироққа бостириб кириб, уни мустамлакага айлантирганидан, 20-асрнинг 50-йилларига келиб, бир неча бор давлат тўнғариши уюштирилганидан сўнг нима бўлди, у мустақил бўлдими?

Миллий давлат парадигмаси Ироқдаги демографик вазиятни тартибга солишда иш бермаётгани аён бўлиб қолди. Чегарани маҳаллий эмас, мустамлакачи қўл тортган бўлиб, у ўша ерда яшовчи аҳоли ўртасидаги ҳақиқий тафовутларни эмас, аксинча, мустамлакачи маъмурият бошқариши учун қулай бўлиши ҳисобга олиниб тортилган эди. Аслида мусулмонларга бегона бўлган ғарбча миллатчилик тушунчаси курдларнинг алоҳида давлат барпо этиш истагини уйғотиб юборди. Жанубда яшовчи шиалар ўзларини камситилган деб ҳис қила бошлади. Бундай шароитда макон яхлитлигини сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли шафқатсиз кучга таяниш эди. Саддам Ҳусайнсиз ёки унинг тимсолисиз Ироқ бир кечада йўқ бўлиб кетиши ва ундан-да реалроқ бошқарув структураси юзага чиқиши мумкин. Шиалар Эрон билан яқин иттифоқчи бўлган давлат тузади, шимолда эса курдларнинг ўз давлати қарор топади. Сунний араблар эса Бағдод атрофи ва ундан шимолроқдаги ерларга эғалик қила бошлайди³.

Аммо бундай бўлиниб кетиш на ҳокимият тепасидаги режимнинг, на Ғарбнинг стратегик манфаатларига мос

³ Муаллиф ушбу китобни бундан 3 йил бурун ёзгани учун ундаги баъзи бир мулоҳазалар, далил ва фактлар Яқин Шарқда рўй берган кейинги ўзгаришлар оқибатида анча эскириб қолди. — *Тарж.*

келади. Дунё хамжамияти Миллатлар лигаси яратган принципларга амал қилиб, мустамлака бошқарувидан мерос қолган чегараларнинг қонунийлиги (дахлсизлиги)ни хар доим қўллаб-қувватлаб келади. Бу билан Фарб дунёси ироқликларнинг харбий диктатурадан ҳамиша азият чекишини ёқлаб келмоқда.

Ироқдаги воқеалар илгари усмонлилар империясининг Яқин Шарқдаги вилоятлари бўлган деярли барча мамлакатларда такрорланмоқда. Усмонлилар даврида христианлар, яхудийлар, друзлар ва шиалар сингари камсонли гуруҳлар алоҳида қишлоқларда, шаҳар маҳаллаларидаги ўзига хосликларини асрлар давомида сақлаб қолишига имкон берган жамиятларда ўзлари хоҳлаганча яшаб келди. 1946 йилга келиб Франция Ливан ҳудудини Суриядан тортиб олиб, унга мустақиллик берди ва конституциясини қабул қилдирди. Унга кўра, мазкур мамлакат президенти ҳамиша христианлардан бўлиши керак. Ливан ҳам бир неча йил христианлар ҳукмронлиги остида чўлокланиб яшаб, сўнгра дахшатли фуқаролар уруши домига шўнғиб кетди.

Динга дахли бўлмаган, аксинча, нотўғри чегаралаш оқибатида юзага келган, бу ерлар учун мутлақо хос бўлмаган ҳамда кўпинча миллий давлат деган ахлоқий жиҳатдан шубҳали тушунча билан бундай таранг муносабатларга осон ечим тошиб бўлмайди. Менинг назаримда, Боснияга қарши Сербия ва Хорватия тажовузининг (қўпчилик айтаётганидай, бесўнақай) ечимини Америка Қўшма штатлари топиб бергани муҳим аҳамиятга эга. Британия ва Франция қуроллари ва муҳожир кўнгиллиларни ҳисобга олмаганда, янги, этник жиҳатдан тоза ва, бинобарин, нисбатан барқарор давлатлар пайдо бўлишини кузатиб туришдан бошқасига ярамади. Барқарор мамлакат турли этник ва диний ўтмишга эга бўлган фуқаролардан ташкил топиши керак деб биладиган Америка эса Босниянинг кўпмиллатли давлат бўлиб қолишини ҳимоя қилиб чиқди. Давлат департаментида ҳам бунга қарши бўлган овозлар янгради, виждонсиз журналистлар бунга ўзларича номақбул деб ҳам чиқди; бироқ Американинг пировард жавоби кечикиши, унинг **де факто** мавжуд бўлган Дейтон битимида қайд этилган этник бўли-

нишга тоқат қилиши бу мамлакатнинг ўз сиёсати бўлмай, унга Европа ўтказган босим натижаси эди.

Ушбу мулоҳазалар Яқин Шарқ ва собиқ Усмонлилар империяси ўрнида вужудга келган бошқа мамлакатлар бугунги кунда нима учун нотинч ўлкаларга айланиб қолганини тушунтиришга ёрдам беради. Араб дунёси ҳозирги кишиларнинг хотирасидан олдинги даврда 1517 йилдан 1917 йилгача бирорга ҳам каттароқ фуқаролар урушини бошидан кечирмаган ва шарқликларга хос вазминлик тимсоли эди. Бугунги кунга келиб эса у сайёрамизнинг энг беқарор минтақаларидан бирига айланиб қолди. Ислом асосида барпо этилган ижтимоий ҳаётнинг ғарбча ҳаёт тарзи билан алмаштирилиши, ваъда берилганидай, эски келишмовчиликлардан озод бўлишга эмас, доимий бошбошдоқликларга олиб келди.

Аммо бошқа бир омил ҳам бор. Эҳтимол, одамларга ташвиқ қилиш ва улар оромини бузишнинг энг яхши йўли қўшнилар юртига тажовузкор ва ақлли босқинчининг бостириб кириши бўлар. 1948 йили Яқин Шарқда айнан мана шу ҳол рўй берди. Мусулмон дунёсининг ҳозирги аҳволи ва кейинги ўн йилликлар давомида вужудга келган, анъанавий тарзда тафаккур қиладиган мусулмонлар учун ҳақорат бўлиб туюладиган диний экстремизмнинг турли шакллари биз асосий фактни — 1948 йили Исроил давлатини ташкил этиш учун фаластинликларнинг ери тортиб олиниб, ўз ватанидан қувғин қилинганини эсда тутмагунимизча тушунарсиз бўлиб қолаверади.

1948 йилнинг бошида Фаластин араб мамлакатлари орасидаги анча ривожланган ва халқи ўқимишли бўлган бир мамлакат эди. Унинг аҳолиси зичлиги, ҳар квадрат милга ҳисоблаганда, Франция кўрсаткичига тўғри келарди. Христиан ва мусулмон бўлган фаластинликлар араб миллатчилигининг ҳам, араб дунёсини Европа технологияси ва тафаккурига таништиришнинг ҳам олдинги марраларида эди. Уша йил охирларига бориб фаластинликлар ватангадога айланди. Уларни уйларидан ҳайдаб чиқариш жараёни яқинда Болқон ярим оролида рўй берган этник тозалашлардан ҳам даҳшатлироқ бўлган эди.

Мусулмон дунёсида “*ан-Накба*”, фалокат деб ата-ладиган ушбу воқеа Фарбнинг минтақага оид тушунчаларини тезда ўзгартириб юборди. Араблар худди немисларнинг жиноятлари учун товон тўлаётгандай эди. Агар яхудийларга Германиянинг бир қисми, масалан, Бавария берилганида мусулмонлар бу иш адолатдан бўлди, дейишлари мумкин эди. Аммо фаластинликларга нисбатан этник тозалаш ўтказиш бемаъни ва хато иш эди. Араб дунёси кутилмаганда янги ва душман давлат ўзини иккига бўлиб ташлаганини кўриб қолди. Қўшни мамлакатлардаги демографик вазият юзлаб, минглаб фаластинлик қочқинлар келиши билан ёмонлашиб кета бошлади. Масалан, Ливан аҳолиси бир ой ичида 20 фоиз ортиб кетди. Иордания аҳолиси эса 30—35 фоиз кўпайди.

Бундай фалокатга дуч келган фарблашган зодагонларнинг орзу-умидлари чиппакка чиқди. Фарбликларнинг фақат Исроилни қўллаб-қувватлаши, фаластинликларнинг ўз ерларига қайтиб келишига йўл очиш ёки уларнинг деҳқончилик қилиб келган далалари, қишлоқлари ва ишидан айрилгани учун товон пули олишига имкон яратиш учун Исроилга босим ўтказишдан бош тортиши ушбу минтақа аҳолисининг Фарбга завқ-шавқ билан қарашига путур етказди. Бир ислом воизи айтганидай: “Агар Фарб шариати шу бўлса, бизга унинг умуман кераги йўқ”. Фарбнинг араблар ва мусулмонларга нисбатан нафрати шу даражага етдики, уларнинг назарида халқаро тартибнинг муҳим принциплари бузилганидан кўра бутун бошли араб давлати ер билан яксон қилиб ташлангани афзал эди.

Фарбнинг нафратига дучор бўлган миллатчи ҳарбий режимлар социалистик блокка юз тутиб, Тито ва Хрушчев билан ноз-қарашма қила бошлади. Пуфаксимон курук гап-сўзлар билан ўтган йиллардан сўнг, “Фаластин — фаластинликлар учун!” даъвоси билан ярим-юлуқ урушлар ҳам бўлди. 20-асрнинг 80-йилларида коммунистик блок инқирозга юз тутиши билан ҳамма нарса барбод бўлди, Исроилнинг кучи олдида ожиз қолган араб режимлари обрўси тутдай тўкилиб кетди. Кўрфаз урушидаги мағлубият ўша режимлар фақат бир нарсага: Исроил билан тинчлик шартномаси имзолаш эвазига Фарб-

дан молиявий ёрдам олишга қодир эканини намоиш этди, холос.

Бугунги вазият Яқин Шарқдаги аксарият мамлакатлардаги ҳарбий хунталарнинг қудрати ўша ернинг ўзида эмас, Фарбда эканини кўрсатмоқда. Айни пайтда Миср ва Тунис ҳамда Фарбнинг минтақага суқилиб кириши учун қулай бўлган бошқа мамлакатлар халқлари ўз режимиларини тобора кўпроқ сўкмоқда.

Эндиликда мўътадил фикрловчи кишилар бу муаммо ечимини демократияда деб билмоқда. Агар аҳоли ўз мамлакатларидаги режимлардан нафратланса, нима қилиш кераклигини ўзи ҳал этиши лозим. Аммо кўпгина Яқин Шарқ мамлакатларида амалда бунинг имкони йўқ. Фарбпараст режимлар, маълум сабабларга кўра, демократия жорий этилишига ижозат бермаслиги тайин. Шунинг баробарида Фарб ҳам ўзи ишонган халқ ваколат берган ҳукумат тўғрисидаги универсал қадриятни минтақадаги дўстларига нисбатан қўллашга рўйи хуш бермаётир. Кўрфаз бўйидаги фарбпараст режимларнинг аксарияти абсолютизм (ҳокимиятнинг бир киши қўлида жамланиши)га мойиллик билдирмоқда. Яман сингари демократиянинг ҳақиқий шаклларига эга бўлган араб режимларининг эса Фарб билан муносабатлари унчалик ҳам илик эмас.

Жазоир Фарбнинг демократлаштиришга бўлган муносабатига жуда яхши мисол бўлади. 1830 йили Франция босиб олган бу мамлакат мустамлакачилик даврида ўзига хос хусусиятларидан деярли бутунлай айрилаёзди. Ҳатто 20-асрнинг 50-йилларида ҳам араб мактабларида ўқувчиларнинг ўз она тилларида таълим олиши тақиқланган эди. Ҳар бир бола “*Nos ancetres les Gaulois etaint blonds*” (“Бизнинг аجدодларимиз галлар оқтанли бўлишган”) сингари поэмаларни ёд олишга мажбур этилар эди. Жазоир *La France musulmane*, яъни мусулмон Францияси эди. Франция осонлик билан Жазоирни бўлиб юборишни истамас эди. 1952–1956 йиллардаги озодлик уруши пайтида Франция Жазоир аҳолиси ўн фоизининг, тахминан, бир миллион кишининг ёстигини қуритди. Ушбу эпизод — Миллион нафар жафокаш киши инқилоби — мусулмонлар тасаввуридаги Фарб онгига

нотаниш бўлган муҳим жиҳатдир. 1992 йили, социалистларнинг бир партия раҳбарлигига асосланган 30 йиллик турғунликдан сўнг, бу мамлакатда сайлов ўтказилди.

Ричард Никсон ўша йили чоп этилган “Лаҳзани ушлаб қолинг” китобида бундай деб ёзади: “Мусулмонлар кўчаларни бақир-чақир намойишлар билан тўлдириши мумкин, бироқ улар сўров ўтказиш орқали ҳокимиятни қўлга киритишга қодир эмас”. “Ислом нажот fronti”-(ИНФ) вакили бўлган жазоирлик мусулмонларнинг фикри эса бутунлай бошқача. Сайловда 207 та ўрин учун кураш олиб борилди, шундан 188 тасини “Ислом нажот fronti” эгаллади. Ҳокимият тепасидаги хунта бор-йўғи 16 та ўринни эгаллади, қолган ўринларни эса социалистик партиялар ва мустақил номзодлар қўлга киритди.

11 январ куни ҳарбийлар ҳокимиятни қўлга олди ва сайлов натижаларини бекор этди. Улар ИНФни қонундан ташқари деб эълон қилди ва унинг минглаб раҳбарларини Саҳрои Кабир ичкарасидаги концентрацион лагерга жўнатди. Мусулмон йўлбошчилари Фарбни бу давлат тўнтаришини қоралашга даъват этди, аммо улар сукут сақлашдан бошқа нарсага ярамади. Санкциялар жорий этиш ниятидан йироқ бўлган Фарб давлатлари бу мамлакатдаги ҳукмрон режимни пул билан кўмиб ташлай бошлади. Халқаро валюта жамғармаси 300 миллион АҚШ доллари миқдорида шошилишч ёрдам берди. 1994 йили яна президент сайлови ўтказилди. Унда ислом партияларининг иштирок этиши тақиқлаб қўйилди. Генерал Ламин Зеруал президент этиб сайланди, Фарб уни самимий табриклади ва энди ҳамма нарса “изига тушиб кетади”, деб умид билдирди.

Бу билан мусулмон дунёсига нима шама қилинаётгани аниқ эди. Мабодо, демократия Фарбнинг суйган диктаторларини жамятнинг консерватив кадриятларига шेरлик бўлган машҳур арбоблар билан алмаштиришни назарда тутса, унга тоқат қилинмайди. Афсуски, ҳали бу машъум сабоқ ҳам кам экан. Ислом ҳаракати ўз раҳбариятининг ҳокимиятдан четлаштирилиши билан парчалашиб кетди. Манфаатлари топталган ўша халқнинг маълум бир бўлақлари режимнинг ваҳшийликларига қарши қўлига қурол олди. Албатта, ҳокимият ҳам қараб турма-

ди. Шу вақтгача 50 мингдан ошиқ жазоирликлар ўлдирилди. “Эмнести Интернешнл”нинг 1995 йилги маълумотларида таъкидланганидай:

Хавфсизлик кучлари минглаб одамларни ўлдирди. Одамларни суд қилишда халқаро меъёрлар асосидаги адолатга риоя қилмаслик ҳоллари давом этмоқда. Маълум қилишларича, қийноқ ва шафқатсизлик, айниқса, қамоқда ушлаб туриш пайтида кенг тарқалган. Йил давомида хавфсизлик кучлари ҳибсга олган кишилар “дараксиз йўқолган”.

Ё ниҳоят адолатли сайлов ўтказилади, ёки бўлмаса, бу даҳшатлар абадий давом этади.

Албатта, чиркин Фарб матбуотида ёвуз ақидапарастлар демократияни қабул қила олмаслиги хусусидаги бақир-чақирлар бўлиб туриши табиий ҳол. Аммо ИНФ раҳбариятининг илғор фикрлайдиган қисми Жазоир ўз ҳукмронлиги остида демократик давлат бўлиб қолишини очиқ-ойдин баён этди. Унинг маънавий раҳнамоси Шайх Абдулҳамид бин Бадис бундай деб ёзган эди: “Ҳеч ким одамларнинг розилигисиз уларни бошқариши мумкин эмас. Ҳокимиятни кимгадир бериш ёки тортиб олишни одамларнинг ўзи ҳал қилади”. Жазоир мусулмонлари саҳнасидаги ваҳҳобийлар демократия принципини ёмонотлиқ қилаётгани тўғри, улар мусулмонларга, ҳокимиятни Аллоҳнинг қонунини бекор ёки майиб қилиши мумкин бўлган партияларга беришни динимиз тақиқлайди, деб даъво қилади. Бироқ ИНФнинг Европадаги бош вакили Анвар Ҳаддам тез-тез норозилик билдирганидай, Жазоирдаги етакчи ислом ҳаракатининг мақсади ўзини ҳокимият тепасига олиб келиши мумкин бўлган демократия тажрибасини (жорий этишни) тўхта-тиб қўйиш эмас. Бу мамлакатдаги етакчи исломий партия раҳбари Рашид ал-Ғаннушийнинг демократик сиёсий бошқарув билан исломнинг бир-бирига зид келмаслиги хусусидаги бир неча китоблари Тунисдан бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди.

Фарбнинг калтабин стратегияси натижасида айни пайтда ўта ҳақоратомуз вазият вужудга келди. Бундай

вазиятда Фарбни қаттиқ қўллаб-қувватлаётган Якин Шарқ мамлакатларида ҳам халқнинг ваколатига эга бўлган ҳукуматга хайрихоҳлик ўта суғлиғича қолмоқда. Бунинг тескариси ўлароқ, Фарб давлатларининг демократияни жорий этган мамлакатлардаги жараёнлардан асабийлашиши давом этаётган кўринади. Бундан чиқариладиган яна бир хулоса шуки, шу вақтгача араб дунёсининг ҳеч қаерида демократия ва дунёвийликка эришилмади. Бу икки тушунчадан бири иккинчисини инкор қилади.

Аксарият мусулмонлар ўзларининг мана шундай тартиб остида яшаётганига гувоҳ бўлади. Бугун Фарбнинг ушбу минтақага мутлақо салбий таъсир кўрсатаётгани аён бўлиб қолмоқда. Фарб Исроилга ҳомийлик қилмоқда, бу давлатнинг ўзига қўшни бўлган давлатлар ерига бостириб кираётганидан кўз юммоқда, ҳатто бунинг учун пул ҳам тўлаётир. Жазоир мисолидан сўнг, демократлаштириш араб дунёсига хос жараён эмас, деган бир қараш пайдо бўлди.

Бундай шароитдаги ижтимоий ва психологик ҳаётда яшаб бўлмаслиги аён. Демократия, сўз ва мажлис қилиш эркинлигини таъминлайдиган, қатағонга йўл бермайдиган механизм мавжуд эмас. Фарб Эрон сингари ўзига ёқмаган давлатларни инсон ҳуқуқларини камситгани учун айблаб келади, шу билан бир вақтда, ўзига дўст бўлган мамлакатлардаги бундай камситишларга қарши лом-мим демайди. Режимлар нафақат ўз халқининг муҳаббатидан, қолаверса, ишончидан ҳам айрилганини яхши билади. Миллатчиликдан ҳафсаласи пир, диндан эса бегона бўлган режимлар йўлбошчилари Фарбга тобора кўпроқ суяниб қолмоқда. Ҳаммаёқни исломий муҳолифат босиб кетган бир шароитда ички муҳолифатни нима қилиш керак? Уни шафқатсизларча бўғиб ташлаш керак.

Қийноқларни қўллаш фақатгина сўроқ қилишнинг тасодикий қуроли эмас. Кўпгина мамлакатларда у давлатни бошқарув тизимининг ажралмас қисми ҳамдир. Ва у яна одамнинг ғурурини ўлдирадиган восита сифатида инқирозга юз тутганга ўхшайди. Бугунги кунда диндорларнинг, худди ўтмишда бўлгани каби таъқиблар кучайгани

сари эътиқоди ҳам мустаҳкамланиб бормоқда. Менга Зайнаб ал-Ғаззолийнинг — у Мисрнинг катта таъсир кучига эга бўлган мусулмон фаолларидан биридир — кундалигидан бир парча келтиришга ижозат берсангиз:

Мени ҳолдан тойиб қолган пайтларим қийнаш учун замбилда олиб кетишар эди. Улар ўз қамчиси билан инфекция тушиб улгурган яраларни қайтадан савалаб қонатиб юборарди. Бу пайтда яралар бир оз тузалиб, пўсти кўча бошлаган бўларди. Мен ҳолсизликдан оёқда туролмай йиқилиб тушганимда ҳам бирор одамни суяб турадиган у ёки бу айёрони мослама ёрдамида калтаклашни давом эттиришарди. Ҳатто ҳушимни йўқотганим ҳам уларни тўхтата олмас эди: улар мени кўпроқ қийнашни истар эди, шунинг учун қийноқларни давом эттириб, танамга соғлиқ учун зарарли бўлган аллақандай дориларни укол қилишар эди. Мени қийнаётган кишининг қамчиси соат оша, кун оша итлар билан, итлар эса мажбурий ва чидаб бўлмас ҳолат билан алмашар эди. Ўлим ёқасида турган мендек ожиз бандасига фақат Аллоҳнинг ўзи нажот бериши мумкин эди. Мен Ул зотнинг марҳамати билангина бу қийноқларга чидашим мумкин эди. Хомхаёлларига асир бўлган дўзахий золимлар мени ўзларига бўйсундиришни асосий мақсад деб билар ва бу борада ҳеч қандай разилликдан тап тортмасди. Улар менинг қаршилигимни синдира олмагач, ўзларининг жагига муштар ва ақлдан озган кишиларникига ўхшаган хатти-ҳаракатлар қиларди. Бундай қийноқлар Аллоҳга ишонган ва унинг сулуқини тутган киши учун бефойда эди.

Араб дунёсининг Данте асарларида тасвирланган қамоқхоналарида диний руҳ мустаҳкамланади. Омон қолган киши — ғолиб, ҳалок бўлган эса — ғозийдир. Бундай шароитда (хукмрон) режим худди христианлар билан мусобақалашган Рим империяси сингари ғолиб бўла олмайди.

Ушбу система 30 йил давомида кучайди. Диндорлар таъкиб этилмоқда. Режимлар халқнинг қаҳр ва ғазаби олдида ўз кучини йўқотиб бормоқда. Бу қаҳр режимларнинг Фарбдаги хомийларига ҳам қарши қаратилгандир.

Аммо бу ҳали ҳаммаси эмас. Тазйиқ ўтказувчилар орасида илгари кузатилмаган ва мутлақо янги, ташқи дунёнинг қўзига ташланмайдиган, сунъий, кескин шароит вужудга келмоқда.

Айни масала ушбу бобнинг асосий мавзусидир. Мабодо бирор киши замонавий ислом радикализи ҳақида фақат бир нарсани тадқиқ қилса, у ҳақиқий исломга ўхшаш бўлиши керак. Айни пайтда жаҳон жамоатчилиги исломга нисбат бераётган инсон ҳуқуқларининг шармандали тарзда поймол қилиниши, ўзга дин ва миллат вакилларига нисбатан тоқатсизлик ва терроризм аслида бу динга дахли йўқ тўдаларнинг, мутаассибларнинг ва кўпинча худобехабар муртадларнинг ишидир. Консерватив ва чин мусулмонлар ҳеч қачон терроризмга қўл урмаган.

Ушбу постнорматив исломнинг илдизи қаерда? Биринчидан, гарчи мен ҳар бир диний норозилик ҳаракатини ижтимоий-иқтисодий омиллар даражасига туширишга уринишларга шубҳа билан қарасам-да, учинчи дунё мамлакатлари шаҳарларида сўнгги 30 йил давомида вужудга келган кескин кўчишни эсга олиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Қоҳира аҳолиси ҳар йили 700 минг кишига кўпаймоқда, бу шаҳар аҳолисининг сопи у ердаги хоналар сонидан уч баробар кўпдир. Ҳар бир мусулмон давлати пойтахтини каталак уйлар халқаси ўраб олган: Туркиядаги *gecekondus*, Жазаирдаги *bidonvilles* (камбағаллар яшайдиган хароба кулбалар) да қишлоқлардан шаҳардаги моянадан умид қилиб кўчиб келган кишилар ноқонуний уйлар қуриб олади.

Бу кишилар сиёсат билан мутлақо қизикмайди. Уларнинг *авлиё*ларни анъанавий тарзда ҳурмат қилиш орқали динга эътиқод қилишини ҳамма билади. Аммо фарзандлари хусусида бундай деб бўлмайди. Фарзандларнинг маълумоти юқорироқ бўлади, улар баъзан бирор университетга ҳам кириб ўқийди ва у ерда илм-фан, тиббиёт ёки муҳандисликдан таълим олади, сўнгра тобо-

ра шишиб бораётган демография иш жойидан сиқиб чиқаргани туфайли ишсиз қолади. Улар шаҳарнинг анъанавий синфлар системасида ўзига ўрин тополмай, янги ички қуввинлар синфи сафига қўшилади.

Улар ўзига уй топиш учун ичкарига юзланади, аммо оталари динидан қониқмайди. Қишлоқ заминидан юлиб олингани учун уларнинг бўйни сохиби тариқатлар ва авлиёлар мақбаралари ва (диний) маросимлар тармоғига эга бўлган деҳқонларча эътиқодга ёр бормади. Ёшлар назарида бу тармоққа интеллектуал вазминлик ва сиёсий саъй-ҳаракат етишмайди, шунинг учун улар бошқа бир йўналишга юз тутлади.

20-асрнинг 60-йиллари охирига қадар бу ёт синф гоҳ марксизм, гоҳ ахлоқона ва ирқий жиҳатдан фаол бўлган миллатчиликка асосланган баасизм⁴дан дардларига дармон излар эди. Баасизм ҳозирги кунда ҳам Сурия ва Ироқдаги режимлар ҳукмронлигини таъминлаб келмоқда. Аммо 1967 йилги урушда “Араб миллий ишончи” партияси мағлубиятга учрагач, унинг ўрнига бошқа бирор партия юзага келиши керак эди. Унинг ўрнига ваҳҳобийлик деб ном қозонган секта пайдо бўлди. Бу ҳол ёшлар учун айни муддао эди.

Ваҳҳобийлик 18-асрнинг охирларида Марказий Арабистон чўлларида ислохот ҳаракати сифатида вужудга келган эди. Бу минтақа ҳамisha олис бир жой бўлиб, ё фавқулодда заиф диний эътиқод, ёки бўлмаса, тоқатсиз дин софлиги учун кураши билан от қозониб келган. Ислоннинг дастлабки асрида Тамим маҳаллий қабиласи экстремист хорижийлар сектаси учун кўплаб ёшларни ўз тарафига оғдириб олади. Улар ўз сектасига мансуб бўлмаган кишиларни кофир деб билар ва уларни зудлик билан ўлдириш керак деб ҳисоблар эди. Гуноҳга йўл қўйган ҳар бир мусулмон кофир деб эълон қилинар ва ўлимга ҳукм этилар эди.

Яқин Шарқдаги хорижийлик ҳаракати хижрий 3-асрга келиб, инқирозга юз тутди. Аммо ваҳҳобийлар мана шу тамойилни қайта тирилтирди. Унинг асосчиси Муҳаммад ибн ал-Ваҳҳоб, мусулмон дунёси мажусийликка

⁴ Баасизм (араб. баас – уйғониш) – Араб социалистик уйғониш партияси. 1968 – 2003 йилларда Ироқда ҳукмрон партия бўлган. – *Тарж.*

юз тутди, деб ҳисоблаб, тез орада янги давлат барпо этди. Диннинг ўта софлиги тарафдори бўлган ваҳҳобийлар назарида, художўйликнинг мавжуд анъанавий шакллари мусулмонларнинг сиёсий инкирозига сабаб бўлаётган эди. Улар Аллоҳ авлиёларга эътиқод қилган ва Ул зотнинг ўзига бевосита эмас, Расулulloҳ орқали илтижо этиб, намоз ўқиган (**таваccул**)ларга тоқат қилган мусулмон қавмдан ўз марҳаматини дариг тутади, деб ҳисоблар эди. Ваҳҳобийлар ибн Таймиянинг асарларидан ўз эътиқоди учун интеллектуал қарашлар системасини топгач, исломга у пайдо бўлган пайтдаги софлигини қайтариш умидида мужодала бошладилар. Уларнинг наздида, гўё чин эътиқод кемасидан улоқтирилган Қуръон ва ҳадислар ўрта асрларда яшаб ўтган фақиҳлар ва илоҳиётшунослар чангалидан ҳамда асрлар лойқасидан озод бўлиши керак эди.

Тарихчилар ўша сабрсиз фаолларга, улар ҳам худди Европадаги Реформация даври мутаассиблари юритган сиёсатга ўхшаш йўл тутаетганини ва бу мутлақо кутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкинлигини кўрсатиб беришлари керак эди. Масалалар кўпинча бир-бирига жуда ўхшаш эди. Ўрта асрларнинг схоластик биноси бузиб ташланди, унинг ўрнини индивидуал онгда муқаддас битикка нисбатан шаклланган ишонч эгаллаши керак эди. Ўтмишнинг буюк алломалари ниҳоят гўрга тикилди, кўпинча улар шафқатсизларча лаънатланадиган бўлди. Авлиёлик гоёси илк диндорлар (уларнинг барчаси авлиё бўлгани учун авлиёликка мухтож эмас эди)нинг сўзлигида мавжуд бўлмагани учун унга шубҳа билан қараладиган бўлди. Масжидлардан безак ва ҳашамлар йўқ қилинди, илгариги пайтларда санъат намунаси бўлган мураккаб муқаддас рамзлар одамларнинг эътиборини чалғитади, деб ҳисобланадиган бўлди. Диний маросимлар ваҳийда ижозат берилган даражага қадар камайтирилди. Шаҳар ва қишлоқлар муқаддас анъаналардан тозаланди ва стандартлаштириш сиёсатига бўйсундирилди.

Ваҳҳобийлар Марказий Арабистон бўйлаб юришлар қилиб, муқаддас шаҳарлар бўлмиш Макка ва Мадинани ҳам забт этди. Бундан бутун мусулмон дунёси дахшатга

тушди. Улар ўзларининг кромвелча ваколатига мос равишда ваҳийга мос келмаган ҳар бир бинони бузиб ташлади. Гумбаз ва миноралар кўзига балодай кўрингани учун ер билан яксон қилинар эди. Авлиёлар ва Расулulloҳ оила аъзоларининг мақбаралари вайрон этилди. Анъанавий уламолар ваҳший судга тортилди, баъзилари эса ўлдирилди. Тўртта анъанавий фикҳ мактаби таълимотлари тақиқлаб кўйилди.

Яқин Шарқда эмас, Европада хаста кишига менгзалган Усмонлилар империяси Мисрдан у ерга кўшин жўнатиб, ваҳхобий қабилаларни мағлуб этди ва анъанавий динни қайта тиклади.

1916 йили рўй берган ва Лоуренс бошчилик қилган Араб кўзғолони оқибатида Усмонлилар империяси бутунлай инқирозга юз тутгач, мўъжазгина Хошимийлар подшолиги икки мукаддас шаҳарни эгаллади ва 1926 йилга келиб, бутун дунё Макка ва Мадина устидан ваҳхобийлар ўрнатган ҳукмронликни тан олди. Яна ҳақиқий фикҳ ва калом илми сиқувга олинди ҳамда мўътадил исломнинг самарали ранг-баранглиги ўрнига тоталитар калвинизм⁵ни жорий қилишга уриниб кўрилди.

Гарчи ваҳхобийлик 20-асрнинг бошларида яшаган ислохотчилар, хусусан, мисрлик Мухаммад Абдуҳ ва Рашид Ридога муайян таъсир кўрсатган бўлса-да, 20-асрнинг 60-йилларига қадар деярли барча мусулмон олимлар ва институтлар уни арабларнинг нефт туфайли орттирган бойликлари эвазига келган жирканч ходиса деб ҳисоблар эди. Саудия Арабистони кутилмаганда дин софлигини ўз худудидан ташқарига ёйиш учун молиявий қудратга эга бўлиб қолди.

У бир неча йўл билан амалга оширилди. Маккада “Мусулмон дунёси лигаси (робитаси)” тузилди, у ўз сафига дунё мусулмонларининг ваҳхобийлик илоҳиётшу-

⁵ Калвинизм — протестантизмнинг бир йўналиши бўлиб, унга Ж.Калвин асос солган. У Женевадан Францияга, Нидерландияга, Шотландияга ва Англияга тарқалади. Калвинизм таъсирида нидерланд (16-аср) ва инглиз (17-аср) инқилоблари рўй беради. Калвинизмга факат мукаддас битикни ва инсон тақдири олдиндан белгилаб кўйилиши ҳақидаги ақидани тан олиш, рухонийларнинг одамлар нажот топиши учун берадиган ёрдамани рад этиш, черков одатларини соддалаштириш хос эди. — *Тарж.*

нослигига қатъий риоя этарак бирлашишини назарда тутар эди. Мисрдаги ва, хусусан, Ливандаги нашриётлар қўлга олинди, уларда анъанавий исломий матнлар ваҳҳобийлик ақидасига мослаштирилиб, тахрир қилинган ҳолда қайта чоп этилди. Тасаввуфга оид теран асарлар соддадил бадавий сектантлар учун қарғишдай бир гап эди, шунинг учун улар аста-секин сиқувга олинди. Бутун дунёда ваҳҳобийликни ёйиш учун ислом марказлари, янги масжидлар қурилиб, хайрия лойиҳалари амалга оширила бошлади.

Учта университетнинг барпо этилиши буларнинг барчасидан кўра кўпроқ таъсир кучига эга бўлган бўлса ажаб эмас. Булар Риёдаги Сауд университети, Мадинадаги Ислом университети ва Маккадаги Умм ул-Қура университетидир. Бу институтларнинг нефтга бой бўлган подшоликнинг тез кўпайиб бораётган масжид ва мактабларини мутахассислар билан таъминлаши билан бирга, мусулмон дунёсини ваҳҳобийлик ақидасига бўйсундиришдай яна бир халқаро вазифаси ҳам бор эди. Дунёнинг турли бурчакларидаги ёш мусулмонлар учун минглаб стипендиялар жорий этилди ва ҳар мавсумда минглаб ёш ваҳҳобийлар ўз мамлакатларига уни тарғиб қилиш учун қайтиб келади. Дунё мусулмонлари лигаси, шунингдек, Риёд шаҳридаги Ёш мусулмонларнинг умумжаҳон ассамблеяси ўша мутахассисларни тайёрлаш учун миллион-миллион долларлик пулни ўша университетларга ўтказиб беради. Шу тариқа ваҳҳобийлик бир авлод умри давомидагина деярли ҳар бир мамлакатнинг диний манзарасида етакчи ва нифоқ уруғларини сепувчи кучга айланди.

Ваҳҳобийлик пойтахтлар атрофида пайдо бўлган каталак уйлاردан иборат шаҳарчаларда тап-тайёр мижозлар топди. Диний арбоблар ўша жойларда бир неча институтлар ёки масжидлар курди. Қайтиш оқими, янги ваҳҳобийларнинг ёниб турган кўзлари битмас-туганмас пул маблағи билан биргаликда унчалик қаттиқ бўлмаган қаршиликка дуч келди. Ваҳҳобийларнинг кучая боришига фақат давлат жиддий қаршилик кўрсатар, уларнинг кучайиб кетаётганидан ва мусулмонлар ўртасида бўлинишлар вужудга келаётганидан хавотир-

ланар эди. Вебернинг кузатишича, ҳар бир диндаги муросасиз муқаддас битикка ишонишга даъват қилувчи ҳаракатлар жуда тез майда-майда бўлақларга бўлиниб кетиш хусусиятига эга. Британиянинг ўзида протестантизмнинг 3 мингдан ошиқ диний сектаси бор. Ёш ваҳҳобийлар диннинг ортодоксал ва 4 та фикҳ мактаби ақидаларини рад этиб, уларнинг муқаддас битикларни тафсир қилишини меъёрдан кескин четга чиқиб кетиш деб баҳолади.

Бу арабларнинг хароба уйлари билан боғлиқ сахнадир. Муҳожирларнинг қабила ва тариқат нималигини билмайдиган иккинчи авлоди ўзининг ижтимоий ҳаёт чеккасига чиқиб қолгани билан боғлиқ норозилигини ифода қилиш воситасини ваҳҳобийлик ақидасидан топади. Келиб чиқишига кўра, сахронинг оқ ва қора соддаликларига мойил ваҳҳобийликнинг бошқа мазҳабларни тан олмаслик табиати инсониятнинг ушбу ёввойи синфи излаётган руҳий озикдир.

Такфир ваҳҳобийликнинг энг жозибадор принципи эди. У бирор кишини исломдан ташқарида деб эълон қилишдир. Ваҳҳобийлар талқинига кўра, бундай диндан чекинган киши фақат ўлимга лойиқ, ушбу шафқатсиз ақида эса хорижийликдан олинган.

Такфир ақидасининг мужассам ифодаси “*ал-валаъ вал-барაъ*” (“садоқат ва оқлаш”) деган машҳур ақиданинг мағзини ташкил этади. Мусулмонларнинг классик сиёсий назариясида ислом дунёсидаги ёш болалар ҳам билладиган кичик бир ақида бор. Унга кўра, мусулмон давлатининг раҳбарига қарши, гарчи у диннинг баъзи бир рукнларини бузган тақдирда ҳам, исён кўтаришга ижозат берилмайди.

Ислом энди шаклланаётган пайтда хорижийлар ваҳшийларча кўзғолонлар кўтарганда, илоҳиётшунослар жамиятни фуқаролар урушига гирифтор этгандан кўра, ёмон ҳукуматга чидаш яхшироқдир, деган хулосага келган эди. Ҳеч ким муқаддас қонунни оёқости қиладиган ҳукуматга бўйсунмаслиги лозим, аммо у қурол кўтармаслиги керак, чунки бундай қилса, оқибатда мусулмонлар бирлигига путур этади ва душманга дарвозалар очиб берилади.

Суннийликнинг ушбу тинчлантирувчи позицияси — туримига ваҳҳобийлик назариётчилари тоқат қила олмайди. “**Ал-вараъ вал-бараъ**” ақидасининг маъноси одамнинг фақат ваҳийга тўла амал қиладиган давлатга буйсунишини англатади. Агар ҳукмдор хатога йўл қуйса, унга қарши курашиш керак, чунки бу унинг **тағут**, яъни ёлғон ва бутпараст буйруғидир. Тақводорлар дунёнинг шайтон васвасасига тўла нарсаларига меҳр қуймаслиги, порлоқ ва адолатли келажакка эришиш учун ўша ҳукмдорни ағдариб ташлаш йўлида курашиши даркор.

Ушбу янги хорижийлик⁶ бугунги кунда деярли ҳар бир маданият бошидан кечираётган феноменнинг ислобий кўриниши — сиғиниш ҳодисасидир.

Бу сиғинишми, ёки социологик лаҳжада айтилаётганидай, янги диний ҳаракатми? “Аллоҳнинг болалари”дан тортиб, “Муккадас ой”, ёки “Ҳаре Кришна” издошларигача одамни адаштириб юборувчи диний эътиқод турларига сиғинади. Бироқ улар учун умумий бўлган унсур кишини ҳайратга солади: уларнинг наздида, дунё ҳалокатга мустаҳик, ифлос ва ёвуздир. Жамият тўғри йўлдан оғиб кетган, фақат айрим кишиларгина ҳақиқат тарафидадир. Наҳот топувчилар ва ҳалокатга маҳкумлар ўртасидаги тафовут мутлақдир.

Ушбу ҳодисани теизмлар билан чегаралаб бўлмайди. 1995 йили Токио метросида фалажловчи газ воситасида ҳужум уюштирилди. Ом Пировард ҳақиқат ибодатхонаси вакили ва ўша ҳаракат раҳнамоси Шоко Асаҳара необуддист эди. Бизга маълум қилишларича, у эришган ютуқлар орасида сув остида ҳам нафас ола билиш кўникмаси ҳам бор экан. Бироқ унинг буддизм контекстида галати бўлган асосий ақидасига кўра, 1997 йилнинг 12 июн куни охирзамон рўй бериши керак эди. Ташки дунё ёвуз ва гуноҳлари учун тавба қилмаган эмиш. Метро — зулмат дунёси, шунинг учун ҳақиқий диндорлар унга ҳужум қилиши керак эмиш.

⁶ **Неохорижийлик** — янгитдан пайдо бўлган хорижийлик ҳаракати бўлиб, унинг таркибида Хазарика ва Басра сингари радикал кичик секталар мавжуд. Улар ўзларини қолган мусулмонлардан ажратиб кўрсатади, қолган мусулмонларнинг барчасини ўлимга ҳукм қилади. — *Тарж.*

Уларнинг наздида, жамиятни ёвуз деб эълон қилиб, култ — сифинишга қочиб ўтиш лозим. Араб тилида бу **такфир вал-ҳижра** дейилади. Айнан мана шу сўзлар замонавий араб дунёсида вужудга келган диний экстремистларнинг шиорига айланди: 20-асрнинг 70-йилларида **Такфир вал-ҳижра** гуруҳига мисрлик Шукри Мустафо раҳбарлик қилган эди. Шукри Мустафо, худди кутилганидай, муҳожирларнинг иккинчи авлодига мансуб эди. У Мисрдаги етакчи диний ҳаракат бўлмиш “Мусулмонлар биродарлиги” таълимотига боши билан шўнғиб кетди. Биродарликнинг зўравонликка йўл қўймаслиги режимнинг кучая бориши ва катагон қилиши натижасида обрўсизланиб қолганга ўхшар эди. Шукри Мустафо шундан сўнг ўз фракциясини тузади. 1978 йили Мисрнинг етакчи диний мутафаккири шайх аз-Даҳабийни қўлга олиб, ўлдиргандан сўнг мазкур фракциянинг номи машҳур бўлиб кетади. Унинг тақводорлиги ва сиёсий зўравонликни инкор қилиши Шукри Мустафонинг наздида, ўзини сотқин деб эълон қилиш учун етарлидай эди.

Араб дунёсининг ҳурматли кишиларидан бири бўлган Шайх ал-Даҳабийнинг ўлдирилиши янги хорижийлик эксклюзивизми (бирор киши ёки гуруҳнинг ўзини бошқалардан устун қўйиши)да мавжуд бўлган хавфли диний арбоблар бошига бало қилиб қўйди. Анъанавий ислом ҳеч қачон, хусусан, 11-асрда яшаган Ғаззолий замонидан бошлаб, мусулмонларни лаънатлашга ижозат беришни истамаган. Расулulloҳ бир ҳадисда бундай деган эдилар: “Бирор киши ўз биродарига: “Сен кофирсан”, деб айтса, улардан бири, албатта, шу номга лойиқ бўлади”. Хорижийлик ҳаракатининг қўнгли мана шу масалада суст кетади ҳамда барча мусулмонларга, авлиёларга ва гуноҳкорларга бирдай ҳаддан зиёд оғир талаблар қўйиши билан оммавий тартибсизликларни келтириб чиқаради, ўлим азобларига ҳар ким ҳам дош бера олмайди. Бироқ сунний мусулмончилиги бундай эксцентрик (ғайримантикий) диндорларга нисбатан уларнинг ғайритабiiй ёки сектантларга хос тушунчалари давлат хавфсизлигига таҳдид солмаган пайтларда муроса қўзи билан қараб келди. Ислom тарихида одамларни муртадлиги учун суд қилиш ҳоллари кам учрайди.

Аммо дарғазаб ёш ваҳхобий қавмларнинг бундай казуистика⁷ учун вақти йўқ эди. Бу, уларнинг назарида, индифферентизм эди. Ўрта асрлардаги муқаддас битикларда қайд этилмаган *мавлуд* сингари маросимлар ғайридиний, уларнинг қарашларига қўшилмаганлар гунохкор ва муртад деб эълон қилинди. Дин рукнларини бажаришдаги ялқовлик ундан чиқиш билан баробар эди; бинобарин, Саудия Арабистонининг ваҳхобий муфтиси Абдулазиз бин Баз (беш вақт) намоз ўқимаган кишини кофир деб ҳисоблайди.

Бундай экстремизм (жамиятни) бўлиб ташлайди ва ўзидан-да кескинроқ экстремизмни келтириб чиқаради. Яқинда Суданда буни тасдиқлайдиган бир воқеа рўй берди. Бу ерда ҳукумат маълум маънода ваҳхобийлик ақидаларини қабул қилади, аммо баъзи ўринларда прагматик йўл тутади, яъни суданликларнинг аксарияти тасаввуф биродарлигига мансуб бўлгани ва ваҳхобийликни ўз диний ҳиссиётини таҳқирлайди, деб ҳисоблагани учун чорак миллионга яқин қаттиққўл ваҳхобийларга қарши туради. Шундай ваҳхобийлардан бири бўлган саудиялик миллионер Усама бин Ладен бу мамлакатдан Афғонистонга жўнаб кетади.

1994 йилнинг 3 феврал куни Суданда рўй берган воқеа ваҳхобийликнинг энг некбин диндорлари ишончига ҳам путур етказди. Омдурмандаги Ас-Савра масжидида жума намози вақтида тўрт киши автоматдан ўт очиб, 16 намозхонни отиб ташлайди. Сўнгра одамлар Усама бин Ладеннинг уйига ҳужум қилади. Бин Ладеннинг қўриқчилари икки кишини ўлдиради, яна икки киши тутиб олинади, уларни Судан ислом суди ўлимга маҳкум қилади. Ўша ҳукм қилинган кишилар ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида одамлар намоз ўқиётган пайтда қирғин қилинганини, қуролли кишиларнинг мақсади Суданни “бутпарастлик йиғинлари ва шайтон биродарлари”дан тозалаш эди.

Қизиги шундаки, ҳакам тўғри қайд этганидай, ўша

⁷ Казуистика [фр. casuistique < лот. cāsus воқеа] — 1. Ўрта асрлар схоластикаси ва илоҳиётшунослигининг хусусий воқеаларни ҳам умумий ақидалар билан баҳолаш усули. 2. Қўчма маънода ёлғон, шубҳали ҳолатларни ҳимоя қилишдаги топқирлик. — Тарж.

куролли кишиларнинг ваҳхобийлик оқимига мансуб Ансор ас-Суннат сектаси масжидига бостириб киришига сабаб уларни етарли даражада ваҳхобий эмас деб билганидир. Бундай дин софлиги учун курашувчилар фикрича, фақат бир ҳовуч суданликларгина ҳақиқий мусулмонлардир, қолганларни эса қириб ташлаш керак.

Гарчи бебош ваҳхобийларнинг қурбони суданлик араблар эмас, Исроил яҳудийлари бўлса-да, Фаластиндаги вазият ҳам шунга ўхшаб кетади. Бундай фожиалар хусусида етарли даражада хабар берилди. Фаластин ёки унинг ўрнида қолган ерда аҳолининг кишлоқ жойлардан араб дунёсининг турли жойларидагидек, янги хорижийлик ҳаракати учун қулай замин ҳозирланган шаҳарга кўчиши 1948 йили фаластинликларининг ўз уйдан зўрлик билан ҳайдаб чиқарилишига олиб келди. Газа ноҳияси, Фарбий қирғоқ ва Ливандаги улкан қочқинлар лагерларида диннинг эски шакллари йўқолиб кетгани унинг экстремистик шаклларига унумдор замин ҳозирлаб бермоқда. Айни пайтда “Ҳамас”нинг етакчи кучи бўлган “Фаластин ислом ҳаракати”нинг террорчилик ҳаракатларига бевосита дахли йўқ, унинг “Изз ад-дин ал-Қуссам” фракциясигина террорчи гуруҳ деб ҳисобланади. Ваҳхобийликдан улги олган бу фракцияга Саудия Арабистонида таълим олган бир киши раҳбарлик қилади ва ўтган йили ўзининг Осло битимига қарши эканини билдириб қўйиш учун террористик бомбаларни портлатишдан ҳам тап тортмади. Уларнинг кимлигини ўзлари бориб турган масжидларнинг номи ҳам аниқ кўрсатиб беради: масалан, Ибн Таймия номли масжид ваҳхобийлар таълимотини қабул қилган ўрта асрларда яшаган олим номи билан аталади. Бу масжидга келиб турувчилар орасидан бир неча худкуш бомба портлатувчи етишиб чиқди.

Албатта, Фаластин қочқинлар лагерларида Осло битимларини бузиш туфайли ҳукумат ваҳшийликларидан норози бўлиб, одамларнинг қаҳр-ғазаби янада кучайиб бормоқда. Ўша битим шартларига қўра, 1948 йили ўз ватанидан айрилган фаластинликларга, ўз ерларингизга қайтиш ҳақида ўйламай ҳам қўя қолинглар, деб айтишмоқда. Абадий қочқинлик ҳаётидан бошқа нарсани тасаввур ҳам қилолмайдиган бундай кишилар учун худкуш-

лик унчалик ҳам даҳшатли нарсa эмас. Жаннатга тушиш учун ўзини ўзи портлатиб юбораётган йигит-қизларга нафрат кўзи билан қараётган ғарблик журналистлар фаластинликларнинг тақрибан 50 йилдан бери жаҳаннамда яшаб келаётганини, Осло битими бу ҳолнинг абадий давом этишини назарда тутишини ҳам ҳисобга олиб қўйса, ёмон бўлмасди.

Эътибор қилиш керак бўлган яна бир ҳолат Афғонистон масаласидир. 20-асрнинг 80-йилларида стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган бу мамлакат Қизил Армия ва Ғарб ўртасидаги уруш сахнасига айланиб қолди, бу урушда Ғарб ислом фаолларини ўзининг танлаш куролига айлантириб олган эди. 1989 йили Нажибулло режими қулагач, мамлакат фуқаролар уруши қаърига ғарқ бўлди, эндиги уруш мусулмонлар ва коммунистлар ўртасидаги олдинги зиддиятдан ҳам даҳшатлироқ эди. Нега бундай бўлди?

Сувни яна ваҳхобийлик лойқалатяпти. 1980 йилдан илгари бу мамлакатда ваҳхобийлик йўқ эди, унинг аҳолиси тасаввуф тариқатига эргашувчи суннийлар, 12 имомга эътиқод қилувчи шиалар (ғарб тарафида) ва тарқоқ исмоилийлардан иборат эди. Уруш бошлангач, Ғарбнинг қурол-яроғи ва молиявий ёрдами кириб келиши учун асосий воситачи бўлган саудияликлар эндиликда қабила-қабила бўлиб яшамаётган афғонлардан кичик милиция гуруҳлари тузади ва уларни нисбатан прогрессив бўлган ваҳхобийлик эътиқодига ўтишга кўндиради. Тез орада бошқа афғонлар ҳам тишидан тирноғигача қуролланган ва хориждан келган, кўпинча ваҳхобий бўлган минг-минглаб кўнгилли араблар билан кучайтирилган мана шу гуруҳларга қўшила бошлайди. Аини пайтда Қизил Армияга қарши жанглارнинг асосий оғирлиги Аҳмадшоҳ Масъуд ва Бурҳониддин Раббоний сингари тасаввуф тариқатларига хайрихоҳ бўлган анъанавий мусулмон ҳаракатлари вакиллари зиммасига тушган эди; Кобулдаги марказий ҳокимият қулаши билан Ҳикматёр қўшинлари илгариги муҳолифат гуруҳлари уни бош вазир қилиб тайинламагани учун норозилик белгиси сифатида шаҳарни ўққа тута бошлайди. Аввалги замонларда Афғонистонда мавжуд бўлган анъанавий ислом мазҳаблар ўрта-

сидаги бундай зиддиятларни ҳал этиш механизмларини ишлаб чиққан эди. Афғонистоннинг ўзи, анъанага кўра, мазҳаблар эмас, аксинча, қабилалар ўзаро баҳслашиб келган мамлакат эди. Аммо ваҳҳобийлик экуменизм⁸га тоқат қилолмас эди. Ваҳҳобийлар шаҳарнинг атрофида хандақ қазиб, уни бомбардимон қилди. Қурол-яроғ захира-сининг бениҳоя кўплиги ва янги хорижий дўстларининг доимий кўллаб-қувватлаши туфайли улар барча учун маъқул бўладиган миллий яқдил ҳукумат ташкил этиш тарафдорлари томоғига тикилган абадий қилтанок бўлиб қолаверади.

Ваҳҳобийликнинг ватани бўлган Саудия Арабистонининг ўзидаги вазият ҳам эндиликда фош бўлиб қолмоқда. Саудия подшоларининг анъанавий стратегияси, исломчилар эътиборини мамлакатдаги коррупциядан чалғитиш учун, уларни чет мамлакатларда миссионерлик фаолиятини олиб боришга жалб этиш мақсадида суяк ирғитишдан иборат бўлиб келди. Бу иш бир неча усул билан амалга оширилди. Улардан энг асосийси ҳажга келган мусулмонлар онгига ваҳҳобийлик ғояларини сингдиришга уринишдир. Бунинг учун турли тилларда кичик буклетлар чиқариб тарқатилади, уларда “соф” исломий ақида тушунтирилади ҳамда тасаввуф ва анъанавий диндорликнинг турли шаклларига қарши қаҳр-ғазаб ўтлари сочилади. Ҳаж давомида махсус чодирлар ўрнатилади ва ваҳҳобий воизлар “Аллоҳнинг меҳмонлари”га нутқ ирод қилишади. Бу мамлакатга келиб ишлаётган чет эллик мусулмон ишчиларга нисбатан шунга ўхшаш, ҳатто ундан-да баттар усул қўлланади. Саудия Арабистонидаги ваҳҳобийлик пайдо бўлган марказий вилоятлар: Нажд ва Қассимда намоз вақти кўчада юрган кишилар хибсга олиниб, зўрлик билан масжидга олиб борилади.

Аммо 1990–91-йиллардаги кўрфаз урушидан сўнг ҳукумат ўзи яратган ваҳҳобийлик ҳаракатининг босими-га учрай бошлади. Фарб қўшинларининг подшоси икки мукаддас шаҳарнинг кўрикчиси ҳисобланадиган мамла-

⁸ Экуменизм [нем. *Okumenismus* < лот. *ecumenicus* коинотга ҳос < юнон. *oikumenē* мавжудотлар яшайдиган замин] – христиан динида барча христиан черковларини бирлаштириш ҳаракати. – *Тарж.*

катда сезиларли ва узоқ туриб қолиши ваҳхобийлар назарида тоқат қилиб бўлмайдиган провокация эди. Шундай қилиб, террорчиларнинг илк бомбаси Риёд шаҳрида портлади, натижада 4 нафар америкалик ҳарбий маслаҳатчи қурбон бўлади. 1996 йили эса мамлакат шарқидаги Даҳран шаҳрида жойлашган ҳарбий базани юк машинасига ортилган бомба портлатиб юборганида 19 нафар америкалик ер тишлайди. Айбдорлар кийноққа солинаётган ва ўлимга ҳукм қилинаётганига қарамасдан, бу жараён давом этмоқда. Подшолик фуқаролари бу ерда мавжуд Ғарб қўшинлари ўзларини Саддам Ҳусайннинг эҳтимол тutilган ҳужумларидан ҳимоя қила олишига мутлақо ишонмайди, аммо подшо оиласини саудияликлар ҳаётини қадимий поклигига қайтармоқчи ва ўзлари нафратланаётган салбчиларни муқаддас заминдан ҳайдаб чиқармоқчи бўлаётган ваҳхобийлар исёнидан ҳимоя қила олади, деб ҳисоблайди. Давлатнинг уларга жавоби кинояли бўлди: Саудия давлатининг қонунийлигини таъминлаб турган ваҳхобийлик ақидаси ўзига хўрак берган қўлни тишлаб олмоқда. Шундай қилиб, Саудия Арабистонининг ўзи ҳам ваҳхобийлик мутаассиблигига қарши тазйиқлар йўли билан курашаётган давлатлар рўйхатидан жой олди. Илоҳиётшунос Сафар ал-Ҳавалийнинг бошига тушган воқеа жуда аянчлидир. Ал-Ҳавалий 70-йилларда режимнинг тасаввуф ва анъанавий диндорликка қарши курашдаги энг катта қуроли бўлган эди. У “Ашъарийча ақидавий методологияни ташкид” китобида илоҳиётшунослик сунний мазҳабининг Ал-Азҳар сингари улкан марказларида азалдан ўқитиб келинган ашъария таълимотига ҳужум қилади. Бу китоб Саудия Арабистонининг элчихоналари ва ташкилотлари орқали араб дунёсига бепул тарқатилади. Шу йўл билан китобнинг миллиондан ошиқ нусхаси тарқатилган экан. Чала ҳақиқатлар, ёлғон иқтибослар ва хиссий мурожаатлардан, алмойи-жалмойи гаплардан иборат китоб Куръон ва ҳадисдан сўнгги энг ишончли манба деб ҳисобланади ва унда мусулмонларнинг интеллектуал анъанаси инкор этилади. У шу тариқа ҳақиқий мусулмончиликка путур етказиб, ваҳхобийлик ақидаси қабул қилинишига йўл очиб беришда муҳим рол ўйнади. Бироқ подшо оиласига қар-

ши ваъзлар айтиб юрган Ал-Хавалийнинг ўзи ҳам бугунги кунда худди бошқа етакчи арбоблар қатори қамокда ўтирибди. Давлат жинни қайтадан кўзага қамашга уриниб кўрмоқда, аммо энди вақт ўтиб кетмаган бўлса гўрга эди.

Аслида бу ҳаракатларнинг муддаоси нима? Мисрлик Ҳасан ал-Банна, жазоирлик Бин Бадис сингари дин ренессанси тарафдорларининг олдинги авлоди вакиллари ислом давлати учун нисбатан плюралистик андозани чизиб берган эди. (Унда) шариат тафсилотлари ҳеч қачон баён этилмаган бир шаклда амал қилади. Маҳаллий маданият Ғарб таъсири деб аталмиш иблисни жиловлаб туриш учун қайтадан жонлантирилади. Ижтимоий дастурлар шаҳарда қашшоқ ҳаётдан азият чекаётган кишилар оғирини енгил қилишга йўналтирилади, аммо уларда социалистик ва статистик андоза қўлланмайди. Ислом давлатининг ушбу мусулмон биродарлиги кўриниши моҳиятан либерал капитализмнинг бир шаклидир. У мана бу ҳадисга асосланади: “Одамларнинг бир-бирига қўмаклашишига имкон беринг”, аммо бунда масжид ёки давлат фарвонлик учун керак бўладиган таъминотнинг маълум қисмини ўз зиммасига олиши шарт қилиб қўйилади.

Мусулмон биродарлиги сиёсатга аралашмаётган мамлакатларда унга тоқат қилинади. Ҳар бир киши бундан нима кўзланаётганини кўриши мумкин. Мусулмон ренессансининг ижобий ютуқларидан бири янги хароба уйлардан иборат шаҳарчаларда соғлиқни сақлаш хизматини таъминлагани бўлди. Масалан, Мисрда Носирнинг ҳар борганинда пора истаб турадиган калондимоғ ва кам маош олувчи тиббиёт ходимлари эгалик қиладиган бепул халқ шифохоналари кичик кушхоналардан беҳроқ бўлган бўлса, Биродарлик шифохоналари реал ижтимоий эҳтиёжга мос келади.

Шунингдек, ревайвэлистрлар⁹ режимлардан фарқли ўлароқ, нисбатан малакали ва табиий офатлар вақтида қандай иш тутишни биладиган кишилардир. Масалан, яқинда Қоҳирада рўй берган, юзлаб кишиларнинг ҳаёти-

⁹ Ревайвэлистр (ингл. revivalist қайта тикловчи) — қайта тиклаш таълимоти тарафдорлари. — Тарж.

га зомин бўлган ва минглаб кўп қаватли биноларни вайрон қилган zilзиладан сўнг ҳукумат жуда имиллаб ҳаракат қилар эди. Бу ишга масъул бўлган вазир таътилга чиқиб, дам олгани чет элга кетган ва ишларни назорат қилиш учун қайтиб келишдан бош тортади. Миср мустақилликка эришганидан сўнг илк марта бундай дахшатли zilзила билан рўбарў келган армия ва фуқаро муҳофаа-си бўлинмалари саросимага тушиб қолади. Аммо ўша пайтда “Мусулмон биродарлиги” ва “Ал-Жамиййа аш-Шариййа”нинг интизомли бўлинмалари ва бошқа исломий хайрия жамғармалари ҳукумат бўлинмалари билан солиштирганда бир газ устун эканини намойиш этди. Улар Ҳусни Муборак режимини обрўсизлантириб, диний ҳукуматнинг фаолияти ундан кўра беҳроқ бўлиши мумкинлигини кўрсатиб берди. Ошхоналар ва фавқулодда шифохоналар кўз очиб юмгунча бунёдга кела бошлади. Масжидлар уйсизларга бошпана бўлди. “Мусулмон биродарлиги”га аъзо ўрта синфга мансуб кишилар ўз чўнтагидан фавқулодда молиявий грантлар ажрата бошлади. Энг мутаассир жихати шунда эдики, ҳамма нарса анъанавий тарзда давлат зиммасига юклаб қўйилиб, хусусий ташаббуслар бўғиб ташланган, соқолли муҳандис фаоллар тошлоқ жойни қазиб, кўчаларни тозаланган, хизмат турларини қайта йўлга қўйган бир пайтда ҳукумат идоралари қоғозбозлик қилишдан нарига ўтолмади.

Миср жамиятининг zilзила оқибатларини тугатиш вақтида кўзга кўринмаган ягона қисми диний экстремистлар, яъни хароба уйларда яшовчи ваҳҳобийлар эди. Улар, адолатли ислом ҳукумати буюрмаган ижтимоий фаолият билан шуғулланишга динимиз йўл бермайди, деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрича, **жоҳилият**, яъни ерда Аллоҳнинг ҳукмронлиги қарор топишидан олдинги даврдаги ҳар қандай ижтимоий ёрдам шакли инкироз пайтидаги тартибни сақлаб қолишда қўл келади ва, бинобарин, гуноҳдир. Ултраваҳҳобийлар учун дин нуқтаи назаридан бажарилиши мажбурий бўлган ягона қонуний чора режимга қарши курашишдир. Сайёҳларни, полициячиларни, муסיқачиларни ёки ёзувчиларни — Нобел мукофоти лауреати Нажиб Маҳфуз ҳаётига суиқасд қилишга

уриниш бунга мисол бўла олади — отиб ўлдириш, ҳақиқий диний эътиқодни тарқатиш билан биргаликда жоҳилият даврида бажаришга изн берилган фаолият турларидир. Бу қуйидан бошлаб ислоҳ қилиш вақтидир. Бироқ адолатли тартиб жорий этилса, у юқоридан бошлаб ислоҳ қилишга асосланади. Давлат одамларнинг, ҳатто бўйнидан судраб бўлса-да, жаннатга киришига кафолат бериши керак. Бундай давлат Калвин ихтиро этган, адолат тўхтовсиз ҳукмронлик қиладиган шишалар шаҳри Женеванинг бир кўриниши бўлади.

Бундай қарашларнинг муаммоли жойи шундаки, уларга эришилган тақдирда ҳам ҳеч ким амал қилмайди. Теократия¹⁰лар бундай мажбурий йўл билан инсон юрагидан шайтонни ҳайдаб чиқара олмайди, аксинча уни ичкарига чуқурроқ киритиб юборади. Улар шу тариқа диннинг унчалик муҳим бўлмаган принципларини кўркўрона ҳимоя қилиб, моҳиятига зарар етказишади. Дин билан давлат бир бўлган жойда давлат инқирозга юз тутса, унга аралашиб қолган дин ҳам обрўсизланади. Бунга Эронда рўй берган воқеалардан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. У ерда ҳукмрон режимнинг ноқобиллиги ва қатағонлари кўпгина собиқ эронлик диндорларнинг ўз эътиқодидан қайтишига сабаб бўлди. Саудия Арабистонида кўпчилик одамлар Аллоҳдан эмас, диний полициядан кўрққани учун намоз ўқийди. Улар шу тариқа диндорлар ниятига путур етказишади ва (одамларни) бутпарастликнинг бир кўринишига етаклайди. Қизиғи шундаки, мажбурловчи теократиянинг динни тикиштириши уни инқирозга олиб бориши муқаррар.

Муътадил суннийлик ушбу мажбурловчи теократиядан ҳамиша хавфсираб келган. Баъзи ғарблик муаллифлар орасида, Қуръонда дин ва давлат ягона институт экани хусусидаги ижтимоий тартиб белгилаб қўйилган, христианларнинг “Қайсарники — Қайсарга, худоники — худога” принципини исломга нисбатан қўллаб бўлмайди, чунки дин ҳаётдаги ҳар бир нарсани Аллоҳнинг қонуни-

¹⁰ **Теократия** (юнон. theos — худо) — бошқарувнинг бир тури бўлиб, унда (одадта монархик) давлат бошлиғи бир вақтнинг ўзида диний раҳбар ҳам ҳисобланади. — *Тарж.*

га буйсундиришга ҳаракат қилади, деган қараш кенг тарқалган.

Мусулмон жамиятлари воқелиги бундай қарашнинг нотўғри эканини кўрсатиб турибди. Ислоннинг узок тарихи подшолик ва авлоддан-авлодга ўтувчи сиёсий институт, шунингдек, одатда, давлатдан ва сиёсат санъатидан ҳазар қилувчи, аммо султоннинг сотқинлигини, керак бўлса, унинг камбағалларга раҳмсизлигини қоралаб ваъз айтиш имкониятини қўлдан бермайдиган уламолар, масжид имомлари, қозилар ва х.к. дан иборат бутунлай бўлакча диний институтдан иборат бўлган. Анъанавий ислом давлатларида халқ оммаси уламоларни давлатга вакил қилади, улар давлатнинг халқ орасидаги вакиллари эмас.

Бир нарсани қайд этиш лозимки, ўрта асрлардаги христиан жамиятларида диний институтлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар ислом заминидагига нисбатан яқинроқ бўлган. Бирлашган қиролликдаги тож кийдириш маросими ва бизнинг черков ҳокимиятини тан оладиган конституцион бошқарув тизимимиз ҳатто бугунги кунда ҳам давлат раҳбаридан бир вақтнинг ўзида черков бошлиғи бўлишни ҳам талаб этади. Булар ўша симбиознинг қолдиғидир. Аксарият анъанавий мусулмон давлатларида бундай қўшилиб кетишга йўл қўйилмаган, улар уддабурон прагматизмни афзал билган.

Албатта, бундай тизим асримиз шароитида яшаб қола билмади. Аксарият ҳолларда мустамлакачилик тартиботи маҳаллий сиёсий жараёнларни йўқ қилиб юборди ва диний институтларни чеккага суриб ташлади ёки бекор қилиб қўйди. Масалан, Жазоирда ҳукмдор оила сургун қилинди ҳамда вилоятлардаги қабила йўлбошчисининг патронаж¹¹ ва бошқарув тизими бекор қилинди. Диний мадрасалар ёпилди. Ҳатто масжидлар ҳам аялмади: Жазоирда 1962 йилги мустақилликкача бўлган даврда шаҳардаги 180 та масжиднинг учтасини истисно қилганда, қолган барчасидан черков ёки бошқа мақсадларда фой-

¹¹ Патронаж [фр. patronage < patron хомий < лот.] – 1. Чақалоқларга ва баъзи беморларга кўрсатиладиган доимий даволаш-профилактика ёрдами. 2. Хомийлик қилиш.

даланилар эди. Мамлакатнинг катталиги жиҳатдан иккинчи ўринда турадиган Оран шахрида олти асрлик тарихга эга санъат обидаси бўлган бош масжид темирйўл шоҳбекатига айлантирилди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Асрлар синовидан муваффақиятли ўтган мусулмон сиёсий тизими ва диний институтларининг йўқ қилиб юборилишига қарши турган ислом уйғониш мафкуралари янги радикал сиёсий назарияларни ишлаб чиқди. Носир бу борада энг катта таъсир кучига эга бўлган Саййид Қутбни 1962 йили қатл этди. У дин ва давлатнинг радикал бирлиги хусусидаги назарияни олға сурган эди. Бу назарияга кўра, ислом пешволари ва давлатининг раҳнамоси мусулмон уламози бўлиши керак эди. Қутбнинг фикрича, дин ва давлатнинг бемаза дихотомияси исломнинг ҳалокатли тарзда тўғри йўлидан оғиб кетишига, уламоларнинг эса ўз ижтимоий масъулиятини унутишига имкон берди.

Замонавий таҳлилчилар бунда бошқарувга оид исломий назарияларнинг эмас, Ғарб ғояларининг таъсири бор, деб ҳисоблайди. Қутб ўзини уруш вақтида Виши¹² режимида хизмат қилган ва фашистлашган француз Алексис Каррел¹³ олдида бурчли деб билар эди. Ўша кунларнинг ташвишлари билан овора бўлган Каррел миллатнинг эссенцияси¹⁴ — айна пайтда французликнинг квинтэссенция¹⁵си — васийлари ҳокимият жиловини ўз қўлида тутиб туриши, ҳақиқий инсоний кадриятларнинг бир қисми давлат бўлиши керак, деб ҳисоблар эди. Қутб ва Мавдудийга ўхшаш қатъий фикрли мусулмон мутафаккирлари исломий давлат андозасини яратди. Бундай дав-

¹² “Виши” — 1940 йилнинг июли — 1944 йилнинг августига Францияда немислар босқини даврида ҳукмронлик қилган соткин режимнинг номи. А.Петен ҳукумати Виши шахрида фаолият кўрсатгани учун шу ном билан аталган. — *Тарж.*

¹³ Алексис Каррел (1873—1944) — француз хирурги ва патофизиологи; 1904—39 йилларда АҚШда истикомат қилган. 1912 йили Нобел мукофотида сазовор бўлган. — *Тарж.*

¹⁴ Эссенция [нем. *Essentia* < лот. *essentia*] — моҳият. — *Тарж.*

¹⁵ Квинтэссенция [нем. *Quintessenz*, фр. *quintessence* < лот. *quinta essentia* бешинчи моҳият] — энг асосий, ўта муҳим. Антик фалсафада эфир — ердаги тўртта унсур — сув, ер, олов ва ҳавога қарама-қарши қўйилган бешинчи унсур, яъни эфир. — *Тарж.*

лат исломни мусулмон кишиларнинг ҳақиқий мафкураси деб биледи. Бу мафкурани ҳамма бирдай тушуниши лозим. Бинобарин, замонавий шароитларга кўчган ислом сиёсий партияга айланади. Дин узвларини давлат узвларидан ажратиб бўлмайди.

Бу тушунча 20-асрнинг 50-йиллари охири ва 60-йилларининг бошида “Мусулмонлар биродарлиги” тафаккурига сукилиб кира бошлади. Унинг мусулмонларнинг сиёсатга анъанавий муносабатини тан олмайдиган ва аксарият мусулмон жамиятларидаги маъхаблар ранг-баранглигидан оғринадиган очикдан-очик тоталитар салоҳияти ваҳҳобийлик ҳаракатининг кескинлиги ва эксклюзивизми (бошқаларни мутлақо тан олмаслик) билан мос тушар эди. Қутбнинг укаси Муҳаммад Қутб Носирнинг тозалашларидан қочиб кетади ва Саудия Арабистонида мударрислик қила бошлайди, кейинчалик ўша ерда ваҳҳобийликни қабул қилади. Ваҳҳобийликка хайрихоҳ бўлган яна бир мисрлик олим Муҳаммад ал-Ғаззолий билан биргаликда у биродарлик тафаккурини ўзгартиради. 1983 йили биродарликнинг анъанавий ва ваҳҳобий бўлмаган олий раҳнамоси Умар ат-Тилмасанийнинг ўлимидан сўнг ваҳҳобийликнинг мисрлик диссидентлар ўртасидаги таъсири кучайиб кета бошлайди. Биродарликнинг ўта ваҳҳобийлашган илми толиблар қаноти бўлган исломий гуруҳлар (*Ал-Жамоат ал-исломийа*) биродарлик билан алоқасини узади ва режимни заифлаштириш мақсадида зўравонлик ишлатиш учун босим ўткази бошлайди. Гарчи бир оз бўлса-да, *Ал-Жамоат ал-исломийа*га мансуб деб ҳисобланган шахс кўзи ожиз воиз Умар Абдурахмон АКШда Жаҳон савдо марказига қилинган террористик хужумга аралашгани учун отнинг қашқасидай танилиб қолган эди. Қизиги шундаки, ваҳҳобийликнинг бир шаклини қабул қилган Умар Абдурахмон бир неча йил Саудия Арабистонида яшаган эди.

Ваҳҳобийлаштиришнинг ушбу тамойили мусулмон дунёсида одамларнинг тинчини бузувчи оқибатларга сабаб бўлаётгани хусусида бошқа кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бу ўринда мусулмонларнинг асосий кўпчилиги ва уларнинг институтлари ваҳҳобийларга жавоб бе-

ришга ва унга қарши курашишга қандай ҳаракат қилгани хусусида батафсил гапириб ўтиришнинг мавриди эмас, бироқ анъанавий дин мўътадиллиги тарафдорлари қайд этиб келаётган иккита қарашдан хабардор бўлиб қўйиш муҳим аҳамиятга эга.

Аввало, тажрибанинг кўрсатишича, репрессив дунёвий режимларни, диний муҳолифатни қўйиш уни йўқ қилиб юборди, деган умидда қўллаб-қувватлаш сиёсати муваффақият келтириши даргумон. Бундай ҳолатда у диний муҳолифатнинг янада экстремистик шакллари учиртиб юборди. Режимлар системани тинчлик йўли билан ислоҳ қилишга уринаётган мўътадиллик тарафдорларини менсимайдиган бўлса, обрўсини йўқотади, ёшлар эса экстремизм ва қуроли қўзғолон иштиёқида ёна бошлайди. Муаммонинг биринчи ечими — матбуотни эркинлаштириш ва исломий туйғуларни ифода қилишга йўл беришдир. Айни пайтда режимлар оғзига уришга уринаётган масжидлар барча воизлардан ўз ваъзларида ижтимоий ёки иқтисодий мавзуларни тилга олишни талаб қиладди. Масжидларга ислом дунёсида асрлар оша мавжуд бўлган анъанавий озолик ва улар бажариб келган вазифа қайтариб берилиши керак: яъниким, улар коррупция ва ваҳшийликлар танқид қилинадиган жой бўлиб қолиши лозим.

Мусулмонларнинг аксарияти ушбу гапнинг тасдиғи сифатида демократияга тоқат қилинадиган Малайзия ва Туркия сингари ислом давлатларини мисол келтиради. Бу мамлакатларнинг иккаласида ҳам диний партиялар ҳукмронлик қиладди, бироқ диний экстремизм деярли учрамайди. Нашр ишлари ва ташкилотчиликдаги эркинликлар ўша мамлакатларда кичик бир таянч нуктасини қўлга киритиш учун қаттиқ курашиб келган ваҳҳобийларнинг қўлидаги қуроли тортиб олиб қўйди. Иккала мамлакат ҳам, ўз хоҳишини жамоат олдида ифода этиш ва инсон ҳуқуқлари чекланган мамлакатлардан фарқли ўларок, мутаассиб ҳаракатлар ўз қарашларини (жамиyatга) тикиштиришидан холи дунёлардир.

Иккинчидан, биз аксилслоҳотнинг мусулмонча кўриниши ибтидоси шоҳиди бўлиб турибмиз. Шишадан ибо-

рат фундаменталист шахарлар яратиш йўлини излаётган, бироқ фуқаролар урушини келтириб чиқарган, режими репрессиянинг кескин шакллари қўллашга мажбур этаётган звингличилар¹⁶ ва калвинчилар¹⁷га улар барча мусулмон мамлакатларининг кулини худди Афғонистон ва Жазоир сингари кўкка совурмасидан бурун қаршилиқ кўрсатилиши керак. Ақидапарастларнинг чиқишларига ҳақиқий ислом нуқтаи назаридан келиб чиқиб, муносиб жавоб қайтариш учун ушбу аксил-ислохотга эркинлик ва етарли маблағ бериш зарур бўлади. Бугунги кунда динни ўз чегарасидан ташқарида тарғиб қилаётган иккита давлат: Эронда ҳам, Саудия Арабистонда ҳам классик исломнинг ишонч ёрлиғи йўқ экани мусулмон дунёсининг улкан фожиасидир. Динга қизиқадиган ва ваҳҳобийлик жуда хавфли жинни кўзадан чиқариб юборганини тушуна бошлаган бошқа мусулмон мамлакатлари ҳаракатини қилиши ва анъанавий уламоларга қарши чоралар кўриши учун ижозат бериши керак бўлади. Ҳақиқий динни ҳимоя қиладиган, ваҳҳобийлик ҳаракатларига эса зарба берадиган китоблар жуда кўп, араб дунёсида айни пайтда диний китобларни чоп этишга бўлган чекловлар олиб ташланиши ва (ҳақиқий динни тарғиб қилувчи) китоблар кенг тарқалишига имкон берилиши керак. Мўътадиллик тарафдорлари ҳам сунъий йўлдош телевидениеси ва радиосидан фойдаланиш имконига эга бўлиши лозим. Муқобил йўл эса жамиятларда олдинма-кейин илиқлик бошлангунга қадар ваҳҳобий фракцияларнинг прогрессив тарзда кенгайиб боришидадир.

Ушбу нуқтада мўътадил ва ваҳҳобий ислом ўртасидаги айни пайтда мавжуд зиддиятнинг ақидавий жиҳатларига оид гапларга чек қўйишимиз лозим. Биз ўта исломий ҳодиса деб тавсифланаётган зиддият — асосий масалани тадқиқ қилиб кўришимиз зарур бўлади. Юқорида

¹⁶ **Звингличилар** — Швейцария протестантлик реформациясининг муҳим ислохотчиларидан бири Улрих Звингли (1484–1531) издошлари. Звингли 16-асрда ўз ҳаракати черковдан ташқарида бўлган ягона улкан ислохотчи эди. — *Тарж.*

¹⁷ **Калвинчилар** — Француз илоҳиётшуноси, Реформация раҳнамоларидан бири ва калвинизм асосчиси Жан Калвин (1509–1564)нинг издошлари. Ж.Калвин ўта диний тоқатсизлиги билан ном қозонган эди. — *Тарж.*

Япониядаги необуддизм ҳодисасига қисқача тўхталиб ўтган эдик; айти жароёнларнинг қандай амал қилишини билиш учун бошқа динлардаги жароёнларни ҳам чуқур тадқиқ қилишимиз керак бўлади.

Бу борада христиан динини куп масалада бошланиш нуқтаси сифатида олиш мумкин. Кимдир христиан динининг айти пайтдаги йуналиши билан замонавий исломнинг ёки “Ом ҳақиқати” ибодатхонасининг ички шароити билан нима алоқаси бор, деб ўйлаши мумкин. Аммо Мализ Рутвен сингари ижтимоий таҳлилчиларнинг христианликни радикал тарзда ислоҳ қилиш борасидаги саъй-ҳаракатлари айти пайтда (исломда) куртак ёзаётган нарсаларга ўхшаб кетади.

Янги дунёда христианликнинг тез ривожланиб бораётган оқими католицизм ҳам, православие ҳам, протестантизм ҳам эмас; (бу оқим вакиллари) евангелистлар бўлиб, зардали ва либосларга бурканиб олган воизлардир, уларнинг юзи ва дунё ҳақидаги сўзларини электрон нур найчаси ёритиб турар эди. Евангелистлар христианлиги ҳар қандай янгиликдан холи эканини таъкидлашнинг ҳожати ҳам йўқ. Аслида “фундаментализм” сўзи 1910 йилдан бошлаб Чикагодаги Муди Таврот институти чоп этган “**Фундаменталлар**” деган 20 жилдли диний эътиқод ҳақидаги маълумотларнинг қисқача баёнидан олинган деб ҳисобланади. Ушбу ақидапарастликнинг ўзига хос хусусияти муқаддас битикларнинг ҳақиқий ва ҳеч нарса қўшилмаган тафсирига ишонишдир. Таврот ҳам, Инжил ҳам, уларда буюрилган ижтимоий-сиёсий амрлар Аллоҳ ҳақиқатининг чин ифодасидир. Жамият қуриш учун керак бўлган ушбу лойиҳани Аллоҳнинг ўзи Китобида ниҳоятда батафсил ва ҳеч қандай саволга ўрин қолдирмайдиган қилиб тушунтириб берган; ўрта асрлар ҳамда замонавий ёки либерал протестант черкови муассасалари илоҳиётшуносликлари Аллоҳнинг каломига зид бўлган инкрустация — курама нарсалардир.

Америка Қўшма штатларида яқин-яқинларгача ушбу ақидапарастлик ва жорий этилган черковларнинг анъанавий дини ўртасидаги тафовут қишлоқ жойлардан иборат камбағал жануб билан саноатлашган ва маданияти

тараққий этган шимол ўртасидаги тафовут ҳам эди. Ақидапарастлик ўз кучини Тақиқ даври сингари ташқи дунёдан узилиб қолган ҳодисаларда кўрсатиши мумкин, бироқ 20-асрнинг 60-йилларигача ақидапарастлик, умуман олганда, Байбл Белтда илдиз отолмасдан қолиб кетди.

“Чодирдаги воиз” — кезгинди чол методи ўрнини эгаллаган телевидение пайдо бўлиши билан тез орада бундай вазият ўзгариб кетди. Вилли Греҳем илк марта 1951 йили телевидениеда пайдо бўлди, бошқа бир воиз Орал Робертс эса орадан уч йил ўтиб телевидениеда илк марта кўриниш берди. Эфир тўлқинлари орқали узатилган ваъз ва унда жамғармаларга моддий ёрдам беришни сураб қилинган илтимос оқибатида кутилмаганда телеевангелистлар чўнтаги пулга тўлиб кетди. Нефт туфайли орттирилган бойлик ваҳхобий диндорлар қўлини канчалик узун қилган бўлса, Америка томошабинларининг бойлиги ҳам евангелистлар ва христиан ақидапарастларига бекиёс имкониятлар берди.

Евангелистлар ядросининг ижтимоий асоси ҳам Яқин Шарқда пайдо бўлган мана шу ваҳхобийлик билан ҳайратланарли тарзда ўхшаш эди. Жилл Кепел кўрсатиб берганидай, 1970 йилга қадар евангелистлар, асосан, урушдан сўнгги гуллаб-яшнаган жараёндан четга чиқиб қолган эди. Уларнинг аксарияти қишлоқ жойларда ёки жанубдаги ва марказий қарбдаги кичик шаҳарларда истиқомат қилишар эди. Кузатувларнинг шаҳодат беришича, уларнинг 43 фоизи аҳолиси сони 2500 кишидан кам бўлган шаҳарчаларда яшаб келган.

20-асрнинг 70-йилларида иқтисодий жихатдан анча ривожланган жанубда ёш евангелистларнинг таълим олиш ишлари кескин яхшиланиб кета бошлади. 1960 йили уларнинг фақат 7 фоизи университетларга ўқишга кирган бўлса, 1975 йилга бу нисбат 23 фоизга етди.

Улар шаҳарларга кўчиб келган ёки энди саноатлашаётган ва гуллаб-яшнаётган жанубдаги ўта чакқон сафарбар аҳолига айлана бошлади. Айни ҳол Жерри Фалвелл сингари кишиларга табиий тарафдорларни кўпайтириб берди. Ёзувчи Френсис Фицжералдга кўра:

қонунчилиги ва тафаккурининг ушбу ва олдинги авлодларга мансуб улкан алломаларига эмас, фақат бизга зоҳир бўлди”, деб ҳисобловчи фитначиларнинг жоҳиллигини кескин танқид қилади.

Ғарбнинг учта динидаги диний радикализм ҳодисаси ҳам худди шунга ўхшашдир. Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, айна ҳол кейинги пайтларда ҳиндуизмда ҳам кузатилмоқда. Ақидапарастлик сомийлар тушунчасидаги ваҳий қилиб юборилган битикларнинг мавжудлигини назарда тутати. Ушбу тушунча, Ҳиндистонда фундаменталистик ҳаракатлар йўқ, деган хулосага сабаб бўлади. Лекин улар мавжуддир. 1998 йили Ҳиндистоннинг БЖП (Ҳиндистон халқ партияси) уйғониш партияси ҳокимиятни қўлга киритади ва Неру тарафдорларининг ярим асрлик диний индифферентизм сиёсатини бекор қилади. Унинг радикал қанотида ҳиндуларнинг шовинистик партияси бўлган “Шив Сена” 1995 йилнинг бошларида Маҳараштра штати ва Бомбай шаҳрида ғалабага эришиб, ҳокимиятни қўлга киритади. Унинг раҳнамоси Бал Тҳаккерай Бомбайда истиқомат қилаётган кам сонли 15 фоиз мусулмон аҳолини “ғайри-фуқаролар” ва “сотқинлар” деб атайди. Шаҳардаги ғалаёнлар юзлаб мусулмонларнинг ёстигини қуритади.

Тҳаккерейнинг устози М.С.Голвалкар деган кимса эди. У ҳиндуизмнинг Ғарб динлари ва немисларнинг “халқ” — “*volk*” деб аталган романтик ғоялари таъсирида пайдо бўлган янги йўналишини тарғиб қилади. Голвалкер наздида, ҳиндуизм аънаналари чин маънодаги ҳинду миллатчилиги — **ҳиндутва** учун етарли асос бўлиб хизмат қила олмайди. Шу тариқа у ҳинд битикларининг эркин асосини ғарбликлар тушунчасидаги муътабар битикларга айлантириш учун “сомийлаштиради”. Рам олий худо деб тан олинади. Черковга бориб ибодат қилишга ўхшаш ибодат тури жорий этилади. Голвалкар ва “Шив Сена” партияси ҳиндуизм ислохотини ҳаётга жорий этади ва ҳинду ақидапарастлигига йўл очиб беришади. Аслида Ғарбга хос бўлган ақидапарастлик тез орада бу ерга ҳам етиб келди: бегоналашган иккинчи авлодга мансуб муҳожирлар ўз тақдирдан норози бўлиб, сиёсийлашган муҳодала воситасида давлатга ҳамда гўё ўзларининг бад-

бахтлигига сабабчи бўлган камсонли этник ва диний гуруҳларга қарши курашга отланади. Анъанадан сўнги Хиндистонда ёнғин хавфи ҳар қачонгидан реалроқдир ва, баъзи бир кузатувчиларнинг фикрича, Босниядаги уруш бунинг олдида ҳеч гап бўлмай қолади.

Мусулмон бўлмаган ўлкалардаги мана шу тамойилларни нима учун батафсил келтираётганим ўз-ўзидан равшан бўлса керак. Ваҳхобийлик ва шовинистик либосдаги ислом уйғониши фақат исломгагина хос бўлган нарса эмас. У дунёнинг турли динларида юз бераётган ўтиш даврининг исломдагига ўхшаш зуҳур бўлиши, холос. Токио метросида содир бўлган воқеалар буддизм сингари тинчликпарвар дин ҳам бундан мустасно эмаслигини кўрсатиб берди. Юз бераётган воқеалар ўртача маълумотга ва ақлга эга бўлган кишиларнинг дунёдаги кескин ўзгаришларга қаршилик кўрсатиш нуқтаи назаридан ўз норозилигини билдириш воситаси сифатида анъанани мафкурага айлантираётгани натижасидир. Раҳнамоларининг интеллектуал қашшоқлиги, ўзининг эса саводсизлиги ва бадий жихатдан бепоштлигига қарамасдан, ушбу ҳаракатлар катта кучга эга ва 21-асрда муҳим аҳамиятга эга бўлишини ҳозирдан кўрсата бормоқда. Ҳиссиётларга тўла оммавий маданият ва мутаассиб сиёсатдонлар қаршилигига дуч келаётган бир пайтда нима қилишимиз мумкин? Биз бу ҳаракатларни ўша динларнинг ҳақиқий овози бир пулга қиммат, деб атаётганини эсда тутишимиз лозим. Биз ҳукмрон тамойилни бир ҳовуч эсини еб қўйган кишиларнинг қилмишлари сифатида баҳоламаслигимиз керак.

XII б о б

АКСИЛМАЗҲАБЧИЛИК МУАММОСИ

Мусулмон умматининг ўтган мингйилликдаги энг катта ютуғи интеллектуал бирдамликка эришгани бўлгани шубҳасиз. Хижрий 5-асрдан шу кунгача сулолалар ўртасидаги ўз қобилини ёриб чиқишга қаратилган тўқнашувларни ҳисобга олмаганда, сунний мазҳаб вакиллари динга нисбатан деярли ўзгармаган ҳурматни ва ўзаро биродарликни сақлаб қола билди. Бошқалар учун мана шундай мушкул кечган узоқ давр мобайнида на улкан диний урушлар, на қўзғолонлар ва на таъқиблар уларни бўлиб юбора олмагани ҳайратланарлидир.

Диний ҳаракатлар тарихи бунинг мисли кўрилмаган мўъжиза эканини эътироф этади. Макс Вебер ва унинг шогирдлари тушунтириб берган нормал социологик кўз қарашга кўра, динлар энди пайдо бўлган даврдаги бирдамлик кейинчалик ўзаро рақиб гуруҳлар раҳнамолигида майда-майда ўзаро душман гуруҳларга бўлиниб кетади. Христиан динида бунга ёрқин мисоллар кўп; бироқ бошқа мисолларни ҳам келтириш мумкин, улар сирасига дунёвий эътиқод бўлмиш марксизм ҳам қиради. Шу нуқтаи назардан қараганда, исломнинг мана шу кўргуликдан қутулиб қолгани ҳар қандай мақтовга лойиқ ва эҳтиёткор таҳлилни талаб этади.

Албатта, бунинг соф диний сабаби бор. Ислом сўнги диндир, у “уйга элтувчи сўнги автобусдир” ва шунинг учун ҳам вақти-вақти билан бўлиниб кетишда инқироздан илоҳий йўл билан ҳимоялангандир. Абдул Ваод Шалабий “маънавий энтропия”¹ деб атаган нарса ислом пайдо бўлганидан бери амал қилиб келгани айни ҳақиқат-

¹ Энтропия [нем. Entropie, фр. entropie < юнон. en ...га, ичкарига + tropé қайрилиш, эврилиш]. 1. физ. Жисмининг ёки жисмлар системасининг иссиқ ҳолати тавсифларидан бири: системанинг муқаррар жараёнларда ўсиб боровчи ва муқаррар бўлмаган жараёнларда доимий ҳолда қолувчи ички тартибсизлиги ўлчови. 2. Тиб. Киприкнинг ичкари томон қайрилиши. — Тарж.

дир. Бу фактни қўллаб-қувватловчи бир қанча ҳадислар ҳам бор. Шунга қарамасдан, узокни кўра билиш қобилияти умматни тарк этмади. Исломдан олдинги динлар осонликча ёки қийинчилик билан динсизлик ва кераксиз нарсага айланиб қолар эди; бироқ исломий тақво, сифати пасайишига қарамасдан, шундай механизмларни яратдики, улар диннинг шавкати оламни тутган пайтлардаги бирдамлик ҳиссини ҳозирги кунгача сақлаб қолиш имконини бермоқда. Амирлар ва сиёсатчиларнинг аҳмоқона ишлари қаёққа бошлашдан қатъи назар, исломда диндорларнинг биродарлиги, христианлик ва бошқа эътиқодлар дастлабки пайтларда эришиб, сўнгра йўқотган муваффақиятлар бир минг тўрт юз йилдан бери давом этиб келяпти. Сабаб — ислом динидаги ваҳийнинг мусулмон жамоаси аъзоларининг енгиб бўлмас пировард ва қатъий принципи сифатида яшаб келаётганидир. Бу сабаб оддий ва ҳар қандай баҳсдан устундир: Аллоҳ бизга бу динни ўзининг сўнги каломи сифатида юборди, шунинг учун у ақида, намоз ва комил ахлоқ сифатидаги зарурат кўринишида қиёматга қадар давом этади.

Бундай изоҳ эътиборга молик, деб ўйлайман. Бироқ биз тарихимизнинг дастлабки босқичларида умумий қоидадан четга чиқиб кетган баъзи бир оғриқли нуқталарни тушунтириб беришимиз керак бўлади. Имом Термизий ривоят қилган ҳадисда Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ўзлари саҳобаларига: “Ораларингизда кимки мендан кўпроқ яшаса, улкан бир мунозаранинг шоҳиди бўлади”, деган эканлар. Илк муртадликлар: Усмон розиаллоҳу анҳуга қарши қакшатқич қўзғолон кўтарилгани; Али розиаллоҳу анху билан Талҳа, сўнгра эса Муъавия ўртасидаги тўқнашув, хорижийларнинг қонли тўқнашувлар туфайли бўлиниб кетиши — буларнинг барчаси (пайғамбарнинг вафотидан сўнги) илк кунлардан бошлабоқ мусулмон давлати танасига ихтилоф ханжарлари бўлиб санчилди. Фақат уммат уламоларига хос бўлган соғлом фикр ва муҳаббат дастлабки бўлгинчилик даражасини енгиб ўтиб, кучли ва уйғун суннийликни ярата билди. Бу ишда уларга авлиёлари ёрдам берганига шубҳа йўқ. Суннийлик соф диний майдонда мусулмонлик тарихининг 90 фоиз вақти мобайнида 90 фоиз умматни бирлаштира олди.

Агар биз ўзимизни узок ўтмишда бўлиб ташлаган кучларга яқинроқ назар ташласак, бу ҳол ҳозирги тобора катталашиб бораётган пароканда вазиятимизни тушуниб олишга ёрдам беради. Бундай кучлар ниҳоятда кўп бўлган, улардан баъзи бирлари ниҳоятда тарқоқ бўлганини ҳам кўрамыз; лекин улардан иккитасигина диний мафкура етовида бўлгани учун омма ўртасида машҳур бир шаклга кирганини ва кўпчилилик эътиқод қиладиган дин ва уламоларга қарши қўзғолон тусини олганини кўриш мумкин. Улар етарли асос билан хорижийлик ва шиалик номларини олди. Сунний исломдан фарқли ўларок, улар иккаласи ҳам ажралиб чиққан гуруҳ ва кичик ҳаракат эди; бироқ шунга қарамасдан, иккаласи ҳам исломнинг диний ҳокимият манбаи масаласидаги етакчи қарашлардан фарқли бўлган иккита улкан қарашни ифода қила олиши билан таниш муҳолифлик анъанасига мойиллигини намоён этди.

Улар ўзлари илк халифаларнинг ахлоқий инқирози деб ҳисоблаган ҳолга қарши туриш билан Али розиаллоҳу анҳунинг ўлиmidан сўнгги издошларининг диний ҳокимият назариясини ривожлантирди. Бу назария олдинги эгалитар² далиллардан ажралиб чиққан бўлиб, диний ҳокимиятга имомларнинг харизматик³ ворислигини ҳада этди. Биз бу ўринда ушбу ғояга мусулмонликни қабул қилган баъзи собиқ шарқий христианларнинг таъсири бўлгани ёки бўлмаган масаласини тадқиқ қилиш учун тўхталиб ўтирмакчи эмасмиз. Улар ҳаворийларнинг Исога мистик ворислиги ғояси руҳида тарбияланган эди. Ушбу ворислик черковга Исонинг хотирасини келгуси авлодлар учун ёд этишдай ноёб қобилият ато этди, деб тахмин қилинади. Дикқатга сазовор жиҳати, шундаки, шиалик ўзининг турли шакллари билан ибтидоий ислом жамиятидаги қатъий диний ҳокимият етишмаслигига жавоб сифатида ривожланди. Адолатли халифалар даври тугаб, умавий ҳукмдорлар ўзларидан “Чин мусулмонларнинг амири” ўларок, кутил-

² Эгалитаризм [фр. egalitarisme < egalite тенглик] — Фалс. хусусий мулкни тенг бўлиш орқали ижтимоий зиддиятларга барҳам бериш назарияси. — Тарж.

³ Харизма [фр. charisme < юнон. charisma илоҳий армуғон, илоҳий илтифот] — ўта қобилиятлилик, шахснинг интеллектуал, маънавий ёки бошқа масалада бошқалардан ажралиб туриши, устунлиги. — Тарж.

ган турмуш тарзидан анча узоқлашиб қолгач, фикҳнинг бир-биридан кескин фарқ қилувчи ва янги-янги пайдо бўлаётган мактаблари диний масалаларда кучли ва обрўли ҳокимият мансаби номига унчалик ҳам мос келавермас эди. Христианларнинг имомни гуноҳсиз деб билиши жозибдорлиги сабаби ана шунда.

Имомчилик пайдо бўлишининг бундай талқини шиалик кенгайишининг иккинчи улкан босқичини тушунтириб беришда қўл келади. 5-асрдаги суннийлик уйғониши муваффақиятидан сўнг шиалик инқирозга юз тута бошлади. Бу даврга келиб суннийлик ниҳоят изчил бир системага айлангандай эди. Шиаликнинг исмоилийликда зухур бўлган ўта шиддатли қаноти, Имом Ғаззолийнинг кучли зарбасида дуч келди. **“Ботинийлар (исмоилийлар) жанжали”** китобида уларнинг катта кучга эга бўлган махфий ақидалари фош қилинади ва рад этилади. Шиаликнинг бундай инқироzi фақат (ҳижрий) 7-асрнинг иккинчи ярмида, Чингизхон бошлиқ мўғул қўшинлари исломнинг марказий ерларини ишғол қилиб, кулини кўкка совургач, барҳам топди. Хужум тасаввур қилиб бўлмас даражада қақшатқич бўлган: айтишларича, Хирот шаҳрида истиқомат қилган юз минг кишидан унинг кули кўкка созурилган харобаларида фақат қирқ кишигина омон қолган экан. Вақти-вақти билан рўй бериб турган истилолар тўлқинида яқинда исломни қабул қилган туркман кўчманчилари ислом ерларига кириб кела бошлади. Улар ўлик шаҳарларнинг тирик қолган сунний уламолари билан бирга ялпи қўрқув ва талотўп муҳитида ҳамда халоскорни кутиш ҳолатида жон-жон деб шиа эътиқодининг экстремистик кўринишларига айланиб кетди. Бир пайтлар суннийликка содиқ бўлган мамлакат — Эронда шиаликнинг ғалаба қилиши айнан ўша фожиали даврга бориб тақалади⁴.

Исломнинг дастлабки йилларида бошқа бир йирик муҳолиф ҳаракат хорижийлик эди. Бу сўзнинг маъноси

⁴ Қақшатқич жанг 873/1469 йили рўй берди. Унда Эроннинг монгол ҳукмдори (сунний) Оқ Куюнли сулоласига мансуб туркманлардан енгилди. Уя навбатида уларни 906/1501 йилда Шоҳ Исмоил енгади. У мамлакатда сафавийлар бошқарувини жорий қилади. Ушбу бошқарув Эронни зўравонлик билан шиа мамлакатига айлантиради. (*The Cambridge History of Iran*, VI, 174–5; 189–350.)

“ажралиб чикқанлар” бўлиб, хорижийлар халифа Али розиаллаҳу анҳу ўзининг Муавия билан мунозарасини маҳкама воситасида ҳал этишга рози бўлгани оқибатида унинг қўшинидан ажралиб чикқани учун шу ном билан аталган эди. Қуръондаги: “Хукми фақат Аллоҳ чиқариши мумкин” деган шиорга амал қилиб, улар Али ва унинг қўплаб етакчи саҳобалар ҳам бўлган қўшинига қарши ҳижрий 38-йили Наҳравон жангида енгилгунига қадар қаттиқ жанг қилади. Жангда уларнинг 10 мингдан ошиғи ҳалок бўлади.

Гарчи илк хорижийлар ер билан яқсон этилган бўлса-да, хорижийликнинг ўзи яшаб қолди. Ўз ақидасига кўра, у шиаликнинг тескарисига айланиб кетди. У ҳар қандай мерос қилиб олинган ёки харизматик раҳнамоликни рад этар, диндорлар жамоаси раҳнамосини тайинлашда тақводорлик асосий мезон бўлиши кераклигини таъкидлар эди. Бу ҳол ўтмишдан мерос бўлиб қолган жўн бир мезон билан баҳоланар эди: илк хорижийлар тақво масаласида, ҳар бир муслим учун энг катта гуноҳ куфрдир, деган кескин ақидаси билан жуда қаттиққўл эди.

Такфир (муслмонларни исломдан ташқарида деб эълон қилиш) тушунчаси хорижийлар гуруҳларига Хузистоннинг олис тоғ туманларига вақтинча кўчиб чиқиш ва умавийлар ҳокимиятини қабул қилган муслмон турар жойларига ҳужум қилиб туриш имконини берарди. Ўша ҳужумлар пайтида хорижий бўлмаганлар қиличдан ўтказилар, бу ҳол Ал-Ҳажжож ибн Юсуф сингари бағритош умавий амирларнинг шафқатсиз жавоб чораларини кўришига сабаб бўлар эди. Бироқ хорижийларнинг ҳужумлари, аҳволи бир қарашда ночор эканига қарамасдан, давом этаверарди. Халифа Али розиаллоҳу анҳуни Наҳравон жангидан омон қолган Ибн Мулжам ҳалок этади. Ҳадис олими, **сунан**нинг энг мўътабар тўпламларидан бири муаллифи Имом ан-Насайй ҳам 303/915 йили Дамашқда хорижий мутаассиблар томонидан худди шу тариқа ўлдирилади.

Худди шиалик сингари хорижийлик ҳам Ироқ ва Марказий Осиёда, баъзи ҳолларда эса бошқа жойларда ҳам ҳижрий 4–5-асрларда беқарорликка сабаб бўлди. Худди шу нуқтаи назардан ғалати тарихий воқеа рўй берди.

Суннийлик эндиликда пухта ишлаб чиқилган мукаммал системага бирлашган уламоларнинг аксарияти йўлини бирлаштира олди. Бир-бирига рақиб ҳаракатларнинг жозибадорлиги кескин камайиб кетди.

Воқеа шундан иборат эди. Эгалитар хорижийлик ва иерархияга асосланган шиалик сингари икки қанотдаги оқимлар ўртасида жойлашган сунний ислом узок вақт мобайнида ҳокимиятни қандай тушунишига оид баҳслар билан овора бўлиб қолди. Суннийлар наздида, ҳокимиятнинг нима экани Қуръон ва Суннатда белгилаб қўйилган. Бироқ бутун ислом дунёсига саҳобалар ва тобеъинларнинг у ердан бу ерга кўчиб юриши оқибатида турли ҳикоятлар шаклида сочилиб кетган сон-саноксиз ҳадислар билан тўкнаш келган Суннат баъзан талқин борасида турли қийинчиликларга дучор бўла бошлади. Ҳатто бир неча юз минг ҳадис орасидан саҳиҳ ҳадислар ажратиб олинганидан сўнг ҳам бир-бирига, ҳатто Қуръон оятларига зид ҳадислар учрар эди. Бу ўринда хорижийларники сингари бир ҳовуч ҳадисларни ажратиб олиб, улардан ақида ва қонунлар ясашдай жўн ёндашув иш бермас эди. Кўзда оташланиб турган ички зиддиятлар жуда кўп, уларнинг талқини ҳам ўта мураккаб бўлгани туфайли **қозилар** Қуръон ва ҳадислар тўпламининг тегишли саҳифасини очиш билан бирор шаръий ҳукм чиқаришга кийналарди.

Илк уламолар ваҳий келган битиклар ўртасидаги зиддиятнинг асосий сабабларини пухта тадқиқ қилишди. Теран ақл эгалари мунозаралар чоғида кўпинча ўта мукамал ва кучли хотираларини ишга солар эди. Ислом **усул ул-фиқҳи** — юриспруденцияси фанининг асосий қисми бундай зиддиятларни ушбу диннинг бош идеалига садоқатни кафолатлайдиган изчил механизм яратиш орқали ҳал этиш томон ривожлантирилди. **“Таъаруд ул-адилла”** (“*далилларнинг ўзаро зиддияти*”) атамаси энг нозик ва мураккаб фикхий тушунчалардан бири эканини ислом усул ул-фиқҳини ўрганувчи ҳар бир толиби илм яхши билади⁵. Ибн Қутайба сингари илк уламолар бу

⁵ Масалан, қаранг: Imam al-Haramayn al-Juwayni, al-Burhan fi usul al-fiqh (Cairo, 1400), §§ 1189–1252.

масалага бутун бошли китоб бағишлашни ўз бурчи деб билган.

Усул уламолари ваҳий келган матнлар ўртасидаги зиддиятга уларнинг турли талқинлари ўртасидаги зиддият сифатида қараш керак, деб билган. Қонун эгаси (Аллоҳ)нинг Расулуллоҳ (с.а.в.)га ваҳий келган хабаридаги зиддиятлар эса бу қолипга сифмас эди. Ислом хабари Ул зотнинг вафотларидан олдин мукаммал тарзда нозил бўлган эди; кейинги уламоларнинг вазифаси бу хабарни ўзгартириш эмас, тафсир қилишдан иборат эди.

Ушбу тушунча билан қуролланган ислом уламолари мураккаб матнларни тадқиқ қилар экан, уни ҳал этишда бир қатор дастлабки академик синов ва усулларни ишга солади. Илк уламолар яратган системага қўра, мабодо иккита Қуръон ва ҳадис матни бир-бирига зид келиб қолса, уламо дастлаб матнларни, зиддият араб тилини нотўғри талқин қилишдан пайдо бўлмадимикин, деган шубҳа билан лингвистик нуқтаи назардан таҳлил қилиши керак бўлади. Агар зиддиятни бу усул билан билан бартараф этиб бўлмаса, уламо текстUAL, ҳуқуқий ва историкографик усуллар билан улардан бири **max(u)**, яъни фақат махсус ҳолатларга дахлдорми, ёки йўқлигини, бинобарин, бошқа матнда баён қилинган умумий принципдан ўзига хос истисно экани ёки эмаслигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўриши зарур. Фақиҳ, шунингдек, Қуръон ояти фақат бир **иснод** (**ҳадиснинг аҳад** сифатида машхур бир тури) билан боғлиқ ҳадисни, шунингдек, кўплаб **иснодлар (мутавадир ёки машхур)**⁶ билан таъминланган ҳадисни бекор қилиши мумкинлиги хусусидаги принципдан келиб чиққан ҳолда, хабарларнинг матний мақомини ҳам баҳолаши лозим. Мабодо, фақиҳ ушбу механизмларнинг барчасини қўллаб бўлганидан сўнг ҳам зиддият барҳам топмаса, у матнлардан бирини бошқаси формал **насх**, бекор қилгани эҳтимолини тадқиқ қилиб кўриши даркор.

Насх принципи **таъаруд ул-адилладай** нозик масалани кўриб чиқаётган сунний уламолар Расулуллоҳ

⁶ Mohammad Hashim Kamali, Principles of Islamic Jurisprudence (Cambridge, 1991), 356–65

(с.а.в.)нинг ҳаётлик даврида кўп мартаба асл экани исботланган матнларга асосланганининг ёрқин далилидир. Саҳобалар Расулulloҳ имом ўтиб юрган кезлар **ижмоъ** орқали кўп нарсани ўргатганини, ўзларини тарбиялаганини, ёввой маъжусийликдан яккахудоликнинг соғлом ва раҳмдил йўлига олиб келганини, умматлар тўғри йўлдан бориб, саодатга эришишлари учун Аллоҳ хидоятини нозил қилганини яхши билар эди. Бунга шароб ичишнинг босқичма-босқич бекор қилингани ёрқин мисол бўла олади.

Қуръоннинг дастлабки оятларидан бирида уни ичиш номақбул дейилади, кейинчалик қораланади ва ниҳоят тақиқланади⁷. Яна бир мисол ундан ҳам муҳимроқ принцип, намоз ўқишга дахлдордир, илк умматлар уни бир кунда икки марта ўқишар эди, аммо Меърождан сўнг намоз беш марта ўқиладиган бўлди⁸. Исломнинг илк даврларида **мутъа** (вақтинчалик никоҳ)га рухсат берилган эди, аммо кейинчалик ижтимоий шароитлар ривожланиб, аёлларга нисбатан ҳурмат ортиб, ахлоқ қатъийлаша боргани сабабли бундай никоҳ тақиқлаб қўйилди⁹. Бунга яна бошқа мисоллар ҳам бор, уларнинг аксарияти ҳижратдан кейинги ёш умматларнинг шароити кескин ўзгариб кетган йилларга бориб тақалади.

Насхнинг икки тури бор: очиқ (**сарих**) ва яширин (**зимни**). Биринчисини осонгина фарқлаш мумкин. Бу гуруҳдаги матнларда илгариги бошқарув ўзгариб бораётгани яққол кўзга ташланиб туради. Масалан, Қуръоннинг “Бақара” сурасидаги 144-оятда мусулмонларга Қуддусга қараб эмас, Муқаддас Каъбага қараб намоз ўқиш буюрилади. Ҳадис китобларида тез-тез бунга зид келадиган ҳолатлар бор; масалан, Имом Муслим келтирган ҳадисда қуйидагиларни ўқиймиз: “Мен сизларга қабрларни зиёрат қилишни тақиқлаб қўйган эдим; аммо энди зиёрат қилаверишингиз мумкин”¹⁰. Ҳадисшунослар буни шарҳлар экан, исломнинг дастлабки пайтларида бутпа-

⁷ У ш б у масалага оид оятлар: «Бақара» сураси, 219-оят, «Нисо» сураси, 43-оят ва «Моид» сураси, 90-оят. Қаранг: Kamali, 16–17.

⁸ Kamali, 150.

⁹ Kamali, 150 Shatibi, al-Muwafaqat, III, 63 дан иктибос олади.

¹⁰ Muslim, Jana'iz, 100.

растлик амалиёти ҳали одамларнинг эсидан чиқиб кетгани, қабрларни зиёрат қилиш янги мусулмонларнинг у ерда *ширк*ка йўл қўйиши эҳтимолидан қўрқиш туфайли тақиқлаб қўйилганини қайд этади. Мусулмонлар юрагида биру бор худога ишонч кучая боргани сари бундай тақиққа ҳожат қолмагани учун у бекор қилинди. Бугунги кунда мусулмонларга қабрларни зиёрат қилиш ва ўлганлар руҳига бағишлаб, Қуръон тиловат қилиш ва *охират*ни эслаш тавсия этилади.

*Насх*нинг иккинчи қўриниши эса нозикрокдир, у кўпинча илк уламоларни фавқуллода комил инсонлар деб атар эди. Унга олдинги матнларни бекор қилувчи ёки уларни сезиларли даражада янгиловчи, бироқ уларнинг янгиланганини қайд этмайдиган матнлар киради. Уламолар бунга кўплаб мисоллар келтирган. “Бақара” сурасидаги иккита оят бунга мисол бўлиши мумкин. Бу иккала оятда бева аёлларнинг эрининг уйдан чиқиб кетиш муддати хусусида икки хил йўриқ берилади (240-оят ва 234-оят)¹¹. Яна ҳадис китобларида Расулulloҳ (с.а.в.) ўз саҳобаларига айтиб берган бир воқеа келтирилади. Уша ҳадисда Расулulloҳ хасталиги туфайли ўтириб намоз ўқиганларида саҳобаларига ўзининг орқасида ўтиришлари лозимлигини ўқтиради. Бу ҳадисни Имом Муслим ривоят қилади. У ривоят қилган яна бир ҳадисда Расулulloҳ (с.а.в.) ўтириб намоз ўқиётганда саҳобалар тик турган эдилар, дейилади. Бундай зиддият синчовлик билан қилинган хронологик таҳлил натижасида ҳал этилди. Унинг натижасига қўра, сўнгги воқеа биринчи воқеадан сўнг содир бўлгани аниқланади ва шунинг учун биринчисидан қўра устувор характерга эга¹².

*Насх*нинг аниқлик киритиш усули уламоларга *таъаруд ул-адилла* билан боғлиқ тан олинган масалаларни ҳал этиш имконини берди. У нафақат ҳадис илмларини пухта ва батафсил билишни, қолаверса, тарихдан, *сира* (пайғамбарнинг ҳаёти, одоб-ахлоқи, кийиниши, еб-

¹¹ Kamali, 155.

¹² Sayf ad-Din Ahmed Ibn Muhammad, *Al-Albani Unveiled: An Exposition of His Errors and Other Important Issues* (London, 2nd ed., 1415), 49–51.

ичиши)дан ҳамда ҳадиснинг келиб чиқиши ва тафсирини шубҳа остига оладиган вазият юзасидан саҳоба ва уламолар билдирган мулоҳазалардан бохабар бўлишни тақозо этади. Баъзи ҳолларда ҳадис уламолари, маълум бир ҳадисга дахлдор зарур маълумотни олиш учун керакли бўлган жойни аниқлаш мақсадида, бутун ислом оламини кезиб чиқар эди¹³.

Барча саъй-ҳаракатларга қарамасдан, насхни исботлаш мумкин бўлмаган ҳолларда **салаф** уламолари тадқиқотни давом эттириш зарурлигини тан олган. Улар ичида муҳими **матн** (ҳадис **иснод**идан кўра, ўгирилган матн) таҳлилдир¹⁴. “Аниқ” (**сарих**) мулоҳазалар **киноя**вий мулоҳазалардан устунликка эга, деб ҳисобланади. “Бир маъноли” (**муҳкам**) сўзлар турли маъноларга эга бўлган “тафсир этилаётган” (**муфассар**), “тушунарсиз” (**хафи**) ва “**мушкул**” сўзлардан кўра устувордир. Бир-бирига зид келувчи ҳадисларни ҳикоя қилувчиларнинг мавқеига ҳам қараш керак бўлади. Бу ўринда ўша ҳадисдаги воқеаларга бевосита дахлдор кишининг ҳикоясини афзал деб билиш лозим. Бунга машҳур мисол тариқасида Маймуна ҳикоя қилган ҳадисни келтириш мумкин. Ҳадисга кўра, Расулulloҳ (с.а.в.) унга **эхром** боғламаган пайти уйланган. Унинг ҳадиси бевосита гувоҳнинг сўзлари бўлгани учун ва соғлом иснодга асосан, ўзига зид бўлган Ибн Аббоснинг ҳикоясидан устун туради. Ваҳоланки, Ибн Аббос, Расулulloҳ ўша пайт эҳром боғлаган эди¹⁵, деб айтади.

Яна “тақиқ рухсат этилган нарсадан устувордир” қабилдаги қўлаб қондалар мавжуд. Худди шунингдек, ҳадислар ўртасидаги зиддият барча тегишли **фатво**лар ўзаро таққосланиб, баҳолангандан сўнг саҳобанинг **фатво**си билан ҳал этилиши, ниҳоят, **қиёс**га мурожаат қилиниши мумкин¹⁶. Бунинг мисоли сифати-

¹³ M. Z. Siddiqi, *Hadith Literature, Its Origins, Development and Special Features* (Revised ed. Cambridge, 1993), 3, 40, 126.

¹⁴ **Матн**нинг камчилиги, гарчи **иснод**и тўғри бўлса ҳам, уни заифлаштириб қўяди. (Siddiqi, 113-6).

¹⁵ Kamali, 361.

¹⁶ Мураккаб қиёс мавзусининг баъзи бир шарҳлари учун қаранг: Kamali, 197-228; Sayf al-Din al-Amidi, *al-Ihkam fi Usul al-Ahkam* (Cairo, 1332/1914), III, 261-437, IV, 1-161.

да қуёш тутилиши билан боғлиқ салот (*салот ул-қусуф*) ҳақидаги ривоятлар келтирилади. Уларда неча марта рукуъ қилингани ёки саждага бош қўйилгани ҳақида турлича фикрлар баён этилади. Ривоятларни синчиклаб ўрганиб чиққан ва ушбу зиддиятни юқорида таърифлаб ўтилган механизмлардан бирортаси воситасида ҳам ҳал этолмаган уламолар қиёслаш йўлидан борди. Унга қўра, модомики, зикр этилган намоз ўқиш “салот” деб аталар экан, ундан кейин бир марта рукуъ қилиниб, икки марта саждага бош қўйилади. Бошқа ҳадислардан эса воз кечиш керак¹⁷.

Энг аввало, Имом Шофийий манба матнлардаги бир-бирига зид келувчи ўринларни ҳал этиш усулларига ана шундай эҳтиёткорлик билан ёндашган ва қилни қирқ ёриб ваҳий бўлиб келган манбаларга асосланиб, шариат ҳукмларини яратиш йўлини тутган эди. Ўз замонаси фақиҳларининг тайсаллаши ва норозилигига дуч келган Шофийий одам боласи қилиши мумкин бўлган хато эҳтимолини рад этадиган ва *фиқҳ*га асос бўладиган изчил методологияни яратиш мақсадида бетакрор “Ислом ҳуқуқшунослигига оид рисоласи”ни ёзди. Кейинчалик унинг ғояларини фақиҳлар ва дин қонунининг етакчи анъаналари турли йўллар билан қабул қилди; улар буғунги кунда шариатни формал тарзда қўллашда асос ва-зифасини ўтамоқда.

Шофийийнинг исломий ҳукмларни сон-саноксиз гувоҳликлардан ажратиб олишда хатоларни имкон қадар камайтириш системаси *усул ул-фиқҳ* (“фиқҳ илдизлари”) номи билан машҳур бўлиб кетди. Исломнинг бошқа формал ўқув предметлари сингари усул ул-фиқҳ салбий маънога эга бўлган бидъат эмас, балки илк мусулмонлар даврида ҳам мавжуд бўлган тушунчалардан принцип яратиш эди. Ўз вақтида сунний ислом тафсиричилигининг ҳар бир йирик анъанаси ушбу “илдизлар” (усул)нинг ўзига хос тартиботини яратди, шу тариқа баъзи ўринларда бир-биридан фарқланувчи “шоҳлар” (“*фуруъ*”, яъни амалиётга оид ўзига хос ҳукмлар) вужудга келди. Гарчи ушбу тафовутлардан келиб чиқувчи

¹⁷ Kamali, 363–4.

мунозаралар баъзан қизғин тус олса-да, улар исломнинг дастлабки икки асида усул ул-фикҳ, бундай бошбошдоқ келишмовчиликка барҳам бермасидан олдинги улкан бўлгинчилик ва қонунга оид келишмовчиликлар билан таққослаганда, ҳеч нарсага арзимади.

Гарчи 4 имом: Абу Ҳанифа, Малик ибн Анас, аш-Шофий ва Ибн Ҳанбал ўша тўртта улкан мазҳаб асосчилари ҳисобланса-да, мабодо, бизга уларнинг ким эканини фарқлаб беринг деб қолишса, уларнинг мазҳаблари “бидъатга берилиб кетмасликнинг нозик усуллари”¹⁸, уларни кейинги уламолар авлоди тўла системага солди, деган хулосага келишимизни алоҳида таъкидлаб ўтиришга ҳожат ҳам бўлмаса керак. Сунний уламолар тўрт имомнинг улғуворлигини тез орада тан олди ва ҳижрий учинчи асрнинг охирларидан сўнг бирор мактаб вакили бўлган уламоларнинг бошқа мактаб принципларига риоя этганини камдан-кам ҳолларда кўрамиз. Буюк муҳаддисларнинг барчаси бир ёки бошқа мазҳаб, хусусан, Имом Шофий мазҳаби тарафдори бўлган. Бироқ ҳар бир **мазҳаб** ичида етакчи уламолар ўз мактабининг “илдизлар” ва “шоҳлар”ни такомиллаштира ва тозалай борганини кўрамиз. Баъзи ҳолларда тарихий шароит бунга нафақат йўл берар, ҳатто шуни тақозо ҳам қилар эди. Масалан, Имом Абу Ҳанифанинг Куфа ва Басранинг ибтидоий фикҳ мактаблари асосига тикланган мактаби уламолари Ироқда тарқалган баъзи **ҳадис**ларга шубҳа билан қарар, сабаби, у ерда бўлгинчилик таъсири кучли бўлгани туфайли сохта нарсалар кўп тарқалган эди. Аммо кейинчалик Бухорий, Муслим ва бошқа муҳаддислар тўплаган ҳадислардан фойдаланиш имкони пайдо бўлгач, ҳанафий уламоларнинг кейинги авлоди ўз мазҳабини таҳрир ва тафтиш қилишда бундай **ҳадис**лар тўпламини эътиборга оладиган бўлди. Бу жараён уламолар ҳижрий тўртинчи ва бешинчи асрларда балоғат ҳолатига етгунга қадар икки аср давом этди¹⁸.

¹⁸ Кўпинча, нега энди бугунги кунда фақат тўртта мактабга эргашиб керак, деган савол берилди. Жавоб аниқ: назарий жиҳатдан нега уларнинг сони айнан тўртта бўлиши кераклиги мантқиққа тўғри келмаса-да, тарихий далилга кўра, ўша тўртта мактабнинггина қўллаб-қувватлашга асос бўладиган мукамал китоблари мавжуд. Ибн Халдун ўта харфхўр бўлган зоҳирия мазҳаби хусусида бундай деб

Айнан ўша пайтда мактаблар ўртасидаги ўзаро бағрикенглик ва яхши фикр муносабатларини ҳамма бирдай қабул қиладиган бўлди. Буни Имом Ғаззолий шакллантирди. Унинг ўзи шофийлар **фиқҳи** хусусида 4 та китоб, шунингдек, “**Ал-Мустасфа**” ни ёзган эди. Имом **усул ул-фиқҳ** ҳақидаги илғор ва эҳтиёткор асарлари туфайли жуда юксак кадрланади. У самимиятни ёклаши ҳамда уламолар ўртасидаги хўжакўрсинга қилинаётган илмий рақобатни икки суймаслиги билан ўзи “мазҳабга мутаассибларча садоқат” деб атаган ҳолни кескин қоралар эди. Ваҳий бўлиб келган манбаларни нотўғри талқин этишдай хатарли йўлга тушиб қолмаслик учун ҳар бир мусулмон тан олинган мазҳабга эргашиши ва у ҳеч қачон, менинг мазҳабим бошқа мазҳаблардан устундир, деган қопқонга тушиб қолмаслиги керак. Усмонлилар империясининг сўнги даврини арзимас бир ҳол сифатида истисно қилганда, сунний исломнинг буюк уламолари Имом Ғаззолий асос солган анъанага содиқ қолди ва бошқаларнинг мазҳабини ҳам ҳурмат қилиш йўлидан борди. Кимки анъанавий исломнинг гўзал хулқли ва ҳурфикрли уламолари қўлида таълим олган бўлса, бу фактдан хабардор экани турган гап¹⁹.

Баъзи бир шарқшунослар каромат қилганидай, тўрттала мактаб тадрижи, яъни ижобий қонуннинг то-

ёзади: “Бир пулга қиммат кишилар баъзан зоҳирия мактабига эргашишни ва ўша китобларни ўқиб, улардан ҳуқуқшуносликнинг зоҳирия тизимини ўрганмоқчи бўлади, бироқ аросатда қолади ва кўп сонли мусулмонларнинг муҳолифлиги ва норозилигига дучор бўлади. Улар бу йўлда бидъатчига ҳам айланиб қолади, негаки, ўқиётган китобларининг калитини муаллимлар уларга бермаган бўлиб чикади”. (*Muqflima*, tr. F. Rosenthal [Princeton, 1958], III, 6.)

¹⁹ “Ўз ҳурматини билиш ва босиқлик, бошқа уламоларни ҳурмат қилиш, умматларнинг ташвишларига ҳамдардлик, дунёқароши хамиша кенг, донишмандлиги мукамал ва бағрикенглиги бемисл бўлган Расулulloх саллаллоҳу алайҳи васалламга эргашиш буюк уламоларга хос бўлган хусусиятлардир”. Imam Yusuf al-Dajawi (d. 1365 AH), *Maqalat wa-Fatawa* (Cairo: Majima' al-Bu uth al-Islamiya, 1402), II, 583. “Ҳақиқий адолат барча имомларнинг кадрини юксак билишдир; Кимки **ижтиҳод** даражасига етмагани учун **муҷтаҳид мазҳаб**га эргашса, бошқа имомлар ўз имомидан фарқ қилишдан хафа бўлмайди” (*Shatibi, I'tisam*, III, 260.) Уламолар турли мазҳаб вакилларининг бир-бирини ҳурмат қилишига оид мисолларни кўплаб келтирган. Масалан, дамашқлик илоҳиётшунос олим Шайх Иброҳим ас-Самадий (1662 йили вафот этган) худодан 4 та ўғил беришни сўраб илтижо қилади. У фарзандларининг ҳар бири тан олинган мазҳаб вакили бўлишни, шу тарика ўз хонадонига тўрт ҳисса раҳмат ёғилшини истайди. (Muhammad al-Amin al-Muhibbi, *Khulasat al-athar fi a'yan al-qarn al-gadi "ashar* [Cairo, 1248], I, 48.)

заланиш ёки кенгайиш қобилияти йўқолиб кетмади. Аксинча, мавжуд мураккаб механизмлар етарли малакага эга бўлган шахсларга Куръон ва **Суннатдан шарият**ни келтириб чиқаришга изн берибгина қолмасдан, уларнинг ўзини ҳам ўша амалларни бажаришга мажбур этар эди. Аксарият уламоларнинг фикрига кўра, бирор синчи (эксперт) манбалар билан тўла танишиб, академик нуқтаи назардан зарур бўлган турли шартларни бажарса, унга ўз мактабининг кенг тарқалган ҳукмларини бажаришга рухсат берилмайди, балки ўзига ваҳий билан нозил бўлган манбалардан ҳукмлар чиқариш шарт қилиб қўйилади. Бундай киши **мухтаҳид** деб аталади, бу атама Муъад ибн Жабалнинг машхур ҳадисидан олинган²⁰.

Баъзилар, мусулмон киши синчиларнинг ҳукм шаклини олган фикридан четга чиқишга уриниб, тўғридан-тўғри Куръон ва Суннатга мурожаат қилиш учун кучли ва машхур олим бўлиши керак, деб бу йўлни рад этишга мойилдир. Одамларнинг манбаларни нотўғри тушуниш оқибатида шариятга зарар етказиб қўйиши реал нарсасидир. Ортодоксал мактаблар пайдо бўлмасидан бурунги даврда ибтидоий мусулмонлар келишмовчилик ва ўзаро ихтилофлар домига тушиб қолган эди. Исломгача бўлган даврда бутун бошли динлар муқаддас битиклар тафсирчиларининг нотўғри йўлга бошланиш оқибатида инқирозга юз тутди, исломнинг бошига ҳам шундай кунлар тушмаслиги муҳим аҳамиятга эга эди.

Исломни бидъат ва бузилишлар хавфидан ҳимоя қилиш мақсадида усулнинг буюк уламолари мукамал шартларни яратди, ўзини мухтаҳидлик ҳуқуқига эгаман деб билувчи ҳар бир киши уларни бажариши зарур²¹. Бу шартлар сирасига: а) ваҳийни тил билан боғлиқ

²⁰ "Аллоҳнинг расули — унга Аллоҳнинг раҳмати ва саломи бўлсин — Муъад ибн Жабални Яманга юбормоқчи бўлганида ундан сўради: "Агар бирор ишга қозилик қилиш керак бўлиб қолса, қандай қилиб ҳукм чиқарган бўлар эдингиз?" У жавоб берди: "Аллоҳнинг китобида нима дейилганига қараб", Расулulloх: "Мабодо, Аллоҳнинг китобидан топмасангиз-чи", деб сўрадилар. У: "У ҳолда Аллоҳнинг расули суннатлари асосида ўз ҳукмимни чиқаришга (**ижтиҳоди раъйи**) ҳаракат қиламан", деб жавоб берди. (Abu Daud, Aqdiya, 11.)

²¹ Kamali, 366-393, especially 374-4; see also Amidi, IV, 219 – 11.

чалкашликлар асосида нотўғри талқин қилиш ҳолларини камайтириш мақсадида араб тилини мукамал билиш; б) Қуръонни, Суннатни, ҳар бир сура ва ҳадисни, ваҳий келиши билан боғлиқ шарт-шароитларни, Қуръон ва ҳадисларга ёзилган шарҳларни мукамал билиш, юқорида баҳс юритилган тафсир усулларининг ҳеч бирини кўздан қочирмаслик; в) ҳадис илмининг ровийлар ва матни баҳолаш сингари махсус предметларини билиш; д) саҳобалар, тобеъинлар, буюк имомларнинг қарашларидан, келишув (ижмо)га эришилган ҳолатларни билиш билан бирга фикҳ китобларида тушунтириб берилган ҳолат ва мулоҳазалардан хабардор бўлиш; е) фикҳий қиёс илми, унинг турлари ва шартларини эгаллаш; ё) ўз жамияти ва ижтимоий қизиқиш (маслаҳат)ни билиш; ж) шариатнинг умумий мақсадлари (мақосид)ни билиш; з) юксак ақл-заковат ва шахсий тақводорликнинг исломга хос бўлган ҳамдардлик, ҳалимлик ва камтарлик билан омухта бўлиб кетиши.

Ушбу шартларни бажарган олим **мужтаҳид фил-шаръ** деб ҳисобланиши, унинг мавжуд ҳукмрон мазҳабга эргашиши шарт эмас ёки бунга рухсат берилмайди²². Айни шундай ҳолатда баъзи бир имомлар буюк шогирдларига ўзларига танкидий кўз билан қарамасдан, тақлид қилишларини такиклаб қўйган. Бирок билим ва тажрибаси бу қадар юксакликларга кўтарила олмаган кўпчилик уламолар **мужтаҳид фил-мазҳаб** даражасига етиши мумкин. Бунинг маъноси шуки, бундай олим ўз мактабининг ақидаларига қаттиқ ишонганича қолади, аммо (четдан) олинган фикрни ўз мазҳабида мавжуд қарашлардан фарқлай билади. Бундай кишилар сирасига, масалан, моликийлардан Қози Ибн Абдул-Барр, шофийлардан Имом ил-Нававий, ҳанафийлардан Ибн Обидин ва ханбалийлардан Ибн Қудамани мисол қилиб келтириш мумкин. Ушбу олимларнинг барчаси ўзларини мазҳабларининг фундаментал тафсир принциплари издошлари деб билганлар, аммо амалда мазҳаблари доирасида янги ҳукмлар чиқариш учун олимлик ва мулоҳаза юритишда катта таж-

²² Kamali, 386-8.

риба орттирган эди. Мужтахид имомлар ижтиҳодга оид маслаҳатини айнан ўша синчиларга берар эди. Имом Шофийнинг “Агар сен менинг ҳукмимга зид келадиган ҳадисни топган бўлсанг, ҳадисга амал қил”²³, деган йўриғи бунга мисол бўла олади. Шуниси равшанки, бугунги кун муаллифлари нимага ишонишидан қатъи назар, бундай муҳокамалар саводсиз исломий омма эмас, имомнинг нозиктаъб шогирдлари фойдаланиши учун мўлжалланган эди. Имом Шофий ҳеч қачон қассоб, тунги қоровул ва эшакбоқарлардан иборат оломонга мурожаат қилмаган.

Усул уламолари мужтахидларнинг бошқа бир тоифаси рўйхатини келтиради; лекин улар орасидаги тафовут ўта нозик бўлиб, бизнинг мавзумизга тегишли эмас. Қолган тоифаларни икки қисмга бўлиш мумкин: 1) мазҳаб йўл-йўриқларига амал қиладиган Қуръон ва ҳадисдан хабардор, уларнинг замирида ётган ҳолатлар хусусида мулоҳаза юрита оладиган *муттабиъ*²⁴ (“издош”), 2) мазҳабнинг минглаб ақидалари ортидаги мулоҳазаларни батаф-

²³ *Мужтахид* ўз мулоҳазасида *ижмога* ёки асосий принципларга, ёки бир маъноли матнга, ёки очиқ киёс (*alqiyas al-jali*) га ҳеч бир исботсиз қарши борадиган бўлса, унинг муқаллидига ўз қарашини одамларга етказишига ёки ўша асосда фатво беришига йўл қўйилмайди... бироқ ҳеч ким бу нарсаларга ҳуқуқшунослик, очиқ киёс, бир маъноли матнлар ва бошқа нимадир аралашиб қолганини ёки қолмаганини билмайди; буни билиш учун киши усул ул-фикҳни ўрганиши ва ўзини фикҳ уммонига ташлаши керак”. (Imam Shihab al-Din al-Qarafi, *al-Furuq* (Cairo, 1346), II, 109.)

²⁴ Имом аш-Шатибий буни қуйидаги иктибос мисолида тушунтириб беради, у бошдан-оёқ *тақлид* бўйича ортодоксал позиция – туримнинг бундан кейинги қискача баёнини бериш учун хизмат қилади: “Шариат ҳукмларига амал қиладиган киши уч тоифанинг бирига мансубдир. [I] *У мужтахид* бўлиши мумкин, бу ҳолда ўзининг *ижтиҳоди* туфайли чиқариладиган фикхий ҳулосаларга амал қилиши керак бўлади. [II] *У* нихоятда билимдон *муқаллид* ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда унга эргашishi учун йўлбошчи, амал қилиши учун ҳукм чиқариб бергувчи кози ва тақлид қилиши учун уламо зарур бўлади. Кўриниб турибдики, у етарли даражада билимга эга бўлган киши сифатида йўлбошчига эргашади. Бунинг исботи шуки, мабодо у йўлбошчисининг ўзи мурожаат қилган масаладан беҳабарлигини билса ёки бу ҳақда гумон қилса, ўша йўлбошчига эргашishi, ёки чиқарган ҳукмини қабул қилишига изн берилмайди; дарҳақиқат, илмий ёки илмсиз киши ўзи малакаси етарли бўлмаган деб ҳисоблаган кишига худди бемор киши тақдирини табиб бўлмаган киши қўлига топшириши мумкин бўлмаганидай, тақлид воситасида эргашishi мумкин эмас. [III] *У мужтахид* даражасига етмаган бўлиши мумкин, бироқ далил ва унинг контекстини тушунади ва маълум бир масалаларда баъзи ҳукмларни бошқасидан устун қўйиш зарурлигини англай билади. Бу ҳолда кимдир унинг нимани афзал билаётганини, қарашларини тан олиши ёки олмаслиғи шарт. Башарти, ўша қарашлар тан олинса, у ушбу масала юзасидан худди мужтахиддай бўлади; тан олинмаса, у худди мутахассис бўлмаган бошқа оддий мусулмонлар сингари бошқа мужтахидларга эргашishга мажбур бўлади. (*al I'tisam* [Cairo, 1913-4] III, 251 – 3.)

сил билмай туриб уламоларига ишонгани учун осонгина тақлид йўлига ўтиб оладиган муқаллид (“тақлидчи”).

Шунинг учун ҳам **муқаллид**га мазҳабнинг формал исботларини таниб олгунча ўқиш тавсия этилади. Бирок яна шуниси аниқки, ҳар бир мусулмон ҳам олим бўлиб кетавермайди. Олимликка жуда кўп вақт талаб этилади. Умнатлар нормал яшаши учун бухгалтерлик, аскарлик, кассоблик ва шу сингари бошқа касбларни ҳам эгаллаши талаб этилади. Ҳатто уларнинг барчаси етарли даражада ақл-заковатга эга деб ҳисоблаган тақдиримизда ҳам ҳаммаси буюк уламолар бўлиб кета олмайди. Қуръони каримда таъкидланганидай, кам билимга эга бўлган диндорлар малакали мутахассисларга мурожаат қилишлари зарур: *“Агар бу ҳақда билмайдиган бўлсангизлар, аҳли зикрлардан (яъни, Таврот ва Инжилни биладиганлардан) сўрангизлар”*²⁵ (Олимларнинг фикрича, “аҳли илмлар” уламолардир.) Бошқа бир оятда мусулмонларга мутахассис бўлмаганларга йўл-йўриқ кўрсатадиган мутахассислар гуруҳини тузиш ва қўллаб-қувватлаш буюрилади: *“Уларнинг ҳар бир гуруҳидан бир тоифа чиқмайдими?! (Қолганлари) динни ўрганиб, қавмлари уларга (жангдан) қайтиб келгач, (гуноҳдан) сақланишлари учун уларни огоҳлантирмайдиларми?!”*²⁶ Илохий битикларни тўғри тушуниш учун керак бўладиган олимликнинг те-ранлиги ва фавқулодда огоҳлантиришлар бизга ваҳийни бузишларига қарши юборилгандир, яна шуниси равшанки, оддий мусулмонларнинг бурчи ўзларининг мулоҳазаси ва чекланган билимига таянишдан, мутахассисларнинг фикрига эргashiшдан иборат. Ушбу бурчни ибтидоий мусулмонлар яхши билар эди: халифа Умар розиаллоху анху Абу Бакр розиаллоху анхунинг буюрганларига “Мен Аллоҳ олдида Абу Бакрнинг фикридан бошқача фикрда бўлишдан уяламан”, деб амал қилар эди. Ибн Масъуд розиаллоху анху ўз навбатида том маънодаги мужтахид бўлишидан қарамасдан, баъзи масалаларда Умар розиаллоху анхуга эргашар эди. Аш-Шаъбига кўра: “Расулulloх (с.а.в.)нинг 6 саҳобаси: Абу Масъуд, Умар ибн

²⁵ Қуръон, “Наҳл” сураси, 43-оят.

²⁶ Қуръон, “Тавба” сураси, 122-оят

ал-Хаттоб, Али, Зайд ибн Собит, Убай ибн Каъб ва Абу Мусо (ал-Ашъарий) одамларга фатво берар эди: шулардан ҳам уч нафари қолган уч нафарининг фойдасига ҳукм чиқаришдан воз кечган эди: “Абдуллоҳ (ибн Масъуд) ўз ҳукмидан Умар фойдасига, Абу Мусо — Али фойдасига ва Зайд эса Убай ибн Каъб фойдасига”.

Европа қитъасидаги мамлакатлар мусулмонлари мустақил йўл тутгандан кўра, буюк Имомнинг суннатга йўл бошловчи оқилона ҳукмига суяниши мақбулроқдир. Негаки, уларнинг жуда оз қисмигина ушбу масалада танлаш имконига эгадир. Бунинг сабаби оддий: кимдир араб тилини билмай туриб, маълум бир масалага оид барча ҳадисларни ўқиб чиқишни истаган тақдирда ҳам бу ишнинг уддасидан чиқа олмайди. Турли сабабларга кўра, инглиз тилига фақат ўнга яқингина ҳадислар тўплами таржима қилинган, холос. 300 дан ошиқ тўпламлар эса мутлақо таржима қилинмаган. Улар орасида Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг “*Муснад*”, Ибн Аби Шайбанинг “*Му-саннаф*”, Ибн Хузайманинг “*Саҳиҳ*”, Ал-Ҳакимнинг “*Мустадрок*” ва бошқа кўп жилдли тўпламлар сингари йирик китоблар бор. Ушбу китобларда на Бухорий, на Муслимда ва на бошқа китобларда топиладиган сон-саноксиз саҳиҳ ҳадислар бор. Улар ҳали инглиз тилига таржима қилинмаган. Ҳатто биз мавжуд таржималар аслига мос деб ҳисоблаган тақдиримизда ҳам араб тилини билмайдиган кишилар *шариат* ҳукмларини тўғридан-тўғри Китоб ва Суннат асосида чиқаришга уринмагани маъқул. Таржима қилинган ҳадислар асосида *шариат* ҳукмларини чиқариш суннатнинг аксариятидан беҳабарликка ва уларни эътибордан соқит қилишга, бинобарин, катта бузилишларга олиб келади.

Келтиралажак иккита мисол етарли, деб ўйлайман. Сунний мазҳаблар фикҳ билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишда керак бўладиган ақидаларида озгина ноаниқлик бўлган ҳолда ҳам қонуний жазо (*ҳудуд*) берилмаслиги принципи мавжуд ва *қози* ана шундай муҳмалликлар мавжудлигини исботлаш учун фаол ҳаракат қилиши керак. Оддий ўқувчи ҳам “Саунд Сикс” тўпламида бунинг тасдиғини топа олади²⁷. Бироқ *мазҳаб* ақидаси Ибн Аби Шайбанинг “*Муаннаф*”, ал-Ҳаризийнинг “*Мус-*

над”, Мусаддад ибн Мусарҳаднинг “*Муснад*” ида келтирилган ҳадисга асосланади. Унда шундай дейилади: “*Худуд*ни муҳмаллик воситасида даф қилинг”²⁸. Имом ас-Санъоний “Ал-Ансоб” китобида ушбу ҳадиснинг (пайдо бўлиш) шароити хусусида ривоят қилади: “Бир киши мастлигида Умарнинг олдига олиб келинади, у *ҳадд*, яъни гуноҳкорни саксон камчи уришни буюради. Жазо берилгач, гуноҳкор киши: “Умар, сиз мени хафа қилдингиз! Мен, ахир, қулман! (Қуллар жазонинг ярминигина олиши керак)”, дейди. “Умар бундан каттик мутаассир бўлади ва Расулulloҳнинг ҳадисини келтиради: “*Худуд*ни муҳмаллик воситасида даф қилинг”.

Мусулмонларнинг ҳаж пайтида истиғфор қилиши бошқа бир мисолдир. Ҳадисга кўра: “Ҳожининг ва ҳожи гуноҳини сўраётган бошқа кишиларнинг гуноҳи кечирилади”. Ушбу ҳадис шу пайтгача инглиз тилига таржима қилинган биронта ҳам ҳадислар тўпламида учрамайди, аммо у Ат-Табаранийнинг “*Ал-Муъжам ас-сағир*”, Ал-Баззарнинг “*Муснад*” сингари тўпламларда ва бошқа кўпгина асарларда *иснод* сифатида учрайди.

Ислом қонунини бузиб қўйишдан художўйларча қўркиши туфайли ўтмишнинг кўпчилики буюк алломалари — уларнинг 99 фоизи — мазҳабга содиқ бўлишган. Нотинч 14-асрда Ибн Таймия ва Ибн ал-Қаййум сингари бир ҳовуч ғайрификрликлар²⁹ пайдо бўлди, аммо ҳатто улар ҳам чаласавод мусулмонларга мутахассис ёрдамисиз ижтиҳодга қўл уришни тавсия қилмаган. Номлари зикр

²⁷ У ш б у ҳадиснинг бир версияси Имом Термизий (“Худуд”, 2) да бор, лекин у заиф булган Язид ибн Зиёдни ўз ичига олувчи иснодга илова қилиб берилган.

²⁸ Ibn Abi Shayba, *Musannaf*, XI, 70.

²⁹ У ш б у уламолар ҳақида қаранг: Ahmad ibn al-Naqib al-Misri, tr. Nuh Keller, *Reliance of the Traveller* (Abu Dhabi, 1991), 1059-60, 1057-9. Ибн ал-Қаййумнинг ушбу масалага муносабати доимий бўлмаган. У “Иълам ал-Муваққаъин” асарининг баъзи жойларида ҳар бир мусулмон тўғридан-тўғри Куръон ва Суннат асосида ҳукм чиқариш малакасига эга, деган фикрни илгари сураётганга ўхшайди. Бирок бошқа уринларда эса у кўпроқ зиёлиларга хос қарашни илгари суради. Масалан, у бундай деб ёзади: “Имомнинг мазҳабига содиқ муфтий, ўзининг назарида тўғрироқ булган бошқа бир мазҳабга асосланиб, фатво бериши мумкинми? [Жавоб шуки] агар у ижтиҳод амалиётида ўша имомнинг принципларига эргашса ва илохий каломни таҳқиқ қилса [яъни, *мухтаҳид фил-мазҳаб* бўлса]гина ўзи тўғри деб билган бошқа бир мухтаҳиднинг фикрига эргashiши мумкин”. (*I'lam al-Muwaqqi'in*, IV, 237). Бундай ёндашувнинг қамрови кенг, бироқ шунга қарамасдан, у юксак малакали муфассирга эргashiшдан кўра, ҳар сафар “далил”га эргashiшдай оддийгина тушунчадан жуда йироқдир.

этилган муаллифлар номи яқиндагина қайта тиланган ва машхур қилинган ҳамда уларнинг классик исломнинг ортодоксал таълимотига таъсири унчалик кўп бўлмаган, буни улар асарларининг ислом дунёсининг улкан қутубхоналарида сақланиб қолган атиги бир неча қўлёзмаси ҳам исботлаб турибди³⁰.

Шунга қарамасдан, ўтган (19-) асрда рўй берган ижтимоий буронлар пайтида авторитар таълимотдан воз кечишни ёқлаган кўплаб уламолар пайдо бўлди. Ушбу мужодаланинг энг машхур намояндалари Муҳаммад Абдуҳ ва унинг шогирди Муҳаммад Рашид Ридо эди³¹. Улар Фарбнинг ғалабасидан шошиб қолиб, мусулмонларни “**тақлид** кишанлари”ни итқитиб ташлашга ва тўртта мазҳаб ҳокимиятини рад этишга ундар эди. Бугунги кунда баъзи бир араб мамлакатлари пойтахтларида, хусусан, маҳаллий ортодоксал таълимот анъанаси за-

³⁰ Ибн Таймийянинг асарлари фақат бир нусхадаги қўлёзмалар сифатида мавжуд; Суютий ва Ан-Нававий сингари буюк алломалар асарларига қиёсланганда, ҳатто бошқаларининг ҳам жуда кам кўчирилгани кўзга ташланади. Унинг асарларининг қадимги қўлёзмалари рўхатиغا қаранг: С. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* (2nd ed. Leiden, 1943-9), II, 126-7, Supplement, II, 119-126.

³¹ Абдуҳга ўз навбатида унинг устози ва ҳамкори Жамолиддин Афғоний (1839-97) таъсир қўрсатган эди. Афғоний ўтиш даврини бошидан кечириётган Намиқ Камол ва (бир оз кейинчалик) Зиё Фуқалп ва Сатий ал-Хусарий сингари “Ёш усмонлилар” авлодига мансуб деб ҳисобланар эди. Ушбу авлод вакиллари Фарб давлатларининг муваффақияти ва Усмонлилар армияси маъдубиятидан қаттиқ рухий жароҳат олишган эди. Улар “қўхна мохият”ни сақлаб қолган ҳолда аслиятни қўллаб-қувватлаб, тарихий мусулмон маданиятидан воз кечарак, маданий янгилинишга эришиш мумкин, деб ўйлар эди. Бутун 19-аср давомида улар аслиятни излашдан онгли равишда ёки бошқача илҳомланган эди. Миллатчи файласуфлар Хердер ва Ле Бон Франция ва Германия учун худди шунга ўхшаш ўз миллий маданиятларининг “оригинал манбалари”га асосланган уйғониш-эссенциал (аслиятга қайтиш) лойиха яратган эди. Хердер ҳамда Ле Боннинг асарлари ўша пайтлар мусулмон дунёси халқлари тилларига таржима қилинган ва қўлмақўл килиб ўқилган эди. Афғоний теран мутафаккир эмасди, бироқ унинг памфлетлари ва мақолалари ўзи ва Абдуҳ муҳаррирлик қилган “Ал-Урват” журналда чоп этилар ва катта таъсир кучига эга эди. Унинг ўзи тарғиб қилган панисломий мафкурага ёки исломнинг рамакижон ва тарихга зид версиясига ишонган-ишонмагани номаълум. Афғоний ўзининг мусулмонлар пешвоси эканини унутиб қалам тебратган пайтлар кўпинча фавқулодда шубҳаланувчи сифатида кўзга ташланар эди. Масалан, у Ренан билан мунозарага киришиб, араб тамаддунининг инкирози хусусида қалам тебратаётиб, ислом хақида бундай деб ёзади: “Шуниси равшанки, ушбу дин каерда қарор топмасин, хамиша илм-фанни бўғишга интилди ва хайратланарлиси шунки, буни амалга оширишда зулм унга тайёр дастёр эди”. (Ренанга жавоб, translated by N. Keddie in *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal al-Din "al-Afghani"* (Berkeley and Los Angeles, 1968), 183, 187. Абдуҳнинг ушбу мақоланинг араб тилига таржимаси чоп этилмаслиги учун озмунча тер тўкмагани ажабланарли эмас.

ифлашиб қолган жойларда, ёш арабларнинг ҳадислар тўпламини қўлга киритиб, улар билан уйларини тўлдираётганини ҳамда кенг қамровли ва мураккаб адабиётларни гуё Имом Шофийй, Имом Аҳмад ва бошқа буюк имомлардан кўра камроқ бузишни кўзлаб, пухта ўрнаётганини кўриш мумкин. Бундай масъулиятсизларча ёндашув, гарчи кенг тарқалмаган бўлса-да, узаро кескин тафовутли фикрларга йўл очиб бериши муқаррар. Айни ҳол ислом ҳаракатининг бирлиги, самарадорлиги ва унга бўлган ишончга путур етказган, минг йил олдин буюк имомлар ҳал этиб кетган масалалар юзасидан кескин баҳслар кўзгаган эди. Ҳозирги пайтда фаолларнинг масжидларни кезиб юргани, бошқа намозхонларни, гарчи улар **фиқҳ**нинг етакчи имомлари ҳукмларига амал қилаётган бўлса-да, эътиқодида қусур бордай танқид қилаётгани оддий ҳолга айланиб қолди. Бундай бемаънилик келтириб чиқараётган кўнгилсиз ва сурбетларча муҳит саводи унчалик яхши бўлмаган кўплаб мусулмонларнинг масжидга бутунлай келмай қўйишига сабаб бўлмоқда. Ҳеч ким дастлабки уламоларнинг, мусулмонлар суннатнинг бир-биридан фарқ қилувчи талқинларига тоқат қилиши керак, чунки бундай талқинни муътабар уламолар қилган, деган қарашини эсга олмайди. Суфён аз-Заврий айтганидай: “Мабодо, сиз бирор кишининг уламолар ўртасида тортишишга сабаб бўлган ишни қилаётганини кўрсангиз ва буни тақиқланган деб ўйласангиз, ўша кишига ўша ишини қилишни тақиқлашингиз дуруст эмас”³². Бундай сиёсатга тескари бўлган йўл, албатта,

³² Уламолар, шунингдек, ислом юриспруденциясининг мана бу етакчи принципидан ҳам иктибос келтиради: “Нотўғри (**мункар**) деб ҳисобланган нарсани уламолар узаро келишиб (ижмо) нотўғри демагунча коралаш дуруст эмас. (Dajawi, Fatawa, II, 583). Имом ад-Дажавий ҳам (II, 575) куйидаги фикрни илгари суради: “Уламолар ўртасида қарашлардаги тафовут уммат устига ёрилган буюк **раҳмат**дир. Умар ибн Абдулазиз бундай деган эдия: “Расулulloхнинг саҳобалари — уларга Аллохнинг раҳмати ва саломи бўлсин — розилик бермаган нарсалар мени ҳам рози қилмайди. Улар рози бўлмаган ишларни қилган кишиларга раҳмат инмайди”. **Тобеъин**лар орасидаги буюк муҳаддислардан бири Яхё ибн Саид бундай дейди: “Илм ахли тавсия ахлидир. Улар бир-биридан фарқ қилувчи фатволар беришда давом этмоқда, бирор уламо бошқасига фикри бўлак бўлгани учун таъна қилиши мумкин эмас”. Аммо оддий кишилар, баъзи бир фракциялар истаётганидай, уз ҳукмларини тўғридан-тўғри Қуръон ва Суннатдан олса, уларнинг фикрлари бундан-да зиддиятли бўлади. Энди Тўрт Мактаб минглаб мактабларга айланаб кетади. Ўша кун келса, мусулмонлар бошига фалокат устига фалокат ёғилади, ҳеч қайсимизга бундай кунни кўриш насиб этмасин!”

мусулмон жамоасини ўз ичидан заҳарлайдиган парокандалик ва адоватга олиб келади³³.

Ғарб таъсирида пайдо бўлган глобал маданият одамларга болалигиданоқ “фақат ўзини ўйлаш”, ўрнатилган ҳокимиятга қарши курашиш фикри сингдирилаётгани туфайли баъзан уларнинг ўз ҳаддини билиши учун тийишлиши, бўйсунishi қийин кечмоқда³⁴. Барчамиз маълум бир маънода фиръавнга менгзаймиз: манманлигимиз туфайли табиата кимдир ўзимиздан кўра зиёлироқ бўлиши ва кўпроқ билиши мумкинлигини тан ололмаймиз. Одий мусулмонлар араб тилини билмасдан туриб ҳам **шариат**дан ўзлари учун ҳукм чиқариб олиши мумкинлигига ишониб ушбу манманликнинг тобора ваҳшийлашиб бораётганидан далолатдир. Ўзлари чиқарган ҳукмдан мағрурланадиган, лекин манбаларнинг мураккаблигидан беҳабар ва чин уламолик нуридан бебахра ёшлар учун бу ҳол алдаб қўювчи қопқон бўлиши мумкин ҳамда исломнинг ҳақиқий йўлидан чалғитиш, мусулмонлар ўртасида қасддан бўлмаса-да, кескин зиддиятларга олиб ке-

³³ Бу нарса 18-асрнинг бошларида тушуниб етилди. Шох Валиуллох ал-Дехлавий (*Hujjat Allah al-Baligha*, I, 132)нинг кузатишича: “Уммат то шу кунгача... тўртта **мазҳабга тақлид** воситасида амал қилиш масаласида яқдил бўлиб келди. Ушбу яқдилликда яққол фойда ва имтиёзлар бор, айниқса, ғайрат бутунлай сўниб қолган ва руҳлар ўз эхтиросларидан маст бўлишга маҳкум этилган кунларда ҳар ким ўз фикри борлигидан лаззат олар эди”. Бу бизга исломнинг турли фикрлар эҳтимоли ва қонунийлигини рад этадиган тоталитар дин эмаслигини эслатиб туради. “Мусулмон уламолари **мухтаҳид** ўзининг шариат ҳукмларини чиқаришда қонуний ижтиҳоди масаласида ғноҳга йўл қўйиши мумкин эмас. [Фақат] Бишир ал-Марисий, Абу Бакр ал-Асами ва муътазадийлар ва ун икки имомга эргашувчи шиалар таълимоти сингари киёс илмини рад этувчиларгина ҳар бир фикрий муаммо учун ягона тўғри ҳукм борлигига, кимки унга эришмаса, гуноҳкор эканига ишонадилар”. (Amidi, IV, 244). Албатта, бу исломнинг илоҳий раҳмати, соғлом ва саҳий бағрикенглиги рамайдир. “Аллох сизларга энгилликни истади, оғирликни хоҳламайди” (Қуръон, “Бақара” сура-си, 185-оят). “Мен қийинлаштириш учун эмас, осонлаштириш учун юборилганман”. (Бухорий, “Илм”, 12.) “Аллохнинг расулига – унга раҳматлар ва саломлар бўлсин – ҳеч қачон икки фикрдан бирини танлаш имкони берилмаган эди. Агар гуноҳ бўлмаса, улардан осонроғини танлар эдилар”. (Бухорий, “Манокиб”, 23.) Бирок Дехлавий яшаган даврда одамлар Суннатнинг ушбу принципини менсимагани учун шикоятларга сабаб бўлган жараён бутунги кунга келиб янада заҳарлироқ бўлиб қолди. Энг зарарли нарса шуки, нафс катта кучга айланди, баъзи бир давраларда кўхна мусулмончиликка хос хушмуомалалик ва бағрикенгликка асосланган **адаб** йўқолиб кетди, одамлар бошқа мусулмонларнинг ўзинидан бошқача бўлган фикрини қабул қилиши қийин бўлиб қолди.

³⁴ Купгина ёш мусулмон фаоллари, эҳтимол, ўзини доимий ҳавф остида сезгани учундир, Имом Моликдай алломанинг фикх хусусида берилган 40 саволнинг 36 тасига, билмайман, (**ла адрри**) деб жавоб берганига қарамасдан, ўз дини ҳақида ниманидир билмаслиги мумкин эканини тан ололмайди. (Amidi, IV, 221.)

лиш билан интихо топади. Диннинг барча йирик алломалари — улар сирасига турли мазҳабларга тегишли бўлган ва шогирдларидан ҳам шуни талаб этган ҳадис синчилари киради — унутилиб бораётганга ўхшайди. Ўз қадрини бошқалардан баланд қўйиш соғлом фикр ва исломий масъулият устидан улкан ғалаба қозонди.

Қуръони карим мусулмонларга ақли ва тафаккур қудратини ишлатишни буюради; юксак таълимотларга эргашиш борасида бу қудратдан ниҳоятда эҳтиёткорлик билан фойдаланиш талаб этилади. **Усул ул-фиқҳ** билан бошқа бир ихтисослашган фан ўртасида узоқ муддатли ўқиб-изланишни талаб этадиган кескин тафовутнинг ўзи йўқ, деган асосий тушунча хурмат қилиниши лозим. **Аксилмазҳаб** тамойилига ортодоксал жавоб тайёрлаган Шайх Саид Рамазон ал-Бутий ўзининг **“Аксил-мазҳабчилик: исломий шариятга хавф солаётган улкан бидъат”** китобида ҳукм чиқариш илмини тиббиёт илмига таққослайди. Мабодо бировнинг фарзанди оғир касалга чалиниб қолса, у тегишли ташхис қўйиш ва фарзандини даволаш учун тиббиётга оид китобларни титадими ёки малакали шифокорнинг олдига борадими? Тўғриси айтганда, унинг эси жойида бўлса, кейинги йўлни танлайди. Динда ҳам худди шундай. Аслида бу тиббиётдан ҳам муҳимроқ ва потенциал нуктаи назардан хавфлироқдир: манбаларни ахтаришга ҳаракат қилишимиз учун аҳмоқ, масъулиятсиз, ўзимизча муфтий бўлишимиз лозим. Бунинг ўрнига бутун умрини суннатни ўрганишга бағишлаган уламоларни, камроқ хато қилишимизга имкон берадиган қонун принципларини тан олишимиз даркор.

Айни пайтда асрономиядан олинган яна бир ташбеҳни келтириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Биз Қуръон суралари ва ҳадисларни юлдузга менгзашимиз мумкин. Оддий кўз билан, телескоп ёрдамисиз уларнинг аксариятини яхшироқ кўриб бўлмайди. Башарти, биз аҳмоқ ёки манман бўлсак, уни ясашга уриниб кўришимиз мумкин. Мабодо, анча-мунча нарсага ақлимиз этадиган ва камтар бўлсак, Имом Молик ёки Ибн Ҳанбал ясаб кетган ҳамда кейинги авлодларга мансуб буюк мунажжимлар тозалаган, ярқиратган ва такомиллаштирган телескопдан фой-

даланишдан хурсанд бўламиз. Қолаверса, **мазҳаб** бизга исломни максимал даражада тиниқ кўриш имконини берадиган аниқлик асбобидан бошқа нарса эмас. Агар ўз асбобимизни ишлатадиган бўлсак, бизнинг ҳаваскорона саъй-ҳаракатларимиз кўришимизни бузиши шубҳасиз.

Шу ўринда учинчи бир мисолни келтириш ҳам жоиз. Кўхна бино, масалан, Сараеводаги Бегова масжиди унда намоз ўқийдиган баъзи бир кишиларга мукамал бўлиб туюлмаслиги мумкин. Ёш ташаббускорлар ушбу бинони янада кўркам ва мукамал қилиш истагида ёниб (ва шубҳасиз, ўзларининг вақт билан боғлиқ таржеҳ (яхши кўрган нарса)ларидан келиб чиққан ҳолда) унинг остидаги пойдевор ва даҳмаларни очиб кўриши ҳамда меъморчилик принципларини ўзларича тушуниш асосида тепаларидаги улкан бинони тутиб турган асос ва устунларни замонга мослаштирмоқчи бўлиши мумкин. Улар, албатта, ўз ишини оғизда маъқуллайдиган бир-иккита кишидан бошқа бирорта профессионал меъморни маслаҳат учун безовта қилмайди, шунингдек, бино структурасини асрлар синовиغا бардош берадиган даражада мустаҳкам қилиб яратган кишиларнинг китоблари ёки хотираларини ўқиб ҳам ўтирмайди. Уларнинг ғайрати ва гурури бунга вақт ҳам қолдирмайди. Гурух-гурух бўлиб, пойдеворлар орасидан чўкич ва пармаларини олиб чиқиб, кўр-кўрона ғайрат билан ишга киришади.

Сунний исломга нисбатан ҳам худди шундай муносабатда бўлинаётгани ўта хавфлидир. Бино кўп асрлар давомида ўз душманларининг қақшатқич зарбаларига бардош бериб келди. У фақат ўз ичидан заифлашиши мумкин. Исломнинг зиёли ракиблари бундан хабардор экани шубҳасиз. Юксак тақводорлиги, буюк сунний имомларнинг тўртта мактабда шариятни мукамал қонун ҳолига келтирганидан сўнгги қатъийлиги ва қобиллигига қарамасдан, илк мусулмонларни, парчалаб ташлаган тарқоқлик ва **фитна**лар томошаси кўпгина кишилар миясига адоватни жойлаган кўринади. Мен улкан мазҳабларга хужум қилаётган кишилар ислом душманлари қўлидаги онгли қурол, демокчи эмасман. Бироқ бу ҳол ортодоксал муқобил ислом маблағ тополмай, оч-наҳор турган бир пайтда улар нима учун машҳур бўлиш ва яхши пул

топишга интилишни давом эттиражагини тушунтиришга имкон беради. Ҳозирги кунда *мухтаҳид* эканидан гурурланган, тақлидни камтар ва зарур фазилат эмас, аксинча, гуноҳ деб билган турли-туман қарашлар яна юз кўрсатадиганга ўхшайди. Улар ибтидоий тарихимизда мусулмонлар бошига турли балоларни ёғдирган эди. Ҳар ким ўзининг ҳақлигига ишонган қақшатқич зиддиятлар оқибатида ўзаро уйғунликдаги тўртта мазҳаб ўрнига миллиардлаб мазҳабларга эга бўламиз. Ислонни барбод қилиш учун бундан кўра зўроқ схемани ҳеч қачон кашф этиб бўлмаса керак³⁵.

³⁵ Сунги мушоҳада сифатида ушбу боб фикрни замонавий шароитларга жавобан кенгайтириш ва ривожлантиришга қарши эътироз деб тушунилмаслиги кераклигини қўшиб қўймоқчи эдим. Айни пайтда ўта жиддий ижтиҳод талаб этилмоқда; ушбу китобда айтилган фикр шуки, бундай ижтиҳодни хаваскорлар эмас, юқсак малакали уламолар амалга ошириши шарт.

... ва интиҳоси

Шахрин уфунати бизни ўлдирди, Собит-о,
Яратгандан сўрармиз боғни илжижо қилиб.

Собит

Шаҳар одамни, жумладан, фуқароларнинг юрагини ҳам бўғади. Ҳадяларга лоқайдлик тушунмовчиликка, **хоби гафлат** Алцҳеймер хасталигига, айна пайтда инсониятнинг аксарияти учун эса у ўлимнинг совуқ бир нафасига айланди. Атроф-муҳит фожиаси эвазига келган тактик яшаш бизни жазава онларида ҳаяжонга солади. Лаҳзалар кулга, ажрашишнинг шахсий ва ижтимоий қабрига, руҳий инкироз ва наркозга айлана бормоқда. Тараккиёт хусусидаги шиорларга қарамасдан, Мачадо билан бирга: “одамлар билан тинч-тотув, ичимизда эса ўзимиз билан уруш қилиб яшашдан” азият чекиб, Набоков сингари “бешикнинг жаҳаннам узра тебранишига” ишониб яшаяпмиз.

*Historia monotheistica*¹ халоскорлик лаҳзалари ва юлдузлар буржи деб аталадиган ёрқин, ҳаммага етиб боровчи ёки кўхна шавкат коллиғи бўлмиш динларни якқалам этгандир. Биз коинот ва тарих мавзусининг такрори бўлган Буюк Аҳд меросида физика қонунларидан четга чиқишни кузатамиз, бошқача айтганда, улар худди инглиз шоири Виллиам Блейк (1757–1827)нинг “Уризен ҳақидаги китоби” дагидай, бизни пўлат занжир билан кишанлаб олади. Ислом ўз шавкати билан ибтидоий чин инсонлигимизга қайтишга имкон беради, у имонимизни соғайтирувчи ҳаёт тарзи билан постмодерн ҳаёт уммонидан сузиб ўтишга имкон берадиган нажот қайиғидир. Замонавий киши *puer aeternus*² сифатида ҳар доим меҳмон кутиладиган хонада ўтирувчи, ҳеч қачон ўзини

¹ *Historia monotheistica* (лот.) — яккахудолик тарихи.

² *Puer aeternus* (лот.) — абадий бола.

(бирор ишга) тўла бағишлай олмайдиган ва фақат реал келажакка ишонадиган киши бўлиб гавдаланади; айти пайтда *homo Islamicus*³ бутун инсониятнинг негизини ташкил этган маънавиятдан хабардор, машиналар ва нафс эриштира олмайдиган сирлардан воқиф катта ёшли кишидир. Уйнинг ўзида дилкашлик мавжуд: у эркак ва аёллар, болалар ва кексалар муносабатга киришиши учун керакли меъёрдир. Бу меъёр шахснинг гуноҳлардан фориғ бўлиш ва нафсдан воз кечиш йўлини излашида асқатадиган зарур ҳаётий тажрибани самимий бир тарзда ўртоқлашишда қўл келади.

Фарбнинг демократик мамлакатларида яшайдиган пост-модернизм ва бошқа барча қалбаки озодликлар жомини сипқорган ва пировардида исломни барча маъноларнинг шубҳасиз калити деб ҳисоблаган биздай кишиларни фақат битта оғриқ қийнайди, у ҳам бўлса, Буюк Аҳд ворисларининг суннатнинг соф гўзаллигига бўлган эътибордан чалғиб, бошқаларга ҳамдард бўлиш сиёсатидан кўра нафсга учиб, уни топтаётгани ёки суннатни нурсиз, аммо ҳар нарсага қодир қудрати билан тўсиб қўйиб, замонавий ва жозибали тарзда нарасапарастлик худоси бўлиб гавдаланаётгани томошасидир. Замонавий ҳаёт мушкулотларининг кескинлиги, аммо инсон бахтсизликларининг қундай равшан миқёси: қаровсиз кексалар, миллионлаб ёлғиз оналар, наркоман болалар, уйсизлар, мутаассиб ирқчилар, табиий туримизни қайта таҳрир қилиш хавфини туғдираётган прагматик биоэтикачилар⁴, тартиб деган фанера остида бижғиб ётган барча захарлар бизни Эрнест Геллнер вақтдан устун турадиган сўнгги дин деб атаган нараса томон итаради ва Аллоҳ барча исмларини ўргатган диннинг потенциал шон-шухратини намоён қилади.

³ *Homo Islamicus* (лот.) — ислом кишиси.

⁴ *Биоэтика* (ингл.) — биологик тадқиқот ва амалиётларнинг этика, яъни ахлоққа оид жиҳатларини ўрганувчи фан. — Тарж.

ТАРЖИМОНДАН

Тўғриси, менга ушбу китоб қўлёзмасини келтириб беришгач, нимага қўл ураётганимни билмасдан тез ишга киришиб кетганимдан кейинчалик афсусланган пайтларим ҳам бўлди. Негаки, постмодернизм, постструктурализм, аналитик фалсафа сингари замонавий фанлардан хабардор бўлмаган оддий ўқувчига бу китобни ўқиш оғирлик қилмасмикин, унинг бошини нотаниш атамалар, баъзида муаллиф услубини сақлашга ҳаракат қилиш оқибатида юзага келган мураккаб жумлалар билан қотириш шартмикин, деган истихोलаларга ҳам бордим. Нима бўлса бўлди дедим-у, таржимани уч йил деганда тугатдим.

Энди ўйлаб кўрсам, ўзбек тилига бундай мураккаб матнларни бевосита инглиз тилидан таржима қилиш урф бўлмаган, улар фақат рус тилидан ағдарилиб келган экан. Харқалай, русча-ўзбекча луғатлар, озми-кўпми, бор. Улардан фойдаланиш мумкин. Лекин йирик инглизча-ўзбекча луғатлар йўқлиги сабабли инглизча-русча, инглизча-туркча луғатлардан, “Британника” ва “Кирилл ва Мефодий” энциклопедияларининг электрон версиялари, бошқа изоҳли ва кўп тилли электрон луғатлардан, ҳатто Интернетдаги сайтлардан, шунингдек, 2000 йили Минскда чоп этилган “Постмодернизм” ва “Философия” энциклопедияларининг электрон версияларидан ҳам фойдаланишга тўғри келди. Ҳатто айрим ҳолларда, инглиз тилидаги баъзи бир атамаларнинг ўзбек тилида араб тилидан кириб келган маънодошини айнан келтириш учун аввал ўша атамани рус тилига, сўнгра рус тилидан луғат ёрдамида араб тилига таржима қилишга ҳам тўғри келган пайтлар бўлди. Таржима жараёнида турли манбалардан муаллиф келтирган иқтибослар, агар улар ўзбек тилига таржима қилинган бўлса, чалкашликка йўл қўймаслик учун ўшалардан олинди. Бунга Куръони каримнинг йи-

рик диншунос олим Абдулазиз Мансур қилган таржима-си, Имом Бухорийнинг 4 жилдлик “Саҳихи Бухорий”, 1992 йили Швецияда ўзбек тилида чоп этилган “Инжил” китобларини мисол қилиб келтириш мумкин. Ўзбекчага таржима қилинмаган манбалардан олинган иқтибослар муаллиф матнидан таржима қилинди.

Умуман, китоб ўзи нима ҳақда, деган савол туғилиши табиий.

Авалло, муаллиф ҳақида бир-икки оғиз. Тимоти Уинтер (Абдулҳаким Мурод) 1960 йили Лондон шаҳрида таваллуд топган. Кембриж ва Ал-Азҳар университетларида, шунингдек, бир неча Яқин Шарқ мамлакатларида таҳсил олган. Араб тили магистри. 1986 йили Ўзбекистонга ҳам келиб кетган. Имом Бухорий мақбарасини зиёрат қилган. Ҳозирги кунда Кембриж университетининг илоҳиётшунослик факултетиде ислом тадқиқотлари бўйича университет маърузачиси. Унинг асосий илмий фаолияти дунёда исломнинг дастлабки йилларида тўплаб, нашр этилган йирик ҳадис тўпламларини нашрга тайёрлайдиган “Суннат лойихаси”га директорлик қилишдир. Унинг назарида айни пайтда араб тилидаги китоблар дўқонида сотилаётган ҳадис нашрлари номукамалдир, шунинг учун энг қадимги ва ишончли қўлёзмалар асосида янги нашрлари тайёрлаш мақсадга мувофиқдир. Унинг энг сўнги китоби “Ислом ва мусулмонларни тушуниш” 2002 йили Уилям Греҳем билан ҳаммуаллифликда АҚШнинг Кентукки штатида нашр қилинган. М.З.Сиддиқийнинг “Ҳадислар китоби”ни арабчадан инглиз тилига таржима қилган.

Муаллиф бугунги исломга илғор қарашлардан келиб чиққан ҳолда баҳо беради, динимизнинг бугунги дунёдаги ўрни ва ролини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Унинг баъзи бир қарашларида Ғарб тафаккурига хос бўлган ва бизга ғайритабиий туюладиган, лекин теранроқ назар ташланганда, чуқур ва атрофлича таҳлил кўзга ташланади. Айниқса, муаллифнинг ақидапарастлик, мусулмон жамиятида аёллар ва уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қандай таъминланаётгани хусусидаги мулоҳазалари ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Муаллиф Ғарб феминистларининг, мусулмон дунёсида аёлларнинг ҳуқуқ ва эркин-

ликлари поймол қилинмоқда, деган даъволарига жавобан, христианлик ва исломнинг илохий манбаларидаги жинсга бўлган фундаментал муносабатни таҳлил қилиб кўради ҳамда исломда аёлларга нисбатан ҳеч қандай чеклашлар йўқ эканини исбот қилади. Бундай мулоҳазалар ўзбек китобхонига модерн жамиятда ўз динининг ўрнини белгилаб олишида ёрдам беради.

Америкалик келажакшунос олим Олвин Тоффлер “Учинчи тўлқин” китобида “Биз эмбрион ҳолатидаги келажакни кечаги куннинг оддий қолипига тика олмаймиз. Бу борада ортодоксал муносабат ёки кайфият ҳам қўл келмайди”, деб ёзган эди.

Умуман олганда, жаҳоннинг етакчи оммавий ахборот воситалари бўрттириб кўрсатаётганидай, ақидапарастлик фақат ислом динига хос тушунча ҳам, ҳодиса ҳам эмас. Буни бошқа динларда ҳам кўриш мумкин. Дунёдаги глобаллашув жараёни маълум маънода ҳар бир динга дахл қилаётгани, ҳар бир жамият ёки ҳудудда ҳукмрон бўлиб келган диннинг ёнига бошқа бир дин кириб келаётгани мавжуд манзарани бутунлай ўзгартириб юбормоқда. Бугунги кунда динлар ўртасидаги чегара муайян давлат ёки жамият чегарасидан эмас, ҳар бир шахснинг юрагидан ўтадиган бўлиб бормоқда. Афсуски, баъзи ҳолларда бошқа дин вакилларига нисбатан бағрикенглик қилиш қийин кечяпти. Бундан ташқари, у ёки бу диннинг илгари бошқа динлар ҳукмронлик қилиб келган ҳудудларга ёйилиши ўша ерлардаги ижтимоий норозилик белгиси сифатида ҳам кўзга ташланмоқдаки, айтиш мумкин Т.Уинтер жуда яхши таҳлил қилиб берган. Унинг назарида ҳаёт жадал ўзгариб бораётган бугунги кунда юзага келётган мисли кўрилмаган мураккаб ижтимоий муаммоларга жавоб топиш учун муқаддас диний манбаларни ҳар ким ўзича талқин қилиши, у ёки бу масалани шаръий қилиб олишга уриниши уммат ўртасидаги кескин парчаланишга, тўртта мазҳаб ўрнига миллионлаб секталар вужудга келишига сабаб бўлади. Бундай фожиага эса мутлақо йўл қўйиб бўлмайди.

Муаллиф бизнинг дин мутафаккирларимиздан фарқли ўлароқ, ваҳҳобийлик оқимининг пайдо бўлиши ва бошқа жойларга ёйилишини фақатгина дин контекстида

эмас, ижтимоий-иқтисодий, ҳатто сиёсий контекстда олиб таҳлил қиладики, бу ҳол ўқувчига оқимнинг пайдо бўлиш сабаблари хусусида ёрқин тасаввур беради. Айни ҳол мустақилликдан сўнг мамлакатимиз ижтимоий ҳаётидаги динни ўзларининг ғайриқонуний, сиёсий мақсадларига эришиш йўлида ниқоб қилиб олган турли оқимларнинг асл муддаоси нима эканини тушуниб олишда муҳим аҳамият касб этади. Муаллиф 4 та диний мазҳабнинг бирини иккинчисидан устун қўймаган ҳолда уларнинг муайян масалага ечим излаш борасидаги принципиал фарқларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади, араб мамлакатлари ва Европадаги мужтаҳидлик даъвосини қилиб юрган баъзи бир чаласавод муллаларга унинг асл маъносини бутун мураккабликлари билан тушунтириб беради.

Шу уринда Т.Уинтернинг араб ва турк тилларини яхши билишини, турк тилидаги манбалардан буюк бобокалонимиз Алишер Навоий ижодини ҳам яхши ўрганганини таъкидлаб ўтиш жоиз. У ҳатто бир ўринда А.Навоийдан иқтибос ҳам келтириб ўтади.

Таржима баъзи нуқсонлардан холи бўлмаслиги табиий. Шунинг учун у ҳақдаги ҳар бир мулоҳазани миннатдорлик билан қабул қиламиз.

Мен таржима жараёнида яқиндан ёрдам берганлари учун ўзбек тили услуби нуқтадони, дўстим Муртазо Қаршибойга, араб тили бўйича йирик мутахассис ва таржимон Хожимурод Отакуловга, диншунос олим Жон Муҳаммад Батт жанобларига миннатдорлик билдираман.

Фахриёр

МУНДАРИЖА

Гапнинг ибтидоси...

Минг йиллик аломат сифатида	6
Модернизм тугашига ишонч	30
Суннат бирламчилиги	46
Мадинанинг коришиқ таровати	68
Оила инқирози	90
Ислом, Иригарай ва жинс масаласи	110
Ўтмишни соғиниш ҳидояти: Буюк Аҳднинг давоми	168
Диний Бошқани тан олиш	200
Британия ва Буюк Аҳд	235
Ислом маънавияти: унутилган инқилоб	271
Мутаассиблик балоси	290
Аксилмазҳабчилик муаммоси	335
<i>...ва интиҳоси</i>	<i>360</i>
<i>Таржимондан</i>	<i>365</i>